

О. Д. Бойко

НАРИСИ
З НОВІТНЬОЇ
ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

КОНДОР

О. Д. Бойко

**Нариси з новітньої
історії України
(1985 – 1991 р.р.)**

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки
України як навчальний посібник для студентів вищих
навчальних закладів

ББК 63.3/2/

Б 77

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (Лист МОНУ № 14/18 2 – 227 від 25.12.03)

Рецензенти:

Горбатенко В.П. – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України;

Майборода О.М. – доктор історичних наук, професор, зав. відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України

Бойко О.Д.

Б 77 Нариси з новітньої історії України (1985 – 1991 р.р.) :
Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2004 р. – 357 с.

ISBN 966-7982-67-X

Посібник знайомить читачів з різними підходами до оцінки модернізаційних процесів 1985-1991 р.р., з альтернативними концепціями та моделями виходу з кризи. Висвітлено низку сюжетів, що з недостатньою повнотою викладені в навчальній та науковій літературі або ж узагалі раніше не були предметом вивчення, органічно поєднано матеріали численних історичних джерел та результати сучасних наукових досліджень.

Призначено для студентів вищих навчальних закладів, науковців, учителів, усіх, хто цікавиться новітньою історією України.

ББК 63.3/2/

ISBN 966-7982-67-X

© Бойко О.Д., 2003 р.

© «Кондор», 2003 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Загострення суспільно-політичної кризи та способи її подолання (квітень 1985 – літо 1988 р.р.)	18
1. Феномен перебудови: причини, суть, характерні риси та особливості.....	18
2. Перші кроки реформування: пошук оптимальної формули трансформування суспільства.....	29
3. Чорнобильська катастрофа: суспільно-політичний аспект.....	37
4. Місце і роль гласності у контексті суспільно-політичних перетворень.....	41
5. Демократизація як фактор активізації політичного життя.....	58
РОЗДІЛ 2. Розгортання національного відродження, зародження та становлення народної опозиції (літо 1988 – лютий 1990 р.р.)	65
1. Розвиток процесу самоорганізації суспільства: утворення неформальних організацій.....	65
2. Консолідація опозиційних сил, виникнення Народного руху України.....	74
3. Вибори до Верховної Ради СРСР: проба сил політичної опозиції.....	92
4. Липневий шахтарський страйк 1989 р.: зародження організованого незалежного робітничого руху.....	103
5. Релігійний ренесанс. Боротьба за легалізацію УГКЦ та УАПЦ.....	110
6. Політичне протистояння офіційної влади та опозиції: основні прояви, характерні риси та особливості (літо 1989 р. – лютий 1990 р.).....	122
РОЗДІЛ 3. Динаміка процесу суверенізації УРСР (березень 1990 – серпень 1991 р.р.)	137
1. Вибори до Верховної та місцевих рад народних депутатів УРСР і їх наслідки. Парламентська	

- опозиція як фактор національного державотворення (березень – серпень 1990 р.).....137
- 2. Початок формування багатопартійної системи: проблеми, характерні риси та особливості.....164
- 3. Криза в КПУ: причини, основні прояви, суть, наслідки.....195
- 4. Загострення політичної конфронтації у республіці: атака опозиції та контрнаступ консерваторів (вересень 1990 р. – грудень 1990 р.).....211
- 5. Еволюція суспільних поглядів та процесів: від ідеї оновленого Союзу до проголошення незалежності України (січень – серпень 1991 р.).....231

РОЗДІЛ 4. Криза перебудови. Остаточна руйнація

СРСР. Здобуття Україною незалежності.....255

- 1. Основні тенденції суспільного розвитку СРСР та місце і роль в них України (серпень – грудень 1991 р.)...255
- 2. Всеукраїнський референдум та вибори Президента України.....288
- 3. Біловезька Угода. Утворення СНД.....300
- 4. Стартові умови та потенційні можливості розгортання державотворчого процесу в Україні.....310

ВИСНОВКИ.....329

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....337

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....349

ВСТУП

Історія – це політика, яку вже неможливо виправити. Політика – це історія, яку ще можна виправити.

Зигмунд Графф, німецький письменник

На початку 90-х р.р. ХХ ст. відбулась подія, що кардинально змінила хід світової історії. – розпався Радянський Союз і на політичній карті світу з'явилися ціла низка нових самостійних держав, однією з яких була Україна. Громадськістю це явище було оцінене вкрай неоднозначно. Одні вважали, що в результаті дієвості/недієздатності команди невдах-реформаторів скоїлась катастрофа, насильницька руйнація потужної, монолітної держави, стався крах стабільності та порушення балансу сил на міжнародній арені. Разом з тим, інші були переконані, що відбувся обумовлений самою логікою історичного розвитку розвал імперії, який не лише вивільнив шлях для самостійного поступального руху вперед колишнім радянським республікам, а й поклав край “холодній війні” і фактично зняв з порядку денного проблему міжблокового протистояння. Втім, незважаючи на, по суті, полярні оцінки, обидві сторони беззаперечно визнавали і визнають, що у 1991 р. відбулась подія світового масштабу, яка суттєво і на тривалий час підкорегувала не лише динаміку ходу світової історії, а й вектор її розвитку. За цих обставин ретельне вивчення передумов, механізму, специфіки та наслідків трансформаційних процесів доби перебудови набуває особливої актуальності й неабиякої ваги та значення.

“Перебудова” – явище непересічне і феноменальне, оскільки в період здійснення комплексу перебудовчих реформ 1985-1991 р.р. відбулись кардинальні зміни та зрушення у суспільно-політичному житті :

- під впливом демократизації та гласності в надзвичайно короткий термін вибухоподібно радикально змінилися суспільна атмосфера та погляди громадськості на владні структури, суспільні відносини, місце і роль особи в історії, на історичний процес у цілому;
- жорстка, чітка стратифікована та централізована командна система, що витримала сталінські репресії, потужні удари другої світової війни, труднощі повоєнної

відбудови, нестабільність періоду хрущовської лібералізації, брежневський застій, не змогла пройти стадію самореформування і порівняно легко й фактично безкровно здала свої позиції;

- виникли історичні фактори та явища, які не мали аналогів у попередні роки радянської доби, – неформальні об'єднання, масова народна опозиція, релігійний ренесанс, організований робітничий рух, поява представників опозиційної національної контреліти в державних структурах різних рівнів, політичне студентське голодування тощо;
- суперечливе протікання перебудовчих реформ в силу обставин дискредитувало та дестабілізувало союзні органи управління, вивело з рівноваги суспільну свідомість, а повернення історичної правди розбудило національні почуття широких кіл громадськості, що врешті-решт створило підґрунтя для того, щоб Україна стала незалежною державою.

Актуальність вивчення проблеми суспільно-політичних трансформацій в Україні 1985-1991 р.р. зумовлена цілим комплексом факторів та чинників.

По-перше, оскільки горбачовська перебудова була варіантом наздоганяючої системної суспільної модернізації, дослідження її змісту, логіки та наслідків становить собою значний інтерес і у теоретичному аспекті, як спосіб збагачення досвіду самовдосконалення людської цивілізації. У цьому плані особливо цінним є вивчення специфіки радянської моделі реформування другої половини 80-х р.р. – проведення трансформаційних процесів на базі соціалістичного способу виробництва, в умовах панування командної системи, на величезній території з широким спектром етнополітичних, релігійних, культурних особливостей у різних регіонах.

По-друге, ретельний аналіз досвіду практичного керівництва масштабними трансформаційними процесами у суспільстві доби перебудови (вивчення способів та методів корегування ходу реформування; факторів ефективності управлінських рішень; засобів стимулювання здатності політичних інститутів пристосовуватися до умов, що змінюються; форм активізації та мобілізації мас; причин помилкових дій та рішень тощо) дозволить врахувати його уроки у практиці сучасного державотворчого процесу.

По-третє, з'ясування основних тенденцій суспільно-політичного розвитку СРСР в цілому та України зокрема у другій половині 80-х – на початку 90-х р.р. необхідне для розуміння природи та механізму дії типового для перехідних суспільств комплексу конфліктів та протиріч, який у політологічній літературі дістав назву “кризового синдрому модернізації”. Знання складових частин конфліктного потенціалу суспільства, специфіки прояву та факторів активізації на вітчизняному ґрунті дозволить шукати ефективні форми та засоби впливу щодо його локалізації та ліквідації, а це особливо актуально як для України, так і для решти країн, які перебувають на перехідному етапі свого розвитку.

По-четверте, значна частина суспільних процесів, явищ та політичних суб'єктів доби перебудови нині не зникла з історичної сцени, і тому ретельне вивчення витоків, першоснов та специфіки цих факторів суспільного життя, врахування та використання набутої в ході дослідження інформації є не лише важливою умовою та складовою частиною сучасного процесу розбудови держави в Україні, а й надійним підґрунтям політичного прогнозування.

Процес вивчення різних аспектів суспільно-політичних трансформацій в Україні (1985-1991 р.р.) у своєму розвитку пройшов два етапи. Перший етап осмислення модернізаційних змін, що розпочався у другій половині 80-х р.р. і тривав до 1991 р., умовно можна назвати публіцистичним. У цей час у плані з'ясування суті, змісту та різних аспектів трансформаційних процесів другої половини 80-х р.р. найбільш продуктивними та перспективними на загально-союзному рівні, на нашу думку, були роботи А.Бутенка, О.Волобуєва, С.Кулешова, С.Кургиняна, Б.Аутеншлюса, П.Гончарова, Б.Ракитського, Г.Ракитської¹.

Значну увагу в добу перебудови приділяли дослідженню проблем суспільної модернізації і науковці України. Предметом їх наукових студій були механізм дії суспільно-політичних

¹ Бутенко А.П. Откуда и куда идем: Взгляд философа на историю советского общества. – Л., 1990; Волобуев О.В., Кулешов С.В. Очищение. История и перестройка. – М., 1989; Постперестройка: Концептуальная модель развития нашего общества, политических партий и общественных организаций / Кургинян С.Е., Аутеншлюс Б.Р., Гончаров П.С. и др. – М., 1990; Ракитский Б. В., Ракитская Г. Я. Стратегия и тактика перестройки. – М., 1990.

процесів в умовах розгортання реформаційного процесу (М. Михальченко, В. Звіглянич, О. Толочко)¹; національні аспекти суспільно-політичних трансформацій (В. Ігнатів, В. Кушерець, А. Орлов, Ю. Пахомов, Б. Попов, М. Рябчук)²; специфіка процесу становлення неформальних об'єднань на вітчизняному ґрунті (В. Литвин, О. Донченко, С. Шаповал)³; формування народної опозиції та становлення багатопартійності (Г. Беляков, А. Слюсаренко, О. Смолянников, М. Томенко)⁴.

Аналіз суті та змісту трансформаційних процесів доби перебудови в СРСР у цілому та Україні зокрема був у цей час в епіцентрі уваги і цілої групи західних дослідників, серед яких слід виділити американських радянологів С. Коена, М. Давидоу, С. Тальботта, Л. Морроу, М. Крамера, політологів

¹ Михальченко М. І. Глухі кути лібералізації та романтичний "біг на місці" (До аналізу розстановки соціальних сил перебудови) // Філософська та соціологічна думка. – 1989. – № 11. – С. 71 – 74; Звіглянич В. О. Реальність і смисл: світоглядні принципи перебудови мислення. Стаття перша. Смисл і "карнавальність" перебудови // Філософська та соціологічна думка. – 1991. – № 11. – С. 75 – 88; Толочко О. П. Перебудова як християнська ідея // Філософська та соціологічна думка. – 1991. – № 12. – С. 3-13.

² Кушерець В. І., Орлов А. В. Національно-культурний розвиток: основні аспекти і деякі результати дослідження // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 10. – С. 24 – 28; Ігнатів В., Попов Б. Діалектика інтернаціонального і національного в культурах народів СРСР // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 22. – С. 17 – 24; Пахомов Ю. М. Україна і Росія: порівняння соціокогенезу // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 3 – 9; Рябчук М. Ю. Громадянське суспільство і національна емансипація // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 12. – С. 14 – 19.

³ Литвин В. Громадсько-політичні формування на Україні: становлення, тенденції розвитку // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 23. – С. 44-55; Донченко О. А., Шаповал С. І. Молодь: джерела нігілізму і соціальної апатії // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 9. – С. 13- 21.

⁴ Беляков Г. Ф. К многопартийной системе с доминирующей партией // Коммунист Украины. – № 10. – С. 6 – 14; Смолянников О. П., Литвин В. М. Від "демократичної" фрази – до відкритої політичної боротьби // Комуніст України. – 1991. – № 4. – С. 50- 60; Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Нові політичні партії України. Довідник. – К., 1990.

ФРН С. Біалера, Х. Брама, Г. Бухнера, А. Гайгеса, Х. Хаусмана, Х. Хемена, Е. Мандела¹.

Надзвичайно цікавою та своєрідною є група публікацій, у якій висвітлюються різні аспекти процесу розгортання модернізаційних процесів в Україні, що була вміщена на сторінках мюнхенської "Сучасності" в 1985 – 1991 р.р. Тут друкувалися фахівці з діаспори (З.Соколюк, І. Коропецький, Р.Купчинський, В.Гришко, М.Прокоп)² та відомі західні вчені (Д. Марплз, А. Безансон, Е. Найт, В.Сабаль)³.

Характерною рисою вітчизняної історіографії проблеми на цьому етапі було те, що специфіка протікання перебудовчих процесів в Україні осібно, як правило, не досліджувалась. Вважалося, що перебудова – це загальносоюзний трансформаційний процес, і тому події у нашій республіці висвітлювалися лише у контексті суспільних змін у СРСР у цілому. Акцентувалась увага в першу чергу на тому, як сприяють чи заважають дії політичних суб'єктів в Україні модернізаційному курсові у загальносоюзному масштабі. Саме у такому ракурсі розглядали горбачовську модернізацію і більшість західних дослідників, лише представники української діаспори кожен змін та зрушення у тактиці перебудовчих процесів, як правило, оцінювали з точки зору наближення чи віддалення до омріяної

¹ Див.: СССР глазами советологов: Сборник / Сост. и перевод: Ф.Д.Урнов, О.Ю.Уранова. – М., 1990; Тиле М. Социально-политический анализ процессов перестройки в СССР в политологической литературе Федеративной республики Германии. – Автореф. дисс. ...канд. философ. наук. – М., 1990.

² Соколюк З. Радянська державна система і горбачовські реформи // Сучасність. – 1988. – Ч.3. – С. 85-98; Коропецький І. Проблема української мови та управління економікою // Сучасність. – 1988. – Ч.12. – С. 76-84; Купчинський Р. В окопах перебудови // Сучасність. – 1987. – Ч.7-8. – С.150-163; Гришко В. Українська національна ситуація в СРСР на тлі горбачовської "перебудови" // Сучасність. – 1988. – Ч.2. – С. 73-91; Прокоп М. На шляху до державної самостійності (З приводу Декларації про державний суверенітет України) // Сучасність. – 1990. – Ч.9. – С. 62-69.

³ Марплз Д. Україна за Горбачова // Сучасність. – 1989. – Ч.2. – С. 78-86; Безансон А. Російська імперія зупиняє перебудову // Сучасність. – 1990. – Ч.7-8. – С. 196-198; Найт Емі В. КГБ і перебудова // Сучасність. – 1989. – Ч.7-8. – С. 145-157; Сабаль В. Сили суспільного й національного прогресу і фронт реакції // Сучасність. – 1989. – Ч.7-8. – С. 176-182.

мети – здобуття незалежності України. Зрозуміло, що при таких домінуючих в історіографії підходах, по-перше, оціночні вектори були суттєво зміщені; по-друге, частина важливих проблем просто не потрапляла у поле зору дослідників; по-третє, на догоду політичній кон'юнктурі відбувалась деформація понять (скажімо, зростання національної свідомості кваліфікувалося як націоналізм, а бажання самостійно вирішувати власну долю як сепаратизм).

З 1990 р. розпочинається перехід до наукового осмислення суспільно-політичних трансформацій в Україні. По суті, класичною перехідною (навіть за назвою) роботою можна вважати дослідження А.Камінського “На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні”, яке органічно поєднало гостру публіцистичність та науковий аналіз¹.

З кінця 1991 р. склалися передумови для розгортання нового, наукового, етапу висвітлення горбачовської модернізації та розкриття її особливостей в Україні. Вагомим у процесі вивчення суспільно-політичних процесів доби перебудови на цьому етапі є доробок О.Гараня, який на основі узагальнення віддзеркалення суспільних процесів у офіційній та опозиційній пресі зробив спробу показати процес зародження та становлення Руху, висвітлити його місце і роль у політичному житті суспільства, позначити основні тенденції розвитку вітчизняної багатопартійності, застерегти колишніх опозиціонерів від політичного переродження та можливості трансформації націонал-демократичних сил у “синьо-жовтих” більшовиків².

Наступним помітним кроком у вивченні суспільно-політичних процесів в Україні доби перебудови стала низка праць В.Литвина³. Основний акцент у цих роботах зроблено на

¹ Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні. – Мюнхен.: б/в, 1990.

² Гарань О.В. Від створення Руху до багатопартійності. – К., 1992; Його ж. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). – К., 1993; Його ж. З історії формування політичного спектра України (літо 1988 – літо 1991 р.) // Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження: Зб. наук. праць, – К.: , 1993. – С. 117 – 145.

³ Литвин В.М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994; Його ж. Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л.Кравчука. – К., 1997; Його ж. Україна на межі тисячоліть (1991 – 2000 рр.). – К., 2000.

вивченні процесу формування та становлення сучасної національної еліти. Позитивно, що автор показує своїх персонажів та їх діяльність на широкому історичному тлі, у контексті політичної історії республіки; постійно намагається у ході викладу не лише з'ясувати причини тих чи інших вчинків окремих політичних осіб, а й проаналізувати домінуючі тенденції суспільного розвитку; спирається у своєму дослідженні на солідну джерельну базу, лівову частку якої складають архівні матеріали, що раніше не публікувалися.

Окремі важливі аспекти політичної історії України 1985-1991 р.р. знайшли відображення у працях вітчизняних істориків та політологів. Своєю аналітичністю та аргументованістю у висвітленні процесу становлення вітчизняного багатопартійного спектру виділяються роботи А. Білоуса, М. Томенка, А. Слюсаренка, О. Майбороди¹. Заслуговує на увагу завдяки введенню в обіг нових архівних документів та інших джерел науковий доробок А. Русначенка, предметом дослідження якого спочатку стало зародження та становлення незалежного робітничого руху в Україні, а невдовзі – розгортання національно-визвольного руху в республіці у другій половині ХХ ст.²

Загальні аспекти суспільно-політичних трансформацій в Україні часів горбачовських реформ через призму політології розглядали В. Кремень, В. Ткаченко, Ф. Рудич, В. Журавський, М. Михальченко, В. Танчер, В. Горбатенко³.

¹ Слюсаренко А., Томенко М. Спроба класифікації політичних партій України // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 102-109; Білоус А. Політичні об'єднання України. – К., 1993; Майборода О.М. Про підходи до розв'язання національного питання в Україні за умов багатопартійності // Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження: Зб. наук. праць. – К., 1993. – С. 146-163; Українські ліви: між ленінізмом і соціал-демократією / За ред. О. Гараня, О. Майбороди. – К., 2000.

² Русначенко А.М. Пробудження. Робітничий рух на Україні в 1989 – 1993 роках: у 2 кн. – К., 1995; Його ж. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990 рр. – К., 1998.

³ Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К., 1998; Політичні структури та процеси в сучасній Україні: Політологічний аналіз / Під. ред. Ф.М. Рудича. – К., 1995; Михальченко М.І., Журавський В.С., Танчер В.В. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К., 1997; Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К., 1999.

Перебудовчі процеси в Україні після 1991 р. стали об'єктом певної уваги закордонних дослідників. Серед праць західних науковців, у яких тією чи іншою мірою розглядаються суспільно-політичні трансформації в Україні у другій половині 80-х — на початку 90-х р.р., помітно виділяється робота Тараса Кузьо та Ендрю Уїлсона "Україна: від перебудови до незалежності", що побачила світ у Канаді в 1994р.¹. Ця праця є спробою ретроспективно розглянути суспільно-політичні процеси в Україні у добу перебудови, проаналізувати динаміку та еволюцію розвитку неформальних організацій, дати різнобічну характеристику етапу становлення та перших кроків НРУ.

Окремі сюжети процесу розгортання суспільно-політичних трансформацій в Україні доби перебудови (зокрема, характерні риси та специфіка модернізаційних процесів; динаміка розвитку суспільної свідомості під впливом демократизації та гласності; розбудова неформальних організацій; боротьба УГКЦ за легалізацію, формування опозиції; місце і роль нашої республіки у процесі розпаду СРСР тощо) знайшли висвітлення у спеціальних та узагальнюючих працях західних дослідників — Д. Марпла, Д. Ранса, Д. Боффа, Д. Хоскінга, Н. Верта, М. Маля, А. Жуковського².

Проблема модернізації суспільства та специфіка її реалізації у Радянському Союзі постійно знаходиться в центрі уваги російських політологів та істориків, серед яких варто виділити праці О.Барсенкова, О.Криштановської, Д.Маслова,

¹ Kuzio, Taras, Wilson, Andrew. Ukraine: perestroika to independence / Foreword by N. Stone. — Edmonton; Toronto: Canadian in . of Ukrainian studies press, 1994.

² Marples, David. Ukraine under perestroika: Ecology, economic and worker revolt. — Basin — stoke — Hampshire: Lnd : Macmillan, 1991; Rance, Didier. Catoliques d'Ukraine: Des catacombes ... a la lumiere, — 2. ed. mise a jour. P.: Aide a l' Eglise en Detresse, 1992; Боффа Д. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964-1994. — М., 1996; Хоскинг Д. История Советского Союза. 1917 — 1991. — Смоленск, 2000; Верт Н. История советского государства. 1900-1991. — М., 1992; Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991. — К., 2000; Joukowsky, Arkady. Histoure de l'Ukraine / Pref. D'A.Besancon. — 2.ed. — P. : Aux ed. Du Dauphin, 1993.

В.Мау, Р.Піхої, В.Согріна, А.Шубіна¹. Позитивно, що у вищезгаданих дослідженнях не лише характеризуються загальносоюзні тенденції суспільного розвитку з залученням значного фактологічного матеріалу, а й висвітлюються деталі управлінського механізму радянської системи; розкриваються протиріччя стосунків “Центру” та національних регіонів; неодноразово на різних історичних відрізках, під різним кутом зору звертається увага на аналіз ситуації у союзних республіках, зокрема в Україні.

Втім, слід підкреслити, що головна увага у більшості згаданих праць як вітчизняних, так і закордонних фахівців переважно приділялась ключовим подіям, що кардинально вплинули на хід суспільного процесу. Наприклад, при характеристиці періоду серпень – грудень 1991 р. основним предметом аналізу, як правило, були дві вихові події, що визначили межі цього доленосного етапу – серпневий путч та грудневе створення СНД. У результаті такого певною мірою поверхового ставлення до історичного матеріалу частина подієвого ряду 1985 - 1991 р. фактично випала з поля зору дослідників, що не дало можливості ґрунтовно проаналізувати весь спектр причинно-наслідкових зв'язків, всебічно охарактеризувати динаміку процесу суспільно-політичного розвитку СРСР і чітко визначити в ньому місце і роль України.

Певною мірою цю прогалину дозволяють заповнити мемуари та публіцистичні твори державних, партійних і громадських діячів. Для дослідника ця група джерел цінна тим, що яскраво передає і відбиває не лише загальну атмосферу в країні тієї доби, а й розкриває приховані пружини закулісної боротьби, більш широкий, ніж відомо загалу, спектр обставин та причин прийняття тих чи інших кардинальних рішень, що були доленосними для СРСР у цілому та України зокрема.

¹ Барсенков А.С. Введение в современную российскую историю 1985 – 1991 гг. – М., 2002; Криштановская О.В. Партийная элита в годы перестройки // Политические процессы в годы перестройки”. Вып.1. – М.,1991. – С. 3 – 33; Маслов Д.В. Нарастание кризиса советской партийно-государственной системы (1985 – 1991). – Автореф. дисс. ...канд. ист. наук. – М., 2000; Мау В.А. Экономика и власть. Политическая история экономической реформы в России 1985 – 1994. – М.,1995; Піхої Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945 – 1991. – Новосибирск, 2000; Согрін В.В. Политическая история современной России. 1985 – 1994: от Горбачова до Ельцина. – М., 1994; Шубін А.В. Истоки перестройки 1978 – 1984 гг.: В 2 т. – М.,1997.

Специфічною рисою мемуарної літератури, присвяченої цьому періоду, є те, що значна її частина має не лише інформативний, а й дослідницький характер. Це знаходить свій вияв у тому, що, як правило, в цих творах не просто подається виклад та опис хронології подій, а аналізуються причинно-наслідкові зв'язки фактів та явищ, характеризуються особливості та специфіка динаміки як суспільних процесів, так і діяльності окремих політичних персонажів. Разом з тим, не слід забувати й про, по суті, класичні вади мемуаристики (суб'єктивізм, тенденційний добір та інтерпретація матеріалу, свідоме замовчування окремих сюжетів, значний вплив на зміст і характер викладу темпераменту та емоційного стану автора мемуарів, пряме і приховане виправдання ним власних дій, заповнення вимислом прогалин у пам'яті тощо), які певною мірою подані в цих джерелах.

Динаміка реформаційного процесу, місце і роль у ньому лідерів та еліт, стосунки та взаємозв'язки політичного керівництва і мас знайшли своє відбиття у роботах мемуарного та публіцистичного характеру Л.Абалкіна, В.Болдіна, Е.Гайдара, М.Горбачова, А.Грачова, Б.Ельцина, В.Ісакова, Н.Рижкова, А.Черняєва, Г.Шахназарова, О.Яковлева¹.

Усі вищезгадані джерела цінні тим, що в них, по-перше, віддзеркалювалися загальносоюзні тенденції розвитку суспільно-політичних процесів, без знання яких важко зрозуміти специфіку історичного розвитку України у цей період; по-друге, висвітлювались прийняття та реалізація кардинальних, загальнодержавних рішень, які безпосередньо зачіпали інтереси українського народу; по-третє, в них неодноразово подавався значний фактичний матеріал та описувалися сюжети, пов'язані з суспільно-політичними процесами в нашій республіці.

¹ Абалкин Л. Неиспользованный шанс: Полтора года в правительстве. – М., 1991; Болдин В.И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М.С. Горбачева. – М., 1995; Гайдар Е.Т. Дни поражений и побед. – М., 1997; Горбачев М.С. Жизнь и реформы: В 2-х кн. – М., 1995; Грачев А.С. Горбачев. – М., 2001; Исаков В.Б. Расчлененка. Кто и как развалил Советский Союз: Хроника. Документы. – М., 1998; Рыжков Н.И. Десять лет великих потрясений. – М., 1996; Медведев В.А. В команде Горбачева. Взгляд изнутри. – М., 1994; Шахназаров Г. Х. С вождыми и без них. – М., 2001; Черняев А.С. Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям. – М., 1993; Яковлев А.Н. Омут памяти. – М., 2001.

Разом з тим, оскільки Україна не була основним полем діяльності більшості з названих мемуаристів та публіцистів, а також знаходилась у їх полі зору не постійно, а ситуативно, згадані твори лише частково можуть збагатити наші знання про специфіку розгортання розвитку суспільно-політичних подій в Україні у контексті суспільних процесів на теренах колишнього СРСР в серпні – грудні 1991 р. Втім, цю прогалину певною мірою заповнюють мемуари та публіцистика вітчизняних державних, партійних та громадських діячів. Мова йде про роботи Л.Кравчука, І.Плюша, Ю.Бадзьо, Б.Олійника, Л.Лук'яненка, В.Масола, Ю.Іоффе¹. Особливостями цієї частини джерел є, по-перше, їх видова неоднорідність та специфіка, амплітуда якої доволі широка: від класичних мемуарів до записів бесід з журналістами та пронизаних пристрасною публіцистикою статей, інтерв'ю; по-друге, ці роботи належать політичним супротивникам, що дозволяє подивитися на перебіг суспільно-політичних трансформацій в Україні з різних боків барикад.

Оцінюючи в цілому результативність колективного доробку дослідників та мемуаристів, які, починаючи з 1991 р., висвітлювали та вивчали ті чи інші аспекти проблеми суспільно-політичних трансформацій в Україні фінішного етапу доби перебудови, слід констатувати цілу низку позитивних тенденцій і зрушень. До здобутків вивчення цього складного комплексу питань слід віднести:

- вихід дослідників (завдяки доступу до архівного матеріалу) не лише на новий рівень джерельного забезпечення історичних та політологічних студій, а й на

¹ Кравчук Л.М. Останні дні імперії... Перші роки надії. – К., 1994; Плюш І.С. Хто ми і куди йдемо: Доповіді, виступи, статті, інтерв'ю. – К.: Україна, 1993. Бадзьо Ю. Влада – опозиція – держава в Україні сьогодні: Думки проти течії – К., 1994; Лук'яненко Л. Незнищенність. – К., 2003; Масол В. А. Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе. – К., 1993; Олійник Б.І. Два роки в Кремлі. – К., 1992; Иоффе Ю.Я. Один на один с системой: Воспоминания и размышления бывшего вице-премьер-министра Украины. – Луганск, 1995.

якісно вищий рівень осмислення суспільних процесів та аргументації гіпотез та висновків;

- розширення спектра пошуку, висвітлення низки питань, які раніше не перебували у полі зору науковців;
- постулова деталізація опису історичних змін та зрушень доби перебудови;
- вивчення процесу становлення та розвитку окремих політичних структур та рухів, що виникли в добу перебудови;
- різнобічний і політично-різновекторний погляд на модернізаційні процеси доби перебудови;
- розкриття окремих аспектів специфіки протікання суспільно-політичних трансформацій у нашій республіці;
- спроби теоретичного осмислення тогочасних суспільних змін з метою визначення уроків на майбутнє.

Втім, незважаючи на реальні здобутки, ще донині вагома значимість та актуальність вивчення і висвітлення проблеми суспільно-політичних трансформацій другої половини 80-х р.р. ХХ ст. для перспектив сучасного вітчизняного державотворення різко контрастують зі ступенем її наукового висвітлення та дослідження. Об'єктивно характеризуючи дійсний стан речей у вітчизняній історіографії, автори колективної узагальнюючої праці "Новітня історія України (1900-2000)", що побачила світ у 2000 р., з прикрістю зазначають: "Період 1985-1991 р.р. в українській історії ще не проаналізовано належним чином... Дослідження цього цікавого, насиченого різноманітними і навіть сенсаційними подіями періоду займається обмежене коло науковців"¹. Думку про існування розриву між ступенем вивченості та суспільною значимістю і актуальністю дослідження глибинних трансформаційних зрушень, що відбулись з радянським суспільством у добу перебудови, акцентує і відомий фахівець академік І. Курас, зазначаючи: "Велика тема про роль і місце України у розпаді СРСР і творенні на його руїнах нового політичного простору ще чекає на своїх дослідників"².

У навчальному посібнику, який ви тримаєте в руках, зроблено спробу проаналізувати і висвітлити динаміку

¹ Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П. Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 537.

² Курас І.Ф. Етнополітика: Історія та сучасність : Статті, виступи, інтерв'ю 90-х рр. – К., 1999. – С. 216.

супільних змін в СРСР в цілому та Україні, зокрема, в поворотний момент ХХ століття – добу перебудови. Особливу увагу зосереджено на розкритті та характеристиці суті, причин, етапів розвитку суспільних процесів. При цьому виділено і проакцентовано найбільш істотні моменти – тенденції, характерні риси, протиріччя, особливості, наслідки.

Читач ознайомиться з різними підходами до оцінки модернізаційних процесів 1985 – 1991 р.р., з альтернативними концепціями та моделями виходу з кризи. Автор намагався висвітлити низку сюжетів, що з недостатньою повнотою викладені в навчальній та науковій літературі, або ж взагалі раніше не були предметом вивчення, органічно поєднати матеріали численних історичних джерел¹ і результати сучасних наукових досліджень. З огляду на це у роботі здійснена спроба подолати традиційну ваду навчальної літератури, на яку вказують як експерти, так і споживачі: „підручники ідуть слідом за результатами наукових досліджень, а не випереджають”².

У книзі активно використані інструментарій і новітні розробки не лише історичної науки, а й цілого спектра суміжних дисциплін, зокрема філософії, політології, соціології, психології, географії, економічної теорії, культурології та ін.

Навчальний посібник може бути корисним, як для студентів, учителів та науковців, так і для всіх, хто цікавиться новітньою історією України.

¹ Значну частину джерельної бази навчального посібника становлять архівні документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (понад 250 документів), абсолютну більшість з яких автор уперше ввів до наукового обігу.

² Айрапетов А.Г. О современных университетских учебниках по новой и новейшей истории // Новая и новейшая история. – 2003. – № 5. – С.161.

РОЗДІЛ I

ЗАГОСТРЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ ТА СПРОБИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ (квітень 1985 – літо 1988 р.р.)

I. Феномен перебудови: причини, суть, характерні рисаи та особливості

На початку 80-х років дедалі помітнішими ставали симптоми та прояви суспільно-політичної кризи в СРСР, що надзвичайно гостро ставило питання про необхідність реформ у всіх сферах суспільного життя. Поява на політичному олімпі М.Горбачова, який після смерті К.Черненко обійняв посаду Генерального секретаря ЦК КПРС, зародила в масах ілюзорну надію на реальність позитивних зрушень у країні. Характерними рисами іміджу нового партійного лідера були підкреслена демократичність, енергійність, рішучість, бажання і готовність іти на радикальні суспільні зміни, що вигідно контрастувало з інертністю та консерватизмом більшості його попередників. Розпочатий під керівництвом Горбачова процес оновлення одержав назву “перебудова”. Суть і зміст цього поняття за шість з лишком років перетерпіли таку складну трансформацію, що навіть у радянсько-французькому політологічному словнику нового мислення, який побачив світ у 1989 р., зазначається: “...серед усіх найбільш поширених сьогодні слів у світі немає, можливо, жодного іншого з такою невизначеною суттю, з таким же розпливчастим змістом, як “перебудова”.

Для розуміння феномена перебудови необхідно чітко виділити та усвідомити головні передумови її виникнення. Варто підкреслити, що цей процес був глибоко закономірним, а не випадковим: спрацював цілий комплекс факторів, які зробили цю масштабну трансформацію суспільства необхідною і можливою. Перша група факторів (симптоми системної кризи) підштовхувала до радикальних змін у суспільстві, а друга – робила можливими ці зміни, створювала сприятливий ґрунт та атмосферу для суспільних трансформацій.

Які ж фактори робили **необхідним** початок перебудови у 1985 р.?

Міжнародна сфера:

- реальна загроза стадіального відставання: в той час, як світ уже вступав у постіндустріальну стадію розвитку, СРСР ще не пройшов індустріальної;
- загострення міжблокового протистояння; ескалація гонки озброєнь, що підривала економіку та посилювала соціальну напругу в державі;
- участь СРСР у безперспективній війні в Афганістані, яка вела до міжнародної ізоляції Радянського Союзу, значних матеріальних, демографічних та моральних втрат.

Політична сфера:

- підміна справжнього народовладдя формальним представництвом трудящих у Радах, обмеження їх реальної влади, що зумовлювали прогресуюче відчуження народу від владних структур, формування психологічного клімату колективної пасивності, утриманства, абсолютного пріоритету державних інтересів щодо особистих;
- ігнорування принципу розподілу влади, яке мало наслідком не виправдану концентрацію владних повноважень, зловживання ними, обмеження демократичних засад;
- узурпація значної частини законодавчих функцій виконавчою владою, яка не дозволила створити у владних структурах системи взаємних стримувань та противаг, що мала гарантувати та забезпечити незалежність кожної з гілок влади від інших, їх взаємний контроль, а також підконтрольність їх народу, суспільству;
- максимальне обмеження самостійності суспільних організацій, їх фактичне одержавлення, що блокувало розбудову та розвиток громадянського суспільства;
- обмеження гласності та інформованості суспільства, яке не давало змоги громадянам об'єктивно оцінити розвиток суспільних процесів, здійснювати конструктивний діалог з владою, гальмувало гармонійне формування політичної свідомості;
- зміцнення політичного монополізму КПРС, незважаючи на збільшення розриву між партією та народом,

фактичний застій партійної теоретичної думки, зростання у партії відсотка осіб літнього віку та інші негативні тенденції, що посилювали у суспільстві недовіру до влади, потяг до подвійних стандартів та подвійної моралі.

Соціально-економічна сфера:

- затухаючий економічний розвиток; падіння основних економічних показників, що мали наслідком прогресуючу втрату економічних позицій СРСР на міжнародній арені, хронічне відставання від провідних капіталістичних країн за принциповими економічними показниками та серйозне загострення соціально-економічних проблем всередині держави (уповільнення темпів зростання реальних доходів населення; загострення житлової проблеми; падіння рівня охорони здоров'я тощо);
- розростання бюрократичного апарату, яке вело до посилення відомчої роз'єднаності та збільшення ступеня витратності виробництва;
- посилення деформацій структури розташування продуктивних сил, яке зумовлювало ускладнення процесу економічного управління, погіршення екологічної ситуації та певне загострення протиріч між регіонами;
- зростаюче домінування зрівнялівки в оплаті праці, що вело до катастрофічної втрати трудящими масами стимулу до праці;
- поглиблення кризи організації праці, яке мало наслідком необґрунтовані фінансові витрати, розбазарювання сировини, нерациональне використання робочої сили тощо;
- катастрофічне старіння основних виробничих фондів, що зумовлювало консервацію рутинного технологічного рівня, а відтак – низький рівень продуктивності праці, погіршення якості та конкурентноздатності вітчизняної продукції на світових ринках;
- загострення екологічних проблем, яке призвело до різкого зростання техногенного навантаження на природу та посилення негативних процесів у демографічній сфері;
- спрощений підхід до вирішення національного питання, що накопичував критичну масу міжетнічних протиріч;
- ускладнення демографічної ситуації, що знаходило свій вияв у процесах депопуляції (зниженні природного

приросту), старінні населення, деформованій структурі зайнятості робочої сили, прогресуючому падінні відсотка сільського населення у демографічній структурі тощо.

Духовна сфера:

- ❑ встановлення ідеологічного диктату в гуманітарній сфері, що деформував духовний розвиток суспільства, обмежував доступ радянському народові до всього масиву надбань світової культури, стримував його поступальний повноцінний культурний розвій;
- ❑ блокування розвитку релігії, яке було суттєвим порушенням прав людини, визнаних усією світовою спільнотою;
- ❑ посилення процесу русифікації, що гальмувало розвиток мов народів СРСР, а відтак суттєво стримувало поступ національних культур та формування національної свідомості.

Якщо перераховані процеси та явища свідчили про нагальну необхідність глибоких суспільних змін в СРСР у середині 80-х р.р., то цілий комплекс факторів у цей час робив таку трансформацію **можливою**:

- ❑ міжнародна розрядка 70-х р.р., Гельсінський процес надали імпульсу більш тісним та інтенсивним між-державним контактам, започаткували обмін ідеями, що виходили за рамки суто технічної інформації та ставили під сумнів базові засади комуністичного будівництва, чим суттєво підривали ідейну монолітність радянського суспільства;
- ❑ прихід до влади у Радянському Союзі команди реформаторів на чолі з М.Горбачовим давав потенційну можливість розпочати реформи “згори”, не чекаючи остаточного визрівання умов для цього процесу “знизу”;
- ❑ накопичення суспільством у попередній період певного досвіду здійснення реформ (реформи М.Хрущова, О.Косигіна тощо) озброювало правлячу еліту навиками масштабного суспільного реформування та застерігало від можливих помилок;
- ❑ дисидентський рух, який концентрував та організовував опозиційні сили, зберігав прогресивні суспільні ідеали, був потенційним стрижнем широкої народної опозиції, що в перспективі могла стати своєрідним гарантом

незворотності реформаційного курсу, каталізатором радикальних суспільних змін;

- наростання в країні невдоволення існуючими порядками, моральна готовність частини суспільства до реформ свідчили, що для глибоких, масштабних трансформацій радянського суспільства є значна соціальна база.

Характеристика основних причин, умов та обставин початку перебудови створює ґрунт для з'ясування суті цього процесу. На жаль, серед істориків, політологів і політиків немає єдиної думки з цього питання. Широкий спектр оцінок та визначень викликаний, очевидно, тим, що вчені вбачають у різних факторах та чинниках (від політичних до моральних) основний першопштовх перебудовчих змін. На сьогоднішній день при характеристиці суті перебудови переважають такі оцінки та підходи:

1. Наздоганяюча модернізація системи, об'єктивно обумовлена необхідністю переходу до сучасного індустріального суспільства.
2. Захисна модернізація як відповідь на зовнішній виклик.
3. Традиційна реформа, що мала на меті "європеїзацію" СРСР шляхом запозичення західних технологій без запровадження (чи з декоративною імітацією) західних громадських інститутів.
4. Революція "згори", яка у ході перебудови була зім'ята революцією "знизу".
5. Стратегічна помилка (зрада) керівництва держави.
6. Акція (змова), ретельно спланована західними спецслужбами з метою перемоги у змаганні двох систем.
7. "Революція еліт", в основі якої лежав конфлікт у правлячій елітній верстві.
8. "Самотермідоризація" (певний відкат, відступ) як засіб стабілізації суспільства.

На нашу думку, жоден з цих підходів самостійно не дозволяє всебічно пояснити суть феномена перебудови, оскільки базується на якомусь одному факторі з політичної, економічної, моральної чи інших сфер. Водночас, більшість з них містить раціональні зерна, синтез яких дає можливість наблизитися до правильної відповіді. Виходячи з цього, можна дати таке комплексне визначення суті та змісту транс-

формаційних процесів у СРСР в другій половині 80-х р.р.: **перебудова** – це спроба реформаторської частини радянського керівництва шляхом “революції згори” здійснити наздоганяючу системну модернізацію суспільства, яка була зумовлена, з одного боку, – зовнішнім викликом (загрозою поразки у змаганні систем, наростанням реального відставання СРСР від провідних капіталістичних країн за ключовими економічними показниками тощо), з іншого – загостренням внутрішніх проблем у державі (затухаючий економічний розвиток; посилення застійних явищ у політичній сфері; утвердження ідеологічного диктату в культурі, яке викликало протидію громадськості; загострення боротьби реформаторської та консервативної течій у керівництві держави та ін.).

Світовий досвід переконливо свідчить, що **характерними рисами наздоганяючої модернізації є:**

- поява нових прогресивних явищ та процесів завдяки силовій модернізації – “революції згори”, а не еволюції “знизу”;
- вибіркове, а не системне запозичення та використання світових досягнень, фрагментарне врахування світового досвіду суспільних трансформацій;
- пріоритетність трансформування окремих сфер, напрямів та галузей, яка у перспективі веде до деформацій суспільної структури;
- збереження на тривалий час багатоукладності в економіці, паралельне існування й утвердження нового укладу і попередніх укладів, які не досягли піку свого розвитку і цілком не вичерпали своїх можливостей, що робило можливими контрреформи;
- відсутність, як правило, у моделі наздоганяючої модернізації внутрішніх джерел розвитку (вона могла рухатися вперед за інерцією, а потім руйнуватися в міру накопичення внутрішніх протиріч);
- порушення однорідності економічного простору, ускладнення соціальних та політичних проблем, зростання соціальної напруги в суспільстві.

Принциповою особливістю наздоганяючої модернізації є різке зростання ролі держави, що виявляється у намаганні встановлення державного контролю за всіма сферами суспільного життя, активному втручанні державних структур у хід реформ.

Безумовно, міжнародна обстановка, характер існуючої влади, динаміка та послідовність суспільних перетворень,

досвід і уроки попередніх трансформацій суспільства, ментальність народу наклали певний відбиток на перебудовчі процеси другої половини 80-х р.р., зумовивши їх специфіку та своєрідність. Неупереджений аналіз суспільно-політичних трансформацій в Україні у квітні 1985 – серпні 1991 р.р. дає можливість дійти висновку, що перебудова у нашій республіці тривалий час розгорталася на основі розроблених у союзному центрі моделей та шаблонів. “Говорити про перебудову, так би мовити, “по-українськи”, – підкреслював у своєму інтерв'ю кореспондентові американського агентства Асошейтед-Прес (березень 1989 р.) лідер КПУ В.Щербицький, – заняття і неконструктивне, і неблагородне. Характер перебудовчих процесів у всіх регіонах країни загальний, тому він обумовлений єдиною теорією і політикою оновлення”. Цю ж думку підкреслюють і сучасні політологи. Зокрема, В.Литвин зазначає: “Фактично до 24 серпня 1991 р. керівництво країною здійснювалось з Москви, де концентрувався перший ешелон політичної еліти. А її друга лава на рівні республіканського керівництва виступала своєрідним ретранслятором рішень центру...”.

Відсутність власної “української” моделі здійснення перебудови, на нашу думку, зумовлена такими факторами:

1. Через тотальне одержавлення економіки (загальносоюзні міністерства та відомства розпоряджалися лівовою часткою усієї власності, розташованої в Україні) та панування в економіці принципу незавершеності Україна фактично знаходилася в економічній залежності від союзного центру.

2. Централізм, який домінував у партійно-державних структурах, обумовив прерогативу центру на прийнятті ключових рішень та жорстку вертикаль управління, що базувалася на принципі “наказ – виконання”.

3. Серед української номенклатури панував “синдром виконавця”, що блокувало ініціативу та активність не тільки формальної еліти, а й широких народних мас.

4. Опозиційні сили на початковому етапі перебудови були погано організованими та розпорошеними.

5. На міжнародній арені Україна завжди знаходилась у тіні Росії і сприймалася світовим співтовариством виключно як невід’ємна частина СРСР.

У своїй сукупності ці та інші фактори не дозволили створити якісно відмінну, власну, українську модель перебудови.

Важливим аспектом аналізу процесу перебудови є з'ясування її змісту. Дослідження проблем системної трансформації суспільства, аналіз перехідних процесів та механізмів знаходяться сьогодні в епіцентрі наукових пошуків політологів, істориків, економістів та інших учених. На думку фахівців, зміст перехідного процесу включає в себе діалектичне подолання суттєвих елементів старого порядку, які втратили свою актуальність, висування нових цілей та ідеалів формування нових специфічних способів їх досягнення. За своєю суттю цей процес націлений на творення якісно нової системи чи явища. **Структура перехідного процесу, як правило, включає декілька стадій:**

- ❑ переоцінка існуючого стану суспільства і оцінка змісту та масштабів кризи, що має системний характер;
- ❑ соціальна діагностика, тобто неупереджена об'єктивна характеристика існуючої дійсності, коріння сучасних негараздів у минулому, реальних можливостей і шляхів виходу із кризової ситуації;
- ❑ демонтаж старої системи, ліквідація її очевидних невідповідностей досягнутому рівню суспільного розвитку та його тенденціям;
- ❑ нове самовизначення системи, висування та обґрунтування шляхів подальшого розвитку.

Характерно, що перераховані стадії перехідного процесу не обов'язково слідують одна за одною у хронологічній послідовності, нерідко вони розгортаються одночасно, або ж більш пізня за логікою стадія може випереджати більш ранню. Зокрема, демонтаж старої системи в СРСР у середині 80-х р.р. відбувався паралельно з процесом переоцінки існуючого стану суспільства, значно випереджаючи стадію соціальної діагностики, яка повинна була дати відповіді на сакраментальні питання "Хто винен?" і "Що робити?"

Для більш чіткого з'ясування суті й змісту перебудови необхідно прослідкувати динаміку суспільної трансформації, визначити основні етапи її розгортання. Звичайно, будь-яка періодизація спрощує реальну картину життя, але одночасно вона дозволяє побачити суспільні процеси та

явища більш рельєфними та контрастними, чітко визначити домінуючі тенденції розвитку. Якщо в основу періодизації перебудови покласти суттєві зміни та зрушення, що відбулися в цей час у процесі самоусвідомлення, розстановки та взаємодії політичних сил у суспільстві, то період з квітня 1985 р. по серпень 1991 р. можна поділити на кілька етапів:

- 1 етап (квітень 1985 – січень 1987 р.р.) – визрівання політичного курсу перебудови;
- 2 етап (січень 1987 – літо 1988 р.р.) – усвідомлення основних завдань перебудови, формування та розширення її соціальної бази;
- 3 етап (літо 1988 – травень 1989 р.р.) – зміщення центру рушійних сил перебудови зверху вниз;
- 4 етап (травень 1989 – лютий 1990 р.р.) – розмежування та консолідація полярних політичних сил у суспільстві, їхнє відкрите протистояння;
- 5 етап (лютий – грудень 1990 р.) – сповзання політичного керівництва СРСР вправо і радикалізація народних мас;
- 6 етап (грудень 1990 – серпень 1991 р.р.) – кінець перебудови.

Варто підкреслити, що хоча перебудовчі процеси в Україні в цілому співпадали з загальносоюзними тенденціями суспільних перетворень, однак вони все ж мали і свої особливості:

- уповільнений темп розвитку;
- порівняно низький рівень активності населення;
- тривале збереження при владі старої брежневської еліти;
- відсутність відкритого насилля як засобу вирішення внутрішніх проблем;
- перетворення Чорнобильської трагедії з екологічного фактора суспільного життя на потужний політичний.

Ці особливості виникли під впливом зосередження з 1972 р. у руках В.Щербицького владних важелів; структурних особливостей економіки республіки; стабільності українського товарного ринку; порівняно незначної люмпенізації населення; певного консерватизму, сповільненості, зваженості, що притаманні ментальності українців тощо.

Однак варто зазначити, що, починаючи з моменту утворення Народного руху України та особливо після виборів народних депутатів до Верховної та місцевих рад (березень 1990 р.), ситуація суттєво змінюється. На хід перебудови починають впливати нові політичні фактори, що мали виразне національне забарвлення (активізація рухівських структур, що набирали силу; домінування націонал-демократів у місцевих радах західного регіону республіки; утворення парламентської опозиції; поява багатопартійності тощо), які надають суспільним трансформаціям динаміки та специфічних рис.

Помітно вплинув на розвиток суспільно-політичних процесів у СРСР в цілому та Україні зокрема фактор „оксамитових революцій” 1989 р. у Східній Європі. В його основі лежали процеси радикальної трансформації політичної системи, становлення нової регіональної ідентичності та зміни зовнішньо-політичного вектора цілої групи країн соціалістичного табору. „Оксамитові революції” 1989 р. зумовили низку глибоких зрушень не лише в архітектоніці стосунків світового співтовариства, а й значною мірою підкорегували динаміку суспільно-політичного розвитку радянських республік. Вплив цих виявів народної активності країн соціалістичної співдружності на ситуацію в Радянському Союзі знайшов своє втілення у різних сферах суспільного життя.

У **політичній сфері** проголошені в СРСР гасла демократизації та гласності, що мали значний резонанс у країнах Східної Європи, зумовили більшу відкритість у роботі владних структур, примусили номенклатуру бути більш публічною, частково розкрили природу та механізм прийняття політичних рішень. Однак, навіть цього було достатньо для практично обвального процесу десакралізації правлячої комуністичної еліти соціалістичного табору, яка за відсутності підтримки „старшого брата” демонструвала різке зниження функціональності управлінських структур та ефективності їх рішень, а відтак – прогресуюче зростання ступеня неконтрольованості та некерованості державних і суспільних процесів, що не лише деморалізує впливало на радянську партійно-державну номенклатуру та підбадьорило опозиційні їй сили в СРСР, а й гостро ставило під знак запитання функціональні можливості діючої соціалістичної системи.

У **економічній сфері** „оксамитові революції” 1989 р. гранично прискорили глибоку кризу усієї системи торгово-економічного співробітництва між країнами РЕВ, яка налагоджувалась і удосконалювалась десятиріччями. Наростаючі економічні проблеми з країнами „соціалістичної співдружності” суттєво звузили можливості для маневру та обмежили ресурси команди реформаторів на чолі з Горбачовим у процесі реформування СРСР.

У **соціалій сфері** підвищення рівня вимог населення східноєвропейських країн у ході розгортання „оксамитових революцій” до розмірів оплати праці, масштабів роздрібних цін, обсягів державної підтримки малозабезпечених громадян тощо практично автоматично переорієнтувало значну частину жителів Радянського Союзу на більш високі життєві стандарти. Це, в свою чергу, зумовило зростання рівня суспільних очікувань, помітно активізувало процес осмислення громадською думкою реального стану та перспектив розвитку діючої у Радянському Союзі політичної системи.

У **культурній сфері** перегляд, переосмислення та переоцінка на хвилі демократизації донедавна панівних поглядів, орієнтирів, настанов поведінки; повернення традиційних цінностей національної культури; проникнення та адаптація на національному ґрунті комплексу ідей західної цивілізації на фоні наростаючого розриву слова і діла у політичній практиці владних структур країн соцтабору призвели до поглиблення кризи культури, до втрати нею на якийсь час ролі синтезатора суспільного досвіду, інтегратора суспільних сил та стабілізатора суспільних процесів, що зумовило певну ерозію соціальної мотивації, посилення маргіналізації, збільшило соціальну напругу у східноєвропейському суспільстві. Імпульси цих неоднозначних зрушень у культурній сфері багатоканально і досить швидко досягали меж СРСР, де, в свою чергу, знаходили ґрунт для сприйняття, розгортання та поглиблення.

У **моральній сфері** реакція громадської думки, що постійно стверджувала свої позиції у суспільстві, на трансформаційні процеси другої половини 80-х р.р., зафіксувала невдоволення широких народних мас фантастичним розривом між задекларованими гаслами та конкретними результатами соціалістичної моделі державного правління. Такий стан справ вів до граничної дискре-

дитації офіційної влади не лише у східноєвропейських державах, а й у самому Радянському Союзі.

„Демонстраційний ефект” „оксамитових революцій” 1989 р. полягав у тому, що, по-перше, багаторічна практика соціалістичного будівництва у країнах Східної Європи засвідчила не лише наростаючу невідповідність соціалістичної моделі правління реаліям та вимогам життя, а й граничну незадоволеність нею широких мас населення; по-друге, у ході радикальних змін у країнах співдружності було продемонстровано широкий спектр моделей зміни політичної системи: від неконтрольованих і непрогнозованих дій у Румунії до цілком цивілізованих у Польщі та Чехословаччині; по-третє, опозиційні сили у республіках Радянського Союзу на прикладі своїх східноєвропейських колег отримали зразки програмних вимог та матрицю ефективних організаційних дій.

2. Перші кроки реформування: пошук оптимальної формули трансформування суспільства

Трансформація радянського суспільства розпочалася як типова революція “згори” – у квітні 1985 р. на Пленумі ЦК КПРС новим керівництвом на чолі з М.Горбачовим було проголошено курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни. Гасло “прискорення” веде свій родовід від класичної радянської формули, популярної на рубежі 50-60-х р.р.: “Наздогнати і перегнати”, яка, в свою чергу, сягає доби перших п’ятирічок, часу становлення командної системи. З огляду на це певною мірою закономірно, що на початковому етапі запропонована концепція перетворень радше натякала на необхідність та доцільність радикальних змін у суспільстві, ніж пропонувала його негайне оновлення революційним шляхом.

У своєму виступі Генсек лише абстрактно сформулював стратегічну мету: “досягнення нового якісного стану суспільства, до того ж у найширшому розумінні слова”. Однак при реалізації поставленого завдання радянське керівництво зовсім не поспішало враховувати та використовувати досвід і здобутки західної цивілізації, воно планувало діяти традиційними, неодноразово апробованими засобами та методами.

Ключовими елементами курсу прискорення було визначено:

- інтенсифікацію економіки;
- прискорення науково-технічного прогресу;
- перебудову управління та планування;
- удосконалення структурної та інвестиційної політики, підвищення організованості та дисципліни;
- покращення стилю діяльності;
- обґрунтовані кадрові зміни.

Варто підкреслити, що поширений у подальшому термін “перебудова” вживався у квітневій доповіді виключно у вузькому розумінні слова – лише в контексті покращення управління господарським механізмом. Комплекс перетворень на початковому етапі трансформації суспільства не був системним і стосувався, перш за все, економіки, його суть полягала в удосконаленні реально існуючих процесів, у виправленні окремих деформацій соціалізму, у більш повній реалізації його потенційних можливостей.

На старті перебудови у поглядах і діях реформаторів переважав дещо спрощений підхід до змін у суспільстві. З часом це визнав і сам М.Горбачов. “Справа перебудови виявилася більш важкою, ніж уявлялось на початку, – писав він у 1987 р. – ... Якби у квітні 1985 р. нам сказали: через два роки у вас буде ось це і ось це, тобто те, що відбувається сьогодні у житті, ми вважали б, що це неприйнятне”. Отже, якісно нове розуміння процесу трансформації суспільства прийшло пізніше, а на початковому її етапі реформування відбувалося в жорстких рамках командної системи.

В Україні процес перебудови розпочинався важко. Після того, як ЦК КПУ старанно проретранслявав на республіку вказівки центру типу “посилити відповідальність керівних кадрів за удосконалення стилю роботи, вчити їх колективним методам керівництва, вмінню правильно поєднувати єдиначальність з широкою участю трудящих в управлінні виробництвом”, ситуація не покращилася. Вся вертикаль управління, починаючи з міністерств і закінчуючи керівниками трудових колективів, не поспішала перебудовуватися. Майже через півтора року після проголошення курсу на прискорення на засіданні Політбюро ЦК КПУ партійні лідери змушені були констатувати: “Перебудова йде повільно..., суттєвих змін у стилі роботи поки що не відбулось”. Особливу тривогу викликало

те, що „штаби галузей – міністерства не змінили ні свого стилю, ні методів і продовжують працювати так, як працювали”.

Не кращою була ситуація і в нижній частині піраміди управління. Ось як характеризується у партійних документах ситуація в низових управлінських ланках Черкаської області (картина теж типова для усієї республіки): “Частина керівних кадрів, ідеологічних активістів глибоко не усвідомила суті новаторського курсу партії на прискорення, шляхів його здійснення... Часом за перебудову видається наведення елементарного порядку в трудових колективах... Словесні декларації та заяви про необхідність перебудови... не завжди підкріплюються конкретними справами”. Така ситуація не випадкова, адже у цей час кадрова політика КПУ фактично не виходила за рамки косметичних змін: з квітня 1985 р. по жовтень 1986 р. було звільнено лише 118 партійних, радянських, господарських керівників номенклатури ЦК, які не впоралися з роботою або ж скомпрометували себе, крім того, до партійної відповідальності було притягнуто 388 керівників. Отже, реформаційний курс М.Горбачова на початковому етапі сприймався на місцях як чергова кампанія наведення елементарного порядку, зміцнення трудової та технологічної дисципліни, підвищення відповідальності кадрів. У цей час керівники на всіх рівнях не стільки перебудовувалися, скільки імітували участь у реформах, вичікуючи, коли згори пролунає команда: “Досить”.

Варто підкреслити, що дисципліна – один з ключових факторів, що забезпечує життєдіяльність та функціональні можливості командної системи; з огляду на це навіть незначне її посилення дало певний ефект. За 1985/86 р.р. темпи приросту промислової продукції України становили 4,3% і перевищували середньорічні показники одинадцяті п’ятирічки, які становили лише 3,5%. Тобто, після невпинного зниження відсотка середньорічного приросту, яке почалося ще на початку 60-х р.р., він уперше почав зростати. Ще більший прогрес намітився у сільському господарстві республіки: якщо в 1981 – 1985 р.р. середньорічний приріст основних показників цієї галузі становив лише 0,5%, то у 1985/86 р.р. – 3,5%. Тенденція до зростання економічних показників була загальносоюзною і зміцнювала у керівництва утопічні надії на швидке поліпшення життя традиційними командними методами.

Особливо яскраво віра ініціаторів перебудови у старі силові підходи до вирішення суспільних проблем виявилася у ході антиалкогольної кампанії, яка розпочалася з червня 1985 р. після виходу у світ постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про боротьбу з алкоголізмом та його негативними наслідками. На перших порах боротьба із “зеленим змієм” дала певні позитивні результати. Зокрема, в 1985 р. у промисловості України в середньому на одного пересічного робітника втрати робочого часу зменшилися на 6%, а прогулів – на 20%, кількість злочинів на ґрунті пияцтва зменшилась на 21,5%. Однак ці позитивні зрушення не йдуть ні у які порівняння з тими негативними економічними, соціальними та політичними наслідками, які спричинила ця непродумана волонтаристська кампанія.

Реалізація шляхом адміністративно-заборонних заходів благородної ідеї тверезого життя дорого коштувала економіці України: її бюджет недорахувався більш як 10 млрд крб, у роздрібному товарообігу утворилась “дірка” в 13 млрд крб. Безумовно, не все вимірюється грошима, але різкі адміністративні дії, направлені проти алкоголізму (лише протягом червня-грудня 1985 р. в Україні кількість магазинів, що продавали спиртні напої, скоротилася на 45%), викликали буквально катастрофу у соціальній сфері: вже у 1988 р. кількість тільки зареєстрованих наркоманів у республіці становила 30,5 тис. осіб, а з 1982 р. по 1989 р. їх число зросло більш ніж у 4 рази. Не слід забувати, що непродумана антиалкогольна кампанія мала і досить серйозні політичні наслідки, адже її реалізація обумовила не лише глухе невдоволення серед прибічників “зеленого змія”, а й фактично поставила під сумнів правильність обраного стратегічного курсу, викликала цілком реальну тривогу суспільства за долю всього комплексу реформ.

Спробою вирішити економічні проблеми силовими методами стало функціонування служби державних інспекторів, що займалась наглядом за якістю продукції і була утворена на підставі Закону про держприймання (весна 1986 р.). Починаючи з 1987 р., системою держприймання охоплено понад 300 промислових підприємств та об'єднань республіки. Однак ця галаслива кампанія була малоефективною. З одного боку, вона відволікала і без того дефіцитні кадри та фінанси (тільки в Україні для роботи в системі держприймання було

здіяно більш як 11 тисяч висококваліфікованих спеціалістів-виробничників з річним фондом зарплати близько 52 млн крб. З іншого боку – результат держприймання був прямо протилежним очікуваному: питома вага продукції вищої категорії якості у загальному обсязі виробництва не тільки не зросла, а, навпаки, знизилася – з 16% у 1987 р. до 14% – у 1989 р. Крім того, не зменшилися і штрафи за випуск неякісної продукції, а витрати на передторговий ремонт зросли більш як у два рази.

Черговий провал реформаторів згодом змушений був визнати і сам М. Горбачов: "Держприймання вже через три роки "наказало довго жити", це був ще один зрозумілий сигнал того, що вирішення проблеми не в адміністративно-організаційних заходах, а в перебудові економічного механізму".

На жаль, закінчилась невдачею і чи не єдина спроба реформаторів на початковому етапі перебудови вийти за межі командних структур та командного мислення, яка знайшла свій вияв у стимулюванні розвитку кооперативного руху. Прийнятий у листопаді 1986 р. Закон Верховної Ради СРСР про індивідуальну трудову діяльність мав на меті розкріпачення особистої ініціативи виробника, створення в економіці конкурентного середовища, що сприяло б зростанню кількісних та якісних економічних показників. Після цього рішення кооперативи почали рости, як гриби після дощу. Якщо в травні 1986 р. в Україні нараховувалося лише 400 кооперативів, то на початок 1989 р. їх було зареєстровано вже більше 24 тис., у яких працювало понад чверть мільйона осіб. Більше всього кооперативів діяло у Донецькій, Одеській, Кримській, Львівській та Харківській областях.

Проте розрахунки реформаторів на те, що кооперативний рух надасть, деградуєчій на очах, економіці потужного імпульсу, не виправдалися. Кооперативи так і не стали у добу перебудови реальними конкурентами державному виробничому сектору, не зіграли вони і помітної ролі у насиченні ринку товарами народного споживання. Це пояснюється тим, що новостворені кооперативні об'єднання зосередили діяльність переважно у торгово-посередницькій сфері та орієнтувались перш за все на створення і примноження капіталу. Свою негативну роль відіграла і не завжди продумана кампанія боротьби з нетрудовими доходами, яка певною мірою під-

штовхнула кооперативи до формування структур тіньової економіки.

Уповільненість перебудови, пробуксовування реформ, перші симптоми вповзання в кризу (на початку 1987 р. рівень промислового виробництва СРСР порівняно з груднем 1986 р. знизився на 6%) дедалі більше підштовхували команду Горбачова до більш радикальних дій. Започаткована у червні 1987 р. на Пленумі ЦК КПРС економічна реформа мала на меті перейти від домінування адміністративних до застосування переважно економічних методів управління господарством. Цьому переходові мали сприяти два принципових кроки: докорінна організаційна перебудова системи централізованого управління, перенесення уваги центру з оперативних на стратегічні рішення, а також різке розширення меж самостійності підприємств (об'єднань), персведення їх на повний госпрозрахунок та самофінансування.

Варто підкреслити, що проголошена реформа визріла вже давно. Ще на початку перебудови, у серпні 1985 р., вчені Інституту економіки АН УРСР вказували на “больові точки” пануючої економічної системи: “ У 1975 р. діяло 59 союзно-республіканських та республіканських міністерств і відомств Української РСР, а в 1983 р. їх загальна кількість досягла 71... Подрібнення міністерств пов'язане з тим, що вони продовжують виконувати значний обсяг функцій оперативного управління підприємствами та об'єднаннями. Майже кожне міністерство вузькопрофільне. Все це заважає вирішенню крупних міжгалузевих проблем, посилює відомчість, веде до збільшення різних узгоджень, відповідно, і до уповільнення темпів прийняття рішень”.

З метою спрощення, здешевлення державного апарату і підвищення його мобільності та ефективності була проведена масштабна акція із його скорочення. У результаті на початок 1989 р. кількість союзно-республіканських та республіканських міністерств і відомств в Україні зменшилась з 55 до 46. Було ліквідовано майже половину самостійних управлінь та відділів апарату міністерств і відомств. Чисельність центрального апарату після скорочення ледве перевищувала 10 тис. осіб. Помітні скорочення відбулися і на місцях. Апарат органів управління обласної та районної ланки зменшився на 25 тис. осіб, у тому числі

на обласному рівні – на 32%, а на міському та районному – на 14% .

На жаль, у ході розгортання цієї реформи дедалі більше починали даватися ознаки її суттєві недоліки, загострюватись протиріччя політичного характеру.

По-перше, ратуючи за демократизацію управління, ЦК КПРС утримував монополію на прийняття усіх принципових рішень стосовно цієї реформи, фактично усунувши від процесу реформування державного апарату Раду Міністрів СРСР.

По-друге, реорганізація органів управління здійснювалась за одним і тим же шаблоном, “викроєним” у Москві, без урахування регіональної специфіки: відсоток скорочень був однаковим як для всіх республік, так і для всієї вертикалі влади від обласного до міського рівня.

По-третє, реформаторський Центр зовсім не рахувався з інтересами республік. Згадуючи ті часи, В. Масол зазначає: “Почалось “вкручування рук”, ніякі заперечення і докази республік не сприймались. Незважаючи на наші категоричні заперечення, в Україні було ліквідовано республіканські органи, які відали чорною металургією, вугільною промисловістю, геологією, у безпосереднє підпорядкування союзних органів передана цементна промисловість”.

Отже, парадоксально, але факт: демократизація управління здійснювалась старими командними методами, що різко знижувало ефект реформи, дедалі більше посилювало напругу у стосунках між союзним центром та республіками.

Не виправдали себе і надії надати соціалізму друге дихання шляхом застосування у рамках радянської економіки таких ринкових категорій, як самофінансування, самокупність та самоуправління. Це пояснюється тим, що вже у задумі реформа була половинчастою – вона не зачіпала основ командної системи; не планувала реформування матеріального постачання; не ставила у практичну площину розбудову ринкової інфраструктури – банків, товарно-сировинних бірж тощо. Такий характер реформи зумовлював розбалансування в економіці, наростання деформацій та диспропорцій. Зокрема, темпи зростання продуктивності праці значно відставали від темпів збільшення заробітної плати. Якщо у 1987 р. на один відсоток зростання продуктивності праці у промисловості України припадало майже 0,5% приросту заробітної плати, то

у 1988 р. – 1,5%, а у 1989 р. – 2,2%. Поступово у радянській економіці накопичився цілий клубок протиріч та негативних тенденцій, які свідчили про глибоку економічну кризу командної системи.

Під тиском обставин поступово відбувається суттєва переоцінка цінностей, зміна орієнтирів та підходів до вирішення суспільних проблем, центр ваги у реформаційному процесі дедалі більше починає зміщуватися з економічної сфери у політичну. Важливою віхою на шляху прозріння став XXVII з'їзд КПРС (лютий 1986 р.), що прийняв “нову редакцію” програми партії, з якої було усунуто завдання побудови основ комунізму до 1980 р. і водночас проголошено курс на удосконалення соціалізму. Крім того, на цьому партійному форумі М.Горбачов висунув два принципово важливих для подальшого розвитку суспільства гасла: “широка демократія” і “гласність”.

У другій половині 1986 р. думка реформаторів енергійно шукає виходу з глухих кутів консерватизму. Відчуваючи гострий дефіцит допомоги “знизу”, Генсек уже в липні цього року поглиблює, розширює та радикалізує концепцію перебудови: “Перебудова – містке слово. Я б поставив знак рівності між словами – перебудова і революція. Наші перетворення, реформи, намічені у рішеннях квітневого Пленуму Центрального Комітету партії та XXVII з'їзду КПРС, – це справжня революція усєї системи відносин у суспільстві”. Так з'явилась формула перебудови як соціальної революції.

Деякі сучасні історики схильні вбачати у цих словах лише “риторичний прийом”, який зовсім не свідчив про перехід Горбачова з лав реформаторів до лав революціонерів. У подальшому ж сам экс-реформатор стверджував: “За своїм внутрішнім змістом перебудова, звичайно, була революцією. Але за формою це був еволюційний процес, реформаторський процес”. У зв'язку з цим один з ідеологів реформ В.Медведев, зазначав, що проголошене згори гасло революції мало обмежений характер, оскільки віддзеркалювало “скоріше глибину і масштабність намічених перетворень, а не спосіб їх здійснення”. Однак народ, як показали подальші події, зрозумів це гасло у всій його повноті.

Отже, в основі курсу прискорення лежала ідея удосконалення існуючої моделі соціалізму, виправлення окремих її

деформацій, у ході його реалізації здебільшого активно використовувалися традиційні командні методи. Проте час показав нагальну необхідність радикальної системної модернізації і нових підходів до визначення стратегії та тактики реформ, що врешті-решт і зумовило появу формули перебудови як соціальної революції.

3. Чорнобильська катастрофа: суспільно-політичний аспект

Першим серйозним випробуванням проголошених гасел стала аварія на Чорнобильській АЕС, яка скоїлась у ніч з 25 на 26 квітня, і лише в міру з'ясування її масштабів і наслідків почала усвідомлюватися людством як планетарна катастрофа. Нічний кодовий сигнал, що пішов зі станції до Москви, звучав більш ніж тривожно: "Один, два, три, чотири". Ці цифри означали усі види небезпеки: ядерну, радіаційну, пожежну, вибухову. **Безпосередніми наслідками аварії стали:**

- масштабне забруднення біосфери Землі, в епіцентрі якого опинилась Україна, Білорусія та частина Росії;
- радіоактивне опромінення тисяч людей;
- поява на карті нашої республіки 30-кілометрової "зони відчуження";
- масова міграція населення із радіаційно забруднених місцевостей у відносно чисті райони держави.

Певні контури та масштаби цієї трагедії дозволяє з'ясувати статистика: до 1990 р. в Україні було дегазовано 3,5 млн га орної землі і 1,5 млн га лісу, що становить майже 12% території республіки. Смертоносна пляма радіоактивного забруднення накрила понад 1000 українських міст та сіл.

Чорнобильська аварія досить швидко з екологічної та технологічної проблеми перетворилась на потужний політичний фактор, роль і значення якого в подальшому розвитку подій у суспільстві важко переоцінити. "Політизація" Чорнобиля знайшла свій вияв у таких явищах та процесах:

1. **Вибух у чорнобильському реакторі висвітлює цілий вузол проблем, що віддзеркалював вади командної системи:** порушення технологічної дисципліни, норм і правил безпеки під час будівництва та експлуатації; проектні недоліки у

конструкції реактора; безпечність та безвідповідальність частини вчених; домінування при прийнятті рішень політичних факторів над економічними, екологічними, моральними; ігнорування союзним центром прав та інтересів республіки. Це визнає у своїх спогадах і колишній помічник В.Щербицького В.Врублевський, який зазначає: “На чорнобильській аварії лежить чорна пляма системи, фатальна пляма режиму”. Чорнобиль гранично чітко показав українському народові не тільки те, хто в його хаті реальний хазяїн, а й як той хазяїн хазяйнує. Документи слідства переконливо свідчать, що команда про проведення першотравневої демонстрації у Києві пролунала з Москви. В.Щербицький перед початком демонстрації голосно сказав своєму оточенню: “Він (Горбачов – О.Б.) мені заявив: якщо зірвеш демонстрацію – виключимо з партії”.

Ніякими аргументами не можна виправдати й те, що у республіці, на яку припадало 2,6% території СРСР, у цей час було побудовано і будувалося близько 40% атомних енергоблоків. Наприкінці 80-х р.р. наша республіка стала єдиною у Радянському Союзі, де смертність населення перевищувала народжуваність. Під тиском цих фактів навіть найлояльніші радянські громадяни засумнівались у цінностях системи, в рамках якої вони жили, розпочався процес глибоких змін у свідомості. Прогресуюче наростала недовіра до державних структур та політичних керівників, разом з тим зміцнювалась переконаність у необхідності радикального реформування суспільства, динамічно зростала політична активність народу.

2. Чорнобиль став своєрідним лакмусовим папірцем гласності. Тривалий час для інформації про аварію системою координат були замовчування та дезінформація. Вже 26 квітня в Інституті ботаніки АН УРСР лічильники показали різке підвищення радіоактивності, проте коли вчені спробували з'ясувати причини цього тривожного сигналу, представники органів держбезпеки, посилаючись на таємність подібної інформації з метою “недопущення паніки та поширення провокаційних чуток”, опечатали інститутські лічильники. У цей же час заступник Голови Ради Міністрів СРСР Б.Щербина, призначений головою урядової комісії по ліквідації наслідків ядерної катастрофи у Чорнобилі, терміново видав розпорядження про втаємничення інформації про аварію. У

деформацій, у ході його реалізації здебільшого активно використовувалися традиційні командні методи. Проте час показав нагальну необхідність радикальної системної модернізації і нових підходів до визначення стратегії та тактики реформ, що врешті-решт і зумовило появу формули перебудови як соціальної революції.

3. Чорнобильська катастрофа: суспільно-політичний аспект

Першим серйозним випробуванням проголошених гасел стала аварія на Чорнобильській АЕС, яка скоїлась у ніч з 25 на 26 квітня, і лише в міру з'ясування її масштабів і наслідків почала усвідомлюватися людством як планетарна катастрофа. Нічний кодовий сигнал, що пішов зі станції до Москви, звучав більш ніж тривожно: "Один, два, три, чотири". Ці цифри означали усі види небезпеки: ядерну, радіаційну, пожежну, вибухову. **Безпосередніми наслідками аварії стали:**

- масштабне забруднення біосфери Землі, в епіцентрі якого опинилась Україна, Білорусія та частина Росії;
- радіоактивне опромінення тисяч людей;
- поява на карті нашої республіки 30-кілометрової "зони відчуження";
- масова міграція населення із радіаційно забруднених місцевостей у відносно чисті райони держави.

Певні контури та масштаби цієї трагедії дозволяє з'ясувати статистика: до 1990 р. в Україні було дегазовано 3,5 млн га орної землі і 1,5 млн га лісу, що становить майже 12% території республіки. Смертоносна пляма радіоактивного забруднення накрила понад 1000 українських міст та сіл.

Чорнобильська аварія досить швидко з екологічної та технологічної проблеми перетворилась на потужний політичний фактор, роль і значення якого в подальшому розвитку подій у суспільстві важко переоцінити. "Політизація" Чорнобиля знайшла свій вияв у таких явищах та процесах:

1. Вибух у чорнобильському реакторі висвітлює цілий вузол проблем, що відзеркалював вад команди системи: порушення технологічної дисципліни, норм і правил безпеки під час будівництва та експлуатації; проектні недоліки у

цьому контексті закономірно, що перше офіційне повідомлення про Чорнобильську катастрофу з'явилося лише на п'ятий день після фатального вибуху. До того ж, воно було гранично лаконічним і з відчутним акцентом не на аварії, а на заходах із її ліквідації.

Разом з тим, із часом Чорнобильська катастрофа глибиною своєї трагічності суттєво порушила звичний стан речей у системі, примусила політичну еліту держави замислитись про перспективу, вивела з рівноваги інертну думку обивателя, помітно прискорила вихід з “коми” всеохоплюючого “одобрямса” та славослов'я на адресу “верхів” вітчизняні засоби масової інформації, різко розширила рамки гласності. У зв'язку з цим лідер “зелених” Ю.Щербак резонно зазначав: “Чорнобиль став колосальним стимулом гласності. Саме ця аварія примусила відверто заговорити про речі, які до того часу не підлягали жодному обговоренню”.

3. Критична екологічна ситуація, що склалась в Україні через Чорнобильську аварію, стала джерелом зростання соціальної напруги та підвищення політичної активності суспільства. Плекаючи надії на покращення становища природного довкілля, населення республіки енергійно почало поповнювати лави “зелених”. Врешті-решт це привело до організаційного згуртування борців за екологію: – спочатку з'являється екологічна асоціація “Зелений світ”, а в подальшому на її базі формується Партія “зелених” України. Однак масштаби Чорнобильської катастрофи були настільки значними, що викликали не лише потужну хвилю “зеленого руху”, а й появу на політичній арені більш масштабного об'єднання – Народного руху України за перебудову, адже, як зазначав один з його фундаторів І.Драч, ідея руху була продиктована перш за все ідеєю Чорнобиля: “Єдина альтернатива тим атомним станціям – це народний рух України”.

4. Прямі витрати на ліквідацію наслідків аварії у тодішньому масштабі цін складали понад 20 млрд крб. Ці видатки не лише лягали важким тягарем на плечі і без того знесиленої економіки, а й гранично звужували реформаторам рамки для політичного маневру, суттєво підкорегували стратегію і тактику перебудови.

5. Чорнобильська катастрофа нанесла відчутний удар міжнародному авторитетові СРСР. Уже в перші дні після аварії

направлені проти зловживань у ядерній енергетиці, були фактично проігноровані Москвою, інтереси республіки в черговий раз були принесені в жертву “Молохові” загально-союзної економіки.

Отже, Чорнобильська катастрофа як трагедія планетарного масштабу швидко стала символом граничної кризовості, жорстким випробуванням для проголошеної гласності, суворим попередженням світовому співтовариству про наслідки можливої ядерної війни. Ця катастрофа підірвала віру радянських людей у систему, спричинила суттєві зрушення у їх свідомості; пробудила інстинкт самозбереження, який вибухово сприяв усвідомленню національних інтересів, підвищенню активності та організаційному згуртуванню політичних сил; похитнула авторитет СРСР на міжнародній арені; тягарем значних фінансових витрат на ліквідацію наслідків аварії різко звузила реформаторам поле для маневру у політичній сфері. Всі ці явища та процеси дають підґрунтя для висновку про те, що у другій половині 80-х р.р. Чорнобильська катастрофа з екологічної трагедії почала перетворюватися у потужний політичний фактор суспільного життя. “Є всі підстави вважати, – резонно зазначає відомий культуролог, професор Гарвардського університету Оксана Грабович, – що ця жахлива подія була одним із найважливіших чинників, який штовхнув народ на боротьбу за незалежність України”. Фактично цю ж думку підкреслює у своїй роботі і французький дослідник релігійного ренесансу доби перебудови Дідьє Ранс.

4. Місце і роль гласності у контексті суспільно-політичних перетворень

Важливу роль у ході здійснення революційних планів М.Горбачова мало відіграти розгортання процесів демократизації і гласності, які повинні були створити нову систему координат для розвитку радянського суспільства, забезпечити широку народну підтримку курсові реформ. Особливе місце належало гласності, адже, як резонно зазначає відомий французький історик Н.Верт, “Спочатку було Слово”. Горбачовська революція почалася досить скромно: з визволення історичної пам’яті, друкованого слова, живої думки”.

Гласність — це перехідний стан інформаційного простору на шляху від тотального контролю держави і мовчазного однодумства суспільства до свободи слова. Зміст вітчизняного варіанту гласності включає два аспекти: забезпечення певної відкритості та доступності партійних і державних установ, а також існування дозованої інформаційної свободи.

Отримавши команду згори, державні та партійні структури змушені були зробити (чи бодай зімітувати) крок назустріч народу. Саме відкритість у діяльності Рад республіки мала продемонструвати практика обговорення у трудових колективах звітів виконкомів, їх відділів та управлінь, доповідей на сесіях, проектів рішень з важливих питань місцевого життя. Зокрема, звіти облвиконкомів до внесення їх на сесії у 1986 р. були обговорені на 2,6 тис. зборах у трудових колективах та за місцем проживання населення. В цей час робляться спроби налагодити надійний зворотній зв'язок між “низамми” та “верхами”, виявити та врахувати громадську думку. У цьому контексті слід сприймати той факт, що протягом 1986 р. у сільській місцевості відбулось понад 100 тис. сходів, у роботі яких брало участь 17 млн осіб. На згаданих зібраннях обговорювались питання благоустрою населених пунктів, посилення дисципліни, ходу боротьби з пияцтвом та самогеноварінням тощо.

У цей період державні установи стають більш доступними для громадян. Народ дедалі активніше бажає діалогу з владою і звертається до неї письмово та усно. Протягом 1986 року до Президії Верховної Ради України надійшло понад 27 тис. письмових звернень та побувало на особистому прийомі більше 23 тис. громадян. Значного поширення в республіці набули такі демократичні форми спілкування, як дні “відкритого листа”, “відкритого прийому”, зустрічі керівників партійних та державних органів з населенням за місцем роботи та проживання.

Своєрідною швидкою допомогою, що реагувала на звернення громадян по телефону, у системі Рад стала “Служба-05”. Вперше вона з'явилась у Донській області, а вже на початку 1987 р. діяла у понад 600 виконкоммах місцевих та районних Рад. За її допомогою лише у 1986 р. було вирішено побутові питання, які порушувались у понад 260 тис. звернень громадян. Поява цієї служби дозволила оперативніше ви-

рішувати проблеми життєзабезпечення населення, зміцнити виконавську дисципліну у структурах влади, що певною мірою підвищувало авторитет державних органів.

Однак варто підкреслити, що ці позитивні зрушення у сфері відносин влади і народу мали серйозні вади:

По-перше, як правило, вони були результатом тієї чи іншої кампанії, проголошеної згори, і відбувались у чітких рамках, визначених ЦК КПРС.

По-друге, гласність у діяльності державних органів та установ, як це яскраво показав приклад Чорнобиля, не набула сталого характеру: у разі нагальної потреби вона швидко згорталась.

По-третє, громадська думка хоча і вивчалась, але мало враховувалася при прийнятті стратегічних рішень.

По-четверте, на початковому етапі перебудови державна влада активізувала свої контакти з народом насамперед у сфері вирішення гострих побутових проблем, проте у сфері економіки, а тим більше політики вона зберігала свою закритість.

Отже, забезпечення косметичної, показної відкритості у діяльності державних органів було націлене в першу чергу на формування у суспільстві моральної підтримки курсу економічних реформ, що пробуксовували, а не на революційні зміни основ системи, не зазіхали вони і на політичну монополію КПРС.

На словах приблизно за тим же шаблоном, під гаслами забезпечення відкритості та доступності відбувались трансформації і в партійних структурах. Але про яку повноцінну гласність може йти мова, коли абсолютна більшість партійних інструкцій, регламентів та інших нормативних документів, що визначали повсякденне життя, характер, стиль, методи роботи усіх партійних комітетів – від скромного сільського райкому партії до ЦК КПРС, були суворо утаємниченими? У результаті в офіційно опублікованих партійних документах нерідко проголошувалось одне, а в таємних – прямо протилежне, яке і лягало, як правило, в основу роботи всіх партійних комітетів. Такий стан справ створював підґрунтя для формування подвійної моралі та подвійних стандартів у поведінці партійних функціонерів.

Градація втаємничення інформації вражає своєю різноманітністю. "За ступенем таємності, – зазначається у постанові

Секретаріату ЦК КПУ від 12 квітня 1985 р., – документи ЦК Компартії України поділяються на цілком таємні особливої важливості, цілком таємні та таємні, яким відповідають грифи “Цілком таємно особливої важливості” (“Особлива папка”), “Цілком таємно” та “Таємно”. Документи ЦК Компартії України можуть мати також гриф “Для службового користування” чи “Не для друку”. До таємних документів належать також інформаційні бюлетені, закриті листи та ін. (відсутність чіткої визначеності у цьому питанні відкривала перед партійною бюрократією фактично необмежений простір для зловживань – О.Б.). Знімати копії та робити виписки з таємних документів ЦК Компартії України, посилатись на них у публічних виступах; передачах по радіо та телебаченню, у друці, наказах, протоколах засідань колегій, розпорядженнях та інших документах міністерства, відомства, організації забороняється”.

У результаті дії цього документа під гриф “Цілком таємно” у ЦК КПУ потрапляли не лише документи, що містили справжні державні таємниці, а й постанови, які вимагали не втаємничення, а навпаки, найширшого обнародування та обговорення, зокрема про розвиток періодичної преси для дітей та юнацтва, про підготовку радянських спортсменів до Олімпійських ігор 1988 та 1992 р.р. тощо. Не кращою була ситуація і на найнижчих щаблях партійної ієрархії. Так, наприклад, у Дніпродзержинському міськкомі партії під грифом “таємно” у протоколі надруковані умови соцзмагання, а також заходи з підготовки до проведення дня міста. Під цим же грифом у протоколі засідання бюро парткому Харківського тракторного заводу поміщено навіть характеристики робітників. Апаратний “зубр” ЦК КПРС Л.Оніков стверджує, що тотальну таємність у КПРС вдалось зберегти протягом усієї перебудови: офіційно до жовтня 1989 р., а фактично до останніх днів діяльності ЦК КПРС.

Отже, реалізація гасла відкритості та доступності партійних і державних установ мала характер пропагандистської акції, спрямованої на завоювання симпатій народу, а не передбачала відвертий діалог з ним.

Проголошена згори гласність сприяла розгортанню в Україні широких дискусій з актуальних суспільних питань. Однією з центральних у середині 80-х р.р. була **проблема**

захисту та відновлення прав і позицій української мови. Вперше публічно вона була піднята у червні 1986 р. на IX з'їзді письменників України, у дипломатично витриманому вступному слові О.Гончара та у публіцистично-емоційній промові І.Драча. У післяз'їздовський період на пленумах правління СПУ та у пресі розгорнулася дискусія, в центрі якої знаходилося два питання – критика мовної, освітньої та культурної політики радянського режиму та формулювання вимог, вироблення механізму покращення ситуації у сфері функціонування української мови. Важливим кроком на шляху переведення мовної проблеми з дискусійної у практичну площину стало утворення на початку 1987 р. Комісії зв'язків СПУ з навчальними закладами, головою якої став Д.Павличко, а активними членами А.Погрібний, О.Підсуха, С.Тельнюк, Т.Коломієць, І.Цюпа, Д.Чередниченко та інші.

На засіданнях Комісії проходили зустрічі з тодішнім міністром освіти М.Фоменком, завідувачами міськвно, іншими посадовцями; пропонувались і направлялись у відповідні інстанції пропозиції про внесення змін та доповнень до Конституції СРСР та УРСР; висловлювалися зауваження до проекту Статуту середньої загальноосвітньої школи, що якраз тоді обговорювався; висувалися вимоги до ЦК КПРС, ЦК КПУ, а також до урядових структур з приводу дискримінаційного становища, в якому опинилася українська мова. У своєму зверненні на адресу Голови Верховної Ради УРСР В.Шевченко члени Комісії, спираючись на те, що у Конституціях Грузинської, Вірменської та Азербайджанської республік їхні національні мови були юридично визнані державними, фактично вперше поставили питання про державність української мови. Тут же було сформульовано ще одну вимогу про те, щоб мова навчання у середніх загальноосвітніх школах, технікумах та вузах республіки визначалась відповідно до національного складу учнів та студентів.

Ці ідеї отримали свій подальший розвиток під час липневого пленуму Правління СПУ, який розглядав проблему ролі української радянської літератури у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих. Учасники зібрання у своїх виступах констатували принизливе становище української мови в житті суспільства, гостро ставили питання про її конституційний захист. Висловлені на пленумі пропозиції та

вимоги лягли в основу листа на адресу Верховної Ради УРСР, який підготували Ю.Мушкетик, Б.Олійник, Д.Павличко. Наростаюча в умовах демократизації і гласності активність громадськості, яка на різних форумах та через засоби масової інформації все гостріше обговорювала стан та перспективи української мови, врешті-решт змусила Політбюро ЦК КПУ у липні 1987 р. приділити цьому питанню особливу увагу під час розгляду проблеми посилення інтернаціонального та патріотичного виховання населення. Констатуючи, що громадськість правильно ставить питання національно-культурного характеру, звертає увагу на звуження сфери застосування української мови, низький рівень мовної культури багатьох теле- й радіопередач, газет і журналів, вища партійна номенклатура разом з тим висловила низку застережень щодо вимог “оголосити українську мову державною та відмовитися у школах республіки від принципу вільного вибору мови навчання”.

Протягом 1987-1988 р.р. патріотичними силами було розгорнуто цілу кампанію за усунення 4-го пункту Статуту середньої школи, який надавав учням право вибору вивчення тієї чи іншої мови, що на практиці давало їм можливість у російськомовних школах звільняти себе від вивчення української мови та літератури. Широкий резонанс мали виступи у пресі з цього приводу В.Брюховецького, В.Дончика, М.Жулинського, Л.Новиченка та ін. У квітні 1988 р. на адресу ЦК КПУ правління СПУ направило листа з приводу нових правил прийому до вищих навчальних закладів, у якому гранично чітко сформульовано глибинну соціокультурну суть мовної проблеми: “Усі ті великі складнощі, які за роки застою нагромадилися в літературі, у нашій школі, у сфері вживання національної мови, значною мірою ідуть від того, що знання української мови тривалий час вважалися необов’язковими. Це, крім усього іншого, стало однією з головних причин появи масового національного нігілізму, отого кричущого безпам’ятства серед молоді, що нині тривожить широку громадськість”.

Підстав бити на сполох справді було чимало. У цей час українською мовою читалося на більше 5% лекцій у вищих навчальних закладах. У Донецьку, Луганську, Миколаєві, Одесі, Харкові, Чернігові у 1988/89 навчальному році фактично не залишилося жодної школи з викладанням усіх предметів

українською мовою: В цілому ж у школах республіки українською мовою навчалося менше половини загальної чисельності учнів. У 1988 р. в Україні книги українською мовою становили лише 18% за назвами і 3% за тиражем. В цей період із 28 драматичних і музично-драматичних театрів у діючому репертуарі 18 переважали вистави російською мовою.

За цих обставин партійний апарат, відчуючи термінову необхідність реагування на виклики часу, повертається до розгляду мовного питання на жовтневому (1988 р.) Пленумі ЦК Компартії України, а також на грудневому (1988 р.) засіданні Політбюро ЦК КПУ. Критикуючи ініціаторів широкого суспільного обговорення стану та перспектив української мови та звинувачуючи їх у амбітності та демагогічності, вища партійна номенклатура разом з тим змушена була визнати, що вивчення української культури у республіці ще не набуло пріоритетного значення, що не створено також умов для оволодіння українською мовою всіма громадянами, які постійно проживають у республіці. Очевидно, саме тому Політбюро прийняло рішення про розробку найближчим часом концепції розвитку української національної культури, затвердило план розширення сфери функціонування української мови, підтримало пропозицію СПУ та Інституту мовознавства АН УРСР про створення товариства шанувальників української мови.

Врешті-решт під тиском громадськості та соціально-політичних обставин офіційна влада змушена була підвести під вирішення мовної проблеми юридичну базу – у жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон “Про мови в Українській РСР”. Хоча цей закон зберігав на собі помітний відбиток старих підходів та формул і фактично не передбачав ефективного та дієвого механізму контролю за його реалізацією та бюджетних витрат на впровадження української мови у діловодство, значення його важко переоцінити. Цей документ не лише формально закріпив державний статус української мови, гарантував розширення сфери впливу її функціонування, визнавав рівноправність мов усіх народів, які проживали на території республіки, а й став одним з перших вагомих здобутків національно-патріотичних сил у боротьбі за повноцінні права людини, переконливим свідченням розширення й утвердження у суспільстві демократизації та гласності.

Зовсім іншими були хід і наслідки перебудови у сфері забезпечення свободи слова. Тут гласність досить швидко вирвалася із тих рамок, які їй були визначені командою реформаторів, і набула характеру незалежного від будь-чийх указів та директив процесу, який суттєво впливав на суспільну свідомість. Найбільш повно та рельєфно вона виявила себе при висвітленні історії СРСР. Пізніше М.Горбачов змушений був визнати, що “жоден з напрямів гласності не мав такого сильного резонансу і не призвів до такого психологічного шоку, як відновлення достовірної, а не міфологічної, ідеалізованої та романтичної історії радянської доби...”.

Процес відновлення історичної правди отримає назву “ліквідація “білих плям” історії”. Його суть та зміст визначав цілий комплекс суспільних змін та зрушень, що включав:

- повернення забутих імен та творів;
- вписування в історичний контекст замовчуваних з політичних мотивів фактів та явищ;
- розкриття для вивчення раніше закритих та заброньованих тем;
- розширення джерельної бази, допуск до утаємничених архівних фондів;
- ширше ознайомлення з працями закордонних дослідників;
- розгортання дискусій навколо вузлових історичних проблем;
- включення через публіцистику в процес осмислення минулого широкого загалу;
- появу плюралізму думок, утвердження права на альтернативну точку зору на історичну проблематику;
- ломку стереотипів, нову інтерпретацію відомих фактів та процесів, переоцінку діяльності історичних осіб;
- осмислення сучасності через призму історичного досвіду.

Зелене світло розгортанню процесу ліквідації “білих плям” було дано вже в лютому 1986 р. “Відповідальний аналіз минулого, – зазначив на XXVII з’їзді КПРС М.Горбачов, – розчищає шлях у майбутнє, а напівправа, що сором’язливо обходить гострі кути, гальмує розробку реальної політики, заважає нашому рухові вперед”. Так правда про минуле була проголошена однією з важливих умов успішного просування у майбутнє.

Характерно, що першим шаблоном на шляху до історичної правди стало не наукове, а пристрасне художньо-публіцистичне осмислення минулого. Вслід за центральними виданнями – “Московскими новостями”, “Огоньком”, “Новым миром”, “Знаменем”, “Октябрем” у цей процес активно включилась вітчизняна преса: “Літературна Україна”, “Жовтень”, “Україна” та ін. Під пером В.Чемериса, І.Цюпи, М.Жулинського, В.Коваля, В.Пахаренка, Р.Засса, Н.Горбача, П.Арсенича, С.Білоконя, В.Сікори та інших вимальовувались контури раніше викреслених з історії сторінок, відкривались шлагбауми заборонених зон, виринали із забуття історичні постаті. Так почала приходити у суспільство правда про добу визвольних змагань 1917-1920 р.р., трагічні картини колективізації, суперечливий характер суспільного розвитку у 20-30-ті р.р., голодомор 1932-33 р.р., сталінські репресії та ін. І хоча в цих перших публікаціях дуже часто було більше емоцій, ніж аргументів, їх роль важко переоцінити, адже їх автори сказали суспільству перші слова правди про наше минуле, надали імпульсу думці професійних істориків, гостро поставили питання про необхідність відкриття архівів та про реабілітацію необґрунтовано репресованих.

Шлях до історичної правди був надзвичайно важким: навіть незначний крок уперед викликав миттєву реакцію республіканської партійної еліти, яка намагалася за будь-яку ціну втримати суспільну думку в старій системі ідеологічних координат. Так, поява на сторінках “Літературної України” у липні 1988 р. статті С. Білоконя “Михайло Грушевський” мала наслідком не лише стривожену доповідню записку відділів науки, пропаганди та культури ЦК КПУ, у якій вказувалось на “поверховий односторонній підхід, ігнорування принципів історизму”, а й різку критику цієї публікації В.Щербицьким на жовтневому 1988 р. Пленумі ЦК Компартії України. Крім того, факт публікації розглядався на партзборах редакції “Літературної України”, а в пресі було опубліковано критичний відгук на статтю С.Білоконя.

Ще важче, ніж повернення забутих імен, відбувалася переоцінка історичних явищ та процесів, ішла реконструкція викреслених з історії сторінок. Коли на рубежі 1988-89 р.р. у вітчизняній та закордонній пресі з'явилась низка публікацій про голод 1932-33 р.р. в Україні, у яких стверджувалась теза про

те, що голод – “свідомий акт масового геноциду”, це викликало цілком прогнозовану реакцію ЦК КПУ. Незважаючи на виважено-помірковані експертні оцінки фахівців, які зазначали, що “існував тісний зв’язок між збоченнями як у сфері національної, так і аграрної політики”, і що для остаточного вирішення проблеми “необхідно здійснити ретельні всебічні дослідження, пошуки нових джерел”, секретар КПУ з ідеології Ю.Єльченко віддав безапеляційний наказ: “Особливо терміново необхідно підготувати статтю, розкритикувати у ній і буржуазних дослідників, і наших”. Ідеологічні інтереси були на той час для партійної еліти набагато важливішими за пошуки історичної правди.

Втім, з часом зерна, посіяні публіцистами, дали свої сходи – у 1989 р. було опубліковано збірник наукових праць “Про минуле заради майбутнього”, а у 1990 р. побачила світ книга “Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”. Ці та інші публікації цього періоду засвідчили, що процес ліквідації “білих плям” виходить на професійний рівень, помітно розширюється джерельна база досліджень. Проте в цілому архіви, сковані регламентуючими інструкціями згори, не поспішали відкривати свої таємниці. На червень 1988 р. у державних архівах СРСР нараховувалось 20 млн одиниць зберігання, що висвітлювали історію радянського суспільства після 1917 р., з них 17,6 млн одиниць (!) продовжували зберігати на особливому режимі. Не кращою була ситуація і в Україні, особливо у партійних архівах: протягом 1986-1988 р.р. 25 партархівів республіки, що налічували у своїх фондах понад 10 млн справ, здійснили лише трохи більше 70 публікацій (статті, брошури, спогади, збірники документів), в основу яких було покладено матеріали цих архівів. І це при гострому дефіциті архівних джерел у дискусіях на історичну проблематику, що розгорнулись у цей період.

Отже, Система не поступалася жодною із своїх позицій без запеклого протистояння. Саме як повідомлення з поля бою, яке, з одного боку, фіксує певні втрати, з іншого – констатує втримання окремих плацдармів під час наступу противника, сприймається записка начальника Главліту УРСР Л.Солодовника від 12 жовтня 1989 р. В ній, зокрема, зазначається: “У зв’язку з посиленням в останній час звернень у наші органи

різних категорій громадськості, і в першу чергу представників письменницької та журналістських організацій, Главліт України вважає доцільним:

а/ повернути зі спецфондів з передачею у загальні фонди бібліотек твори: Полонської-Василенко Н., Огієнка І., Христюка П., Шумського О., Винниченка В., Хвильового М., Єфремова С., Руденка М., Стуса В., Сверстюка Є.

б/ до рішення питання про реабілітацію тимчасово утриматися від передачі до бібліотечних фондів загального користування книг Балицького В., Тюпюника Ю., Чупринки Т.

Враховуючи деякі політичні особливості осіб авторів, залишити у спецфондах публікації Багряного І., Оглобліна О., Шевельова Ю., Штепи К., Калинця І., Мороза В., Світличного І., Чорновола В...”

Слід зазначити, що ліквідацію “білих плям” історії не варто розуміти спрощено, тобто виключно як кон’юнктурний процес латання забутими фактами пошарпаного замовчуванням історичного полотна та заповнення у галереї історичних осіб пустих рам. Як влучно зазначає західний дослідник А.Камінський, “йшлося тут не тільки про визнання історії України як окремого предмета навчання, тобто про історію України як окремого територіального поняття, а про визнання політичної історії української нації”. Саме тому детонований процесом ліквідації “білих плям” потужний вибух цікавості широкого загалу до минулого сприяв глибоким змінам у громадській свідомості, а хвиля правди про вітчизняну історію надавала цій свідомості виразно національного характеру.

Складовою частиною процесу ліквідації “білих плям” була реабілітація осіб, необгрунтовано репресованих у 30-50-ті р.р. Вона бере свій початок ще з рішень XX з’їзду КПРС. Як свідчать документи, протягом 1956-1987 р.р. було переглянуто понад 365 тис. справ, у результаті чого реабілітовано у судовому порядку більш як 300 тис. осіб, включаючи понад 5 тис. членів партії. Варто зазначити, що реабілітація по партійній лінії йшла значно повільнішими темпами – за цей період партійними органами реабілітовано лише трохи більше 3 тис. членів КПРС. На жаль, ця негативна тенденція збереглась і в подальші часи. Сам же процес реабілітації, енергійно розпочавшись у середині 50-х р.р., уже на початку 60-х значно уповільнюється, а наприкінці 70-х – початку 80-х р.р. практично зводиться нанівець.

Перебудова відкрила нову сторінку в історії реабілітації. У 1987 р. в республіці для координації розгортання реабілітаційного процесу було утворено комісію Політбюро ЦК Компартії України на чолі з другим секретарем ЦК В.Івашком. Після виходу постанови ЦК КПРС від 11 липня 1988 р. “Про додаткові заходи по завершенню роботи, пов’язаної з реабілітацією осіб, необґрунтовано репресованих у 30-40-ві роки та на початку 50-х років”, аналогічні комісії утворилися при Київському міськкомі та 24 обкомах партії республіки. Починаючи з другої половини 1988 р., до роботи із реабілітації було залучено понад 300 чоловік у прокуратурах республіки.

Після виходу Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989р. “Про додаткові заходи по відновленню справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 30-40-х та на початку 50-х років” процес реабілітації набув більш демократичного характеру. В цей час у рамках владної вертикалі, починаючи з Верховної Ради України і закінчуючи місцевими радами, почали створюватись комісії, які склалися з народних депутатів та представників громадськості і мали на меті сприяти забезпеченню прав та інтересів реабілітованих; створенню пам’ятників жертвам репресій, а також утриманню в належному порядку їхніх захоронень. На квітень 1989 р. у цей процес включилось понад 400 народних депутатів та представники більш як 20 різних громадських та неформальних організацій.

Процес реабілітації в Україні розгортався суперечливо і неоднозначно. За період від початку активної реабілітації у 1988 р. і до 15 квітня 1989 р. було переглянуто карні справи на понад 15 тис. осіб, з яких 9 тис. чоловік реабілітовано у судовому порядку. В цей час намітилась тенденція відставання дій республіканських та обласних органів прокуратури, що розглядали справи від слідчого апарату органів КДБ, який готував ці справи до розгляду. В результаті Прокуратура УРСР була буквально завалена слідчими справами, що мали перспективу чекати свого розгляду десятки років. За підрахунками фахівців, для розгляду 90 тис. несудових справ, які накопичились на квітень 1989 р., необхідно було близько 6 років, а для 240 тис. справ, за якими виносились судові вироки, – ще приблизно 15-20 років.

Утім, значна кількість справ, що чекали своєї черги з метою відновлення істини, була, на жаль, не єдиною причиною уповільненої ходи процесу реабілітації в Україні. Факти переконливо свідчать, що цей процес свідомо гальмувався згори. Це знаходило свій вияв у інертності та безініціативності вищих судових органів, а інколи і в прямих заборонах тих чи інших дій нижчим за ієрархією юридичним структурам. Зокрема, Верховний суд УРСР у 1988 р. реабілітував майже 1,4 тис. осіб і лише справи на п'ятох із них було розглянуто за поданнями заступників Голови Верховного суду республіки. Комісією Комітету партійного контролю при ЦК КПРС у ході перевірки, здійсненої у 1989 р., встановлено, що Голова Верховного суду УРСР А.Якименко неодноразово давав вказівки обласним судам не розглядати протести прокурорів у справах окремих категорій репресованих, у першу чергу засуджених воєнними трибуналами. Ця ж комісія встановила, що суди часто не розглядали справи, пов'язані з виселенням, посилаючись на Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р., хоча він поширював свою силу лише на осіб, репресованих несудовими органами за контрреволюційні злочини.

Варто підкреслити, що процес реабілітації мав свою специфіку у різних регіонах України. Парадоксально, але факт, що найповільніше він розгортався у Чернівецькій, Рівненській, Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській та Закарпатській областях, тобто саме у тому регіоні, де накопичилась лєвова частка справ, поданих на реабілітацію. У більш ніж уповільненому темпі йшла на Заході України реабілітація по партійній лінії – за чотири місяці 1989 р. місцеві обкоми партії розглянули лише по одній-дві реабілітаційних справи. Втім, така ситуація була невинуватою, адже швидка масова реабілітація не сприяла б утриманню контролю за вибухонебезпечним у політичному розумінні західним регіоном республіки.

Розгортання гласності, демократизація суспільства, поява плюралізму думок диктували поглиблення процесу реабілітації, появу в її ході нових акцентів, суть яких полягала б у переході від виправдання окремих осіб до реабілітації політичних організацій, рухів та течій. Цей цілком назрілий якісний стрибок здійснювався надзвичайно повільно, оскільки правляча верхівка чітко розуміла, що одним з його наслідків

буде створення історичного підґрунтя для формування багатопартійної системи, адже за розглядом справ міфічних, створених у кабінетах ДПУ, “Українського національного центру”, “Блоку українських націоналістичних партій”, “Троцькістсько-націоналістичного блоку” (протягом 1930-1940 р.р. було “виявлено” понад 100 подібних об’єднань), мала настати черга ОУН та інших цілком реальних політичних організацій.

Саме у цьому контексті слід сприймати той факт, що на квітень 1989 р. було підготовлено лише один протест на пленум Верховного суду УРСР про реабілітацію осіб, що проходили у справі так званих “Контрреволюційної організації у сільському господарстві УРСР” та “Спілки визволення України”. І це у той час, коли чекали свого розгляду матеріали про 10 різних центрів, союзів та груп, яким необхідно було дати сучасну політичну оцінку. Такі ж факти уповільненого переходу до реабілітації політичних організацій мали місце у Харківській, Донецькій, Дніпропетровській та Одеській областях.

Серйозною вадою процесу реабілітації в Україні у другій половині 80-х р.р. було його фактичне випадання з інформаційного простору республіки. Партійні лідери УРСР не лише самі не дуже поспішали висловлюватись з питань реабілітації на шпальтах газет чи перед телекамерами, а й не давали роздмухувати жар цієї вогненебезпечної теми. Навіть комісія Комітету партійного контролю при ЦК КПРС змушена була визнати консерватизм республіканського керівництва, блокування ним інформації про процес реабілітації. У довідці цієї комісії констатується: “Епізодичні інтерв’ю, повідомлення у республіканській та місцевій пресі, по радіо та телебаченню дають обмежену інформацію, а нерідко містять більше питань, ніж пояснень”.

Отже, розгортання процесу реабілітації в Україні у другій половині 80-х р.р. лишає подвійне враження. З одного боку – стимулювання поглиблення цього процесу з союзного центру; створення у республіці системи організаційних структур, що займались реабілітацією; повернення доброго імені невинно репресованим. Разом з тим, з іншого – низка негативних явищ та процесів: гальмування реабілітації республіканськими державними структурами, існування значних відмінностей у темпах цього процесу в різних регіонах України, уповільнений

перехід від реабілітації окремих осіб до реабілітації політичних організацій, течій та рухів, грубі помилки під час формування реабілітаційних комісій, звуження рамок реабілітаційного процесу тільки до розгляду справ жертв сталінських репресій 30-50-х р.р., відсутність повноцінної гласності у висвітленні питань, пов'язаних з реабілітацією.

Уповільнений темп процесу реабілітації в Україні – явище не випадкове. Консервативне республіканське керівництво чудово розуміло, що реабілітація невинно засуджених – це не лише акт визнання помилок минулого, це і “бомба уповільненої дії”, закладена під систему, адже у ході реабілітаційного процесу дедалі більше з'ясовуються і обнародуються її злочини, стають зрозумілими механізми та цілі репресій, виринає правда про винуватців понівечення сотень тисяч людських доль. Саме тому правлячою елітою було зроблено все, щоб “годинниковий механізм” цієї “бомби” суттєво відставав від ходу історії і вибух народного невдоволення відбувся якомога пізніше.

Період активного повернення суспільству історичної правди був часом прозріння для значної частини української політичної та художньої еліти. “Погляди можуть змінюватися в міру надходження нової інформації з того чи іншого питання, на основі якої й формується погляд, – відверто визнає Б.Олійник. – Скажімо, я, як між іншим, дев'яносто дев'ять відсотків моїх співвітчизників, не знав про жорстокості Леніна щодо релігії та релігійних діячів, яких буквально ставили до стінки. Ці документи були закриті. Коли б знав, то, напевне, написав би свої вірші про Леніна в децю іншому ракурсі”.

Правда про систему сприяла прозрінню і Д.Павличка. “Чи не знав я про це тоді, коли вступав до партії? Не знав, – з боєм констатує поет у своїй заяві 9 березня 1990 р. про вихід з партії. – Не знав ні про голод 1932-33 р.р., ні про масштаби Гулагу, ні про Биківню, ні про Дем'янів лаз, не знав про безліч злочинів, заподіяних українському народові та іншим народам під керівництвом партії. Та поволі приходило те знання. Воно заперечувало мою віру і руйнувало мою ж таки творчість, в якій я намагався підносити партію, ідеалістично приписуючи їй те, до чого прагнув як комуніст”.

Під тиском правди про сталінські репресії та голод 1932-33 р.р. відбулись кардинальні зрушення у свідомості тодішнього високопоставленого партійного функціонера Л.Кравчука.

Пізніше він скаже в одному з інтерв'ю: “Ви знаєте, тільки нежива людина може не відреагувати на таке. Я з часом зрозумів: усе, що робилося, було суцільна брехня. І партія цю брехню утвєрджувала, обмежуючи в інформованості навіть тих людей, які повинні були “за службового обов'язку” знати правду. Це був фарс, фальсифікація, злочин. І я повторюю: якби я знав усе це в 1958 році, я ні за що до цієї партії не вступив би. Ось що я коротко можу сказати про перелом у своїй свідомості”. Варто підкреслити, що завдяки гласності прозріння у світобаченні не набуло локального, виключно верхівкового характеру, а стало масовим явищем, домінантою духовного розвитку суспільства у другій половині 80-х р.р.

Суттєво вплинула на формування суспільної думки і проголошена згори в рамках гласності кампанія критики і самокритики. Ця політична акція розгорталась фактично у двох площинах: у межах державного та партійного апарату, а також у сфері взаємодії влади та народу. Темпи, масштаби, форми та методи критичного осмислення дійсності у рамках цих двох площин були суттєво відмінними. Характерною рисою процесу розгортання критики та самокритики у державних та партійних органах стала його уповільненість. На початку перебудови у цих структурах, як і в попередні роки, поза критикою залишалися вищі посадові особи; обговорення доловідей мало характер обтічних, пригладжених самозвітів; відчувався дефіцит глибокого аналізу, гостроти у постановці питань; критика хоча і розширювалась, проте якісно не змінювалась, звучала переважно “згори” і зводилась, як правило, до господарських питань; значна частина критичних зауважень не реалізовувалась. Усе це дало підставу В.Щербицькому прийти до невтішного висновку: “Паперів, міркувань досить, а ось конкретних пропозицій, персональної критики, самокритики цілком очевидно не вистачає у повсякденній роботі”.

Зовсім інший характер мала критика владних структур “знизу”. У добу перебудови народне невдоволення зловживаннями керівництва владою, привілеями номенклатурних “князьків”, відсутністю у діях державних та партійних органів єдності слова і діла врешті-решт вийшло за межі кухонь та курилок і потужною хвилею заповонило сторінки газет та екрани телевізорів.

Варто підкреслити, що як і будь-який суспільний процес, розгортання гласності, крім позитивних сторін, мало і свої вади та негативні наслідки. Її слабкими місцями, своєрідними “дитячими хворобами” були:

- переважання у громадському обговоренні актуальних проблем емоцій, публіцистичності над ґрунтовним науковим аналізом;
- періодична втрата почуття міри та об’єктивності у критиці;
- домінування у суспільній полеміці викривального мотиву “проти” (критика діючої системи, розвінчання фальшивих кумирів тощо) над творчим “за” (пропозиція конкретних реальних планів та альтернативних проєктів дій);
- формування у ході ломки стереотипів нових міфів.

Чи не найголовнішою больовою точкою гласності була її територіальна неоднорідність, поліваріантність моделей дозволених дій у інформаційній сфері: від дозволяючої столичної – до утримуючої провінційної, що суттєво обмежувало повноцінну свободу слова. Як цілком резонно зазначав у зв’язку з цим один з читачів “Огонька”, “... вся ця гласність зосереджена десь там у вас у Москві. Для Києва вже друга гласність. Для Черкас – третя, дуже вже скромна. А для Миргорода, Сміли та Конотопа залишається вже лише крихітка. Але ж “не буває осетрини другої свіжості”! Якщо є Гласність-1, Гласність-2 і т.д., це означає, що гласності, на жаль, немає взагалі, а є лише видимість”.

Однак попри всі ці вади, непересічне значення гласності полягає в тому, що вона не лише дала можливість суспільству дихнути на повні груди, дізнатись правду про власне минуле, вільно висловити свою думку, а й переконала його у необхідності поглиблення реформ, доповнення економічних трансформацій радикальними політичними змінами. Адже ліквідація “білих плям” дозволила не тільки відкрити утаємничені сторінки історії та повернути забуті імена, вона врешті-решт мозаїчно віддзеркалила природу та механізм існуючої влади, розкрила суть та масштаби кризи радянського суспільства. Відкриття зон, раніше закритих для критики, дало можливість виявити основні больові точки системи. Крім того (і це надзвичайно важливо), гласність породила плюралізм думок, який, розширюючи сферу свого впливу у суспільстві,

дедалі більше вступав у протиріччя з пануючою системою, що диктувало радикальну політичну реформу – забезпечення повновладдя Рад, демократизацію механізму влади, формування багатопартійності тощо.

5. Демократизація як фактор активізації політичного життя

Крім гласності, на початковому етапі перебудови другим потужним важелем впливу на суспільство була демократизація. Горбачовський варіант демократизації – це політичний курс радянського керівництва, що мав на меті шляхом певного пом'якшення режиму та забезпечення під контролем партії доступу народу до важелів влади подолати синдром відчуження громадян від держави, підняти їх суспільну активність (активізувати “людський фактор”), розширити соціальну базу перебудови, створити сприятливу атмосферу для подальшого реформування суспільства. Першочерговими завданнями вважались:

- відновлення ролі рад як органів політичної влади;
- розвиток внутріпартійної демократії;
- демократизація економічного управління;
- забезпечення міцної законності, захист суспільства від зловживань влади;
- підвищення соціальної активності народу та рівня участі громадян у житті суспільства;
- перетворення профспілок на справжнього захисника інтересів трудящих та ін.

У середині 80-х р.р. ради залишались, як і у попередній період, лише декоративним фасадом держави. Фактично вони не мали ні реальної влади, ні достатньої кількості авторитетних кваліфікованих кадрів, ні розвинутої власної інфраструктури. Через значну кількість партійних документів у цей час проходить теза про те, що “деякі партійні комітети допускають підміну радянських органів”. Насправді це явище було не винятковим, а масовим, і воно переконливо свідчило про тотальне усунення рад від реальних важелів влади. Своєрідною ширмою для цього стала практика спільних постанов та рішень з питань, які цілком стосувались компетенції рад. Таких

документів, за визнанням Політбюро ЦК КПУ, приймалось "все ще багато". Однак критикуючи себе за ці зловживання, партійні органи зовсім не поспішали поступатись місцем на капітанському містку влади. Партійна еліта ревно слідкувала за збереженням існуючого балансу сил.

Лакмусовим папірцем повноти влади та реальних можливостей здійснення владних повноважень може служити стан матеріальної бази рад. Наприкінці 1985 р. лише четверта частина міськвиконкомів і райвиконкомів та третина виконкомів сільських і селищних рад розташовувалась у пристосованих приміщеннях. Тільки половина сільських та селищних рад була забезпечена транспортом, у тому числі 6 % – автомобілями. Це в той час, коли на території близько 2 тис. цих рад знаходилося по 5-10 та більше населених пунктів на відстані 8-10 кілометрів від виконкомів.

Під впливом перебудовчих процесів намітилось певне поживлення у діяльності рад. Так, уже в 1986 р. у Верховній Раді УРСР помітно зросла активність депутатів, які порівняно з попереднім роком внесли вдвічі більше пропозицій з конкретних проблем соціально-економічного розвитку, покращення діяльності радянських органів тощо. Підвищилась роль постійних комісій, які, на відміну від минулих років, брали активну участь у передсесійному обговоренні проектів плану розвитку та бюджету республіки на поточний рік. Крім того, з метою контролю ними була вивчена робота 18 міністерств та відомств із різних напрямків діяльності. У цей час була зроблена спроба посилити зв'язок між ланками усієї вертикалі системи рад. Зокрема, кількість виїздів на місця, до низових радянських підрозділів та тривалість відряджень працівників апарату Верховної Ради УРСР збільшилась у 1986 р. порівняно з 1985 р. майже на 40%. Характерно, що у ході цих відряджень акцент дедалі більше робився не на контроль, а на допомогу місцевим радянським органам.

З часом позитивні зрушення відбувались і на нижчих ярусах системи рад. У 1986 р. депутати місцевих радянських органів внесли більш як 260 тис. ділових пропозицій та зауважень (на 40% більше порівняно з 1985 р.), три четверти яких було реалізовано до кінця року. В умовах демократизації та гласності розширилась практика депутатських запитів. Посилилась аналітична та контролююча діяльність постійних комісій.

Поступово ліквідовувалися зайві структурні ланки – різного роду комісії, групи та штаби.

Однак у цілому перебудовчі процеси у радах йшли надзвичайно повільно. “Важко йде перебудова у радянських органах, – констатується у доповідній записці, направленій у Політбюро ЦК КПУ у жовтні 1986 р. – Деякі з них працюють безініціативно, все ще очікують з кожного приводу рішень і вказівок партійних комітетів, не вміють виділити головних питань, допускають бюрократизм і зволікання”. Отже, у системі рад відбувалися перш за все кількісні, а не якісні зміни: збільшення кількості пропозицій депутатів або скорочення паперообороту були покликані радше продемонструвати включення тієї чи іншої ради у процес перебудови, ніж стали реальними показниками глибоких трансформацій законодавчої вертикалі влади.

Така ситуація абсолютно невинна, адже XXVII з’їзд КПРС, матеріали якого в цей час були дороговказом, кликав не до революційних зрушень, а лише до удосконалення системи. Політична реформа хоч і стукала вже у двері, але ще не стояла на порядку денному. Збереження у цей час монополії партії на владу автоматично означало збереження “вторинності” рад, їх підпорядкованості партійному апаратові. Саме звідси проростають такі типові вади радянських структур, як пасивність позиції у стосунках з господарськими органами, невміння та небажання скористатись своїми повноваженнями, некритичність у аналізі стану справ, безвідповідальність, вичікування при прийнятті принципових рішень, відсутність наполегливості у вирішенні назрілих проблем.

Аналогічна чи навіть гірша ситуація склалась у профспілках, які ніяк не могли подолати у цей час синдром “приводного паса”. За оцінкою ЦК КПРС, перебудовчі процеси у профспілкових структурах розгортались “гірше, ніж у цілому”. З метою покращення ситуації були проведені масштабні кадрові перестановки – до жовтня 1986 р. замінено 55% голів республіканських профспілкових комітетів, третину складу обласних рад, а також половину обкомів профспілок. Однак ситуація фактично не змінилася. Аналіз діяльності профспілок республіки на початковому етапі реформ дозволив В.Щербицькому прийти до невтішного висновку: “Перебудова не настала”.

Великі надії покладав М.Горбачов на демократизацію КПРС. Розвиток внутріпартійної демократії передбачав зміцнення колегіальності, посилення самостійності первинних організацій, розширення критики та самокритики, посилення самостійності первинних осередків, розмежування партійних та господарських органів, боротьбу з формалізмом та бюрократизмом тощо. Втім, як свідчать архівні документи, так само, як і в системі рад, у партійних органах відбувалися перш за все кількісні зміни — зменшувалась кількість паперів, засідань, нарад, викликів з місць, зростали терміни перебування відповідальних працівників у трудових колективах тощо. Однак помітних якісних зрушень не відбувалось. Особливо яскраво це помітно на прикладі кадрової політики партії. У цей час партійні, господарські та радянські органи фактично відігравали роль сполучених посудин, у рамках яких циркулювала номенклатура. В результаті інтенсивність перетасовування номенклатурної колоди впливала лише на зміну відсотка кадрових перестановок, але, як правило, не зумовлювала радикальних зрушень у роботі.

Факт “непотоплюваності” номенклатурних працівників та негативні наслідки цього явища змушена була визнати сама партія. “У деяких областях ми стикаємося з нічим не пояснюваним підходом до підбору кадрів, — констатується на жовтневому 1986 р. засіданні Політбюро ЦК КПУ. — Візьмемо, наприклад, Волинську область. Тут облагропром, по суті, перетворився на гніздо для “штрафників”. Сюди було направлено 9 чоловік, які мали партійні стягнення, з них 3 — за зловживання службовим становищем та 2 — за надмірне вживання алкоголю...”. І це не було поодиноким явищем. Так, при перевірці Рівненського обкому КПУ було встановлено: “Секретаріат, відділи обкому партії повільно перебудовують роботу по підбору та розстановці кадрів. При оцінці ділових якостей керівників кінцеві результати їх діяльності не вважаються визначальними... Окремі працівники, які вичерпали себе, не в стані перебудуватися, продовжують залишатися на керівних постах... Мають місце випадки пересаджування (у інше керівне крісло — О.Б.) працівників, які себе скомпрометували...”.

Така кадрова політика суттєво гальмувала розвиток не лише внутріпартійної демократії, а й усього комплексу

суспільних реформ, адже відома сталінська формула стверджує: “Кадри вирішують все”. Номенклатурна “непотоплюваність” красномовно свідчила про відсутність у партійних структурах справжньої колегіальності, вільного обміну думок, відвертої справедливої критики. Врешті-решт у партійних верхах республіки змушені були дійти висновку про те, що демократизація – це веління часу і що “шушукання у кабінетах без урахування думки партійних організацій користі, як показує життя, не приносить”.

На початковому етапі перебудови незначні кадрові зміни у партійних структурах, дія яких була ще більше ослаблена практикою номенклатурного перетасовування, зумовили збереження старих командних методів та підходів у роботі. Сила інерції була особливо відчутною у нижніх ланках партійної піраміди. Наприкінці 1986 р. член Політбюро ЦК КПУ А.Титаренко змушений був констатувати: “Особливо важко йде перебудова у міській та районній ланці. Міськкоми та райкоми, як правило, все замикають на себе, командують, шлють до первинних парторганізацій різні телеграми та настанови господарчо-розпорядчого характеру”.

Прорахунки реформаторів (необґрунтований курс на прискорення, антиалкогольна кампанія, запровадження держприймання тощо), помножені на опір консервативного партійно-державного апарату, який завдяки номенклатурному перетасовуванню зазнав лише косметичних змін, призвели на рубежі 1986-1987 р.р. до помітного гальмування реформ, зростання соціальної напруги, тобто фактично до першої серйозної кризи перебудови. Радикальний вихід з глухого кута було запропоновано на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, на якому відбулась суттєва зміна гасел та по-новому розставлені акценти у стратегічній лінії реформ. Було відсунуто на задній план гасло “прискорення”, яке дедалі більше вступало у протиріччя з гаслом “перебудови” (Хіба можна на ходу здійснювати капітальний ремонт машини і при цьому збільшувати її швидкість на трасі?). Гласність та демократизація, що були покликані нейтралізувати протидію реформам партійно-державної бюрократії, зламати “механізм гальмування”, отримують новий імпульс, дедалі виходять на перший план і, радикалізуючись, перетворюються на гасла “Більше світла!”, “Більше демократії!”.

Рішення пленуму свідчать про кардинальні зрушення у стратегії реформ: реформування набуває системного характеру, його акцент переноситься у політичну сферу; проблема удосконалення господарського механізму фактично починає розглядатись не як самостійне завдання перебудови, а як складова частина процесу демократизації.

На цьому етапі активізується процес перебудови у кадровій політиці. До січня 1988 р. протягом двох років в Україні було замінено 1912 працівників, що затверджувалися ЦК КПУ. Особливо помітні масштабні кадрові перестановки починаються у 1987 р. Залишають свої посади перші секретарі Дніпропетровського, Ворошиловградського, Львівського обкомів партії. На липневому, (1987 р.) Пленумі ЦК КПУ відправлено на пенсію члена Політбюро ЦК КПУ, Голову Ради міністрів України О.Ляшка, кандидата у члени Політбюро, голову КДБ України С.Муху. Протягом 1988 р. було обрано 36 нових секретарів обкомів, у тому числі 8 перших, 147 перших секретарів міськкомів та райкомів партії, 6 перших керівників міністерств та відомств республіки. Втім, як і раніше, приток нових свіжих сил був мінімальним, адже ніхто не змінював правил кадрової гри. Незважаючи на декларації про демократизацію, номенклатурна “колода”, як і раніше, залишалась у руках партійних органів. Крім того, на той час ніхто не скасовував таємних інструкцій Секретаріату ЦК КПУ, які вимагали чіткої послідовності дій під час кадрових змін на ключових посадах держави: “Призначення та звільнення працівників, посади яких входять до обліково-контрольної номенклатури ЦК Компартії України, здійснюються лише після узгодження з відповідними відділами ЦК. Міністерства, відомства, організації приймають відповідні рішення чи видають накази лише після повідомлення (усного (горезвісне “телефонне право” – О.Б.) чи письмового) про згоду відповідного відділу ЦК Компартії України”.

За цих обставин В.Шербицькому вдалося не лише втримати свою посаду, а й зберегти вплив на рішення та дії загальносоюзного керівництва. Причини цього фахівці схильні вбачати у відносно стабільній обстановці в Україні; в існуванні у республіці міцного державного та партійного апарату, спроможного втримати розвиток радикальних процесів; у бажанні Москви не йти на конфлікт і зберегти стабільність в

Україні; у здатності В.Щербицького до різких політичних маневрів.

Отже, перебудова дедалі поглиблювалась. На XIX Все-союзній конференції КПРС (червень-липень 1988 р.) вперше в історії радянської влади було поставлено питання про необхідність глибокого реформування політичної системи. І хоча склад конференції був досить консервативним, вона офіційно проголосила курс на створення правової держави, парламентаризму, розподіл влад. Незважаючи на те, що ці елементи політичної доктрини лібералізму сприймалися тільки крізь призму “соціалістичних цінностей” і реалізовувалися на практиці надзвичайно непослідовно та суперечливо, перебудова все ж таки отримала новий імпульс. Конференція поклала початок новому етапові перебудови, вона стала своєрідним рубежем, до якого імпульси змін йшли переважно “згори”, а після нього – “знизу”.

РОЗДІЛ 2

РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ, ЗАРОДЖЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ НАРОДНОЇ ОПОЗИЦІЇ (літо 1988 – лютий 1990 р.р.)

1. Розвиток процесу самоорганізації суспільства: утворення неформальних організацій

Доба перебудови була часом появи та активного розвитку цілої низки неформальних груп, об'єднань (асоціацій) та організацій. Слід зазначити, що неформальному рухові не поталанило: політологи та історики, як правило, концентрували і концентрують свою увагу виключно на політичних неформалах, решта ж багатотисячних неформальних структур лишається поза кадрам. У результаті феномен неформальних об'єднань вивчається фрагментарно, поверхово. У поле зору дослідників не потрапляє суть цього явища – розбудова структур громадянського суспільства, формування стосунків між людьми, неопосередкованих державою.

Вже на початковому етапі перебудови намітилось поживавлення неформального руху. “Останнім часом, – підкреслював у грудні 1985 р. секретар Харківського обкому КПУ Івашко В., – з'явилися неформальні об'єднання за інтересами – любителів туристичних пісень; футбольних уболівальників; осіб, які служили у різних родах військ; тих, хто виконував інтернаціональний обов'язок за кордоном та ін.” За оцінками фахівців, починаючи з середини 1986 р. неформальний рух у СРСР стає масовим. Підґрунтям для формування самодіяльних об'єднань є широкий спектр інтересів та потреб – музика, політика, екологія, фізичне удосконалення, колекціонування тощо. Крім різниці у вподобаннях, суттєвими були і вікові відмінності: якщо серед музичних неформалів переважала молодь віком 14-20 років, то серед політичних – особи 25-40 років. Водночас чимало у неформалів було і спільного. Можна виділити такі характерні риси та особливості неформальних об'єднань:

- стихійний процес формування;
- розбудова неформальних структур “знизу” під впливом народної ініціативи;
- об’єднання громадян на основі спільних інтересів та особистих стосунків;
- відсутність на початковому етапі чіткої регламентації діяльності; обрання, а не призначення лідера на основі визнання його авторитету та компетентності у відповідному виді діяльності;
- консолідація на основі демократичних засад;
- порівняно значний ступінь самостійності та незалежності від державних та політичних структур.

Слід зазначити, що в умовах демократизації кількість неформальних груп, об’єднань (асоціацій), організацій зростала вибухоподібно – вже в червні 1989 р. в Україні діяло більш як 47 тис. неформальних самодіяльних об’єднань. Основними були такі спрямування: суспільно-політичне – 6957 об’єднань; культурно-історичне – 1460; екологічне – 1946; художньо-розважальне – 10 859; фізкультурно-оздоровче – 6124; спортивно-технологічне – 4239; колекційно-збиральницьке – 685.

Найбільш активною та суспільно значимою частиною спектра неформального руху у нашій республіці були суспільно-політичні, культурно-історичні та екологічні громадські формування. Складаючи понад п’яту частину неформальних організацій, представники цих спрямувань поклали в основу своєї діяльності не втечу від реалій суспільства, як значна частина інших неформалів, а активну взаємодію з ним. Енергійна робота з вирішення життєво важливих суспільних питань, утвердження ідей гуманізму та демократизму, надання імпульсів формуванню національної свідомості, висунення альтернативних офіційним лідерів, проектів та програм дозволили їм відіграти значну роль у процесі національного відродження України.

У цьому громадськоорієнтованому сегменті неформальних об’єднань помітно виділяються за ступенем впливу в суспільстві, чисельністю рядів, масштабами та інтенсивністю діяльності Товариство української мови ім. Т.Шевченка (ТУМ), історико-просвітнє товариство “Меморіал”, екологічне громадське об’єднання “Зелений світ”. Тобто саме ті, що ідейно

сформувавшись та організаційно зросли у ході розгортання суспільної полеміки з приводу трьох ключових проблем, які знаходились у епіцентрі громадської уваги в другій половині 80-х р.р., – ліквідації “білих плям” історії; відновлення прав української мови, надання їй державного статусу; екологічної безпеки.

Оскільки і громадські об’єднання віддзеркалювали у своїй діяльності інтереси та устремління значної частини населення України, вони порівняно швидко пройшли етап самоусвідомлення та перейшли від обговорень болючих питань у вузькому колі однодумців до широкої та активної публічної діяльності, від утворення малочисельних неформальних груп до появи впливових організацій республіканського масштабу. Характерною рисою цього процесу була дедалі зростаюча політизація цих формально неполітичних самодіяльних громадських об’єднань. Більш детально проблема виникнення та становлення ТУМ, “Меморіалу” та “Зеленого світу” висвітлена у низці робіт автора, спеціально присвячених цьому сюжету¹.

Історичне значення і роль ТУМ, “Меморіалу” та “Зеленого світу” важко переоцінити, адже працюючи в легальних умовах, раз по раз демонструючи владі свою лояльність, вони змогли:

- по-перше, оприлюднити нові ідеї та інформацію з болючих проблем сучасності;
- по-друге, виховати плеяду нових лідерів;
- по-третє, зайняти не традиційне місце помічника, яке зазвичай відводилося КПРС громадським організаціям, а місце партнера і навіть опонента, чим вийшли далеко за межі первісного задуму ініціаторів їх створення.

Своєю діяльністю ці неформальні об’єднання суттєво розширили базу демократичного руху, надали йому виразно

¹ Бойко О. Неформальні організації у добу перебудови: характерні риси та особливості розвитку (з історії ТУМ, “Меморіалу” та “Зеленого світу”) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 43-47; Його ж. Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 44-57; Його ж. Неформальні організації // Довідник з історії України (А-Я): Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Генеза, 2001. – С. 512; Його ж. Не всі неформали вибиваються в люди // Віче. – 2003. – № 7. – С. 61 – 65.

національного акценту. Саме на цьому ґрунті і виріс феномен Народного руху України.

Однак зворотним боком масовості цих організацій була їх певна поміркованість. Чисельне збільшення лав часто випереджало процес зростання національної свідомості, що нерідко змушувало лідерів не загострювати зайвий раз ситуації, не приймати радикальних рішень, не форсувати рішучих дій, які могли б відштовхнути тих, хто ще до кінця не визначився, і призвести до організаційного розколу.

Зовсім іншими були тактика і стратегія, а, відповідно, і роль тих неформальних об'єднань, які вже на початку існування чітко визначили своє політичне обличчя та місце у процесі трансформації суспільства. Частина з них досить швидко "вилупилася зі шкаралупи" культурництва та просвітництва і перейшла до політичної діяльності. Яскравим прикладом може слугувати **Український культурологічний клуб (УКК)**, що виник восени 1987 р. На перший погляд, члени клубу на чолі з С.Набокою, Л.Мілявським, О.Шевченком, О.Матусевич, Л.Лохвицькою діяли так, як і інші історико-просвітні та культурні неформальні об'єднання, захищали історичні пам'ятники (провели акцію проти спорудження на території Братської школи Могилянської академії будинку-ідальні для курсантів Військово-політичного училища); влаштовували вечори, присвячені актуальним проблемам екології, стану культури, "білим плямам" вітчизняної історії; організовували мітинги тощо. Однак УКК мав одну суттєву особливість – він практично завжди діяв на межі дозволеного: спираючись на гласність, одним з перших підняв питання про голодомор 1932-33 р.р., гостро критикував пануючу систему; пропонував ЮНЕСКО оголосити 1988 р. роком В.Стуса; апелював до заходу про необхідність легалізації УГКЦ; ґрунтуючись на гаслові демократизації, висунув вимогу звільнення усіх політичних в'язнів; уперше після 1971 р. в Києві 9 березня 1988 р. відзначив шевченківські дні біля пам'ятника Кобзарю несанкціонованим мітингом; незважаючи на заборону, провів у столиці мітинг, присвячений річниці Чорнобильської катастрофи, після якого було затримано міліцією 50 осіб.

Отже, роль Українського культурологічного клубу полягала у тому, що він, з одного боку, постійно збуджував громадську думку гострими оцінками, нестандартними

постановками питань та радикальними діями, а з іншого – практично апробував межі та розширював коло дозволених владою дій. Приблизно у тому ж ключі діяли і львівське “Товариство Лева”, що було офіційно проголошене у жовтні 1987 р., а також українознавчий клуб “Спадщина” та студентське об’єднання “Громада”. Не випадково невдовзі у партійних документах для службового користування всі названі самодіяльні об’єднання будуть віднесені до “політизованих угруповань, цілі та дії яких далекі від цілей перебудови, інтересів народу”.

Варто підкреслити, що радикальність УКК, “Товариства Лева”, “Спадщини”, “Громади” та інших неформальних організацій, таврованих владою як “екстремістські” (на травень 1989 р. їх нараховувалось у республіці 15), значною мірою пояснюється якісним складом цих об’єднань. Адже, з одного боку, значну частину їх складала пробуджена перебудовою, політично активна молодь, з іншого – суттєво впливали на діяльність цих неформальних об’єднань або ж були їх лідерами колишні політв’язні. Зокрема, у акціях “Товариства Лева” діяльну участь брав відомий політв’язень І.Калинець, а керівники УКК мали 13 судимостей за статтями “антирадянська агітація та пропаганда” і “наклепи на радянський та державний лад”. Ці та інші факти дали підставу партійним структурам прийти до висновку: “До лідерства в деяких угрупованнях, особливо у Львові та Києві, прийшли досвідчені у політичній боротьбі, професійно підготовлені люди, в минулому, як правило, засуджені за антирадянську діяльність”.

Особливо помітною була роль колишніх політв’язнів у діяльності Української Гельсінської спілки (УГС). Уже влітку 1987 р., після виходу на волю першої хвилі політв’язнів, відновила свою роботу Українська Гельсінська група (УГГ), активну участь у якій взяли В.Чорновіл, Б.Горинь, М.Горинь, Я.Лесів, П.Скочок, В.Барладяну та ін. Невдовзі було налагоджено публікацію офіційного друкованого органу УГГ – “Українського вісника”, вже перші публікації якого надали потужного імпульсу суспільній думці. Зокрема, значний резонанс викликав відкритий лист В.Чорновола до Генерального секретаря ЦК КПРС М.Горбачова, що побачив світ у серпні 1987 р., в якому фактично були викристалізовані

основні програмні положення та вимоги відновленої правозахисної організації. У своєму зверненні автор переконував генсека у нагальній потребі нового погляду на національне питання; виступав за розширення прав союзних республік, повернення національним мовам у повному обсязі державних та громадських функцій; закликав до поглиблення процесу ліквідації “білих плям” історії – реабілітації СВУ, бандерівського руху, жертв репресивних акцій 60-х – 70-х р.р.; різко виступав проти тези про злиття націй, вважаючи її ширмою для цілковитої русифікації, а також проти утисків у церковній сфері.

На початку 1988 р. намітились суттєві зрушення у діяльності УГГ, націлені на організаційне зміцнення та поживлення роботи. Вже у березні цього року вона здійснила перегрупування сил – у зв’язку з виїздом М.Руденка за кордон головою УГГ став відомий правозахисник з 26-річним стажем ув’язнення Л.Лук’яненко. До складу виконавчого комітету увійшли М.Горинь, З.Красівський та В.Чорновіл, а до закордонного представництва УГГ – М.Руденко, Л.Плющ, Н.Світлична. У зверненні, з яким виступила група, підкреслювалось, що буде здійснено перехід до активізації діяльності.

Липень 1988 р. стає етапним у історії УГГ, адже саме у цей час вона отримує нову назву – Українська Гельсінська спілка, що відбиває перехід цього неформального об’єднання на більш високий організаційний рівень, а також оприлюднює “Декларацію принципів”. Цей програмний документ передбачав:

- трансформацію СРСР шляхом радикальної ломки державного устрою у конфедерацію незалежних держав;
- конституційне визнання державного статусу української мови;
- ліквідацію монополії на владу, передачу владних важелів з рук КПРС демократично обраним радам;
- відновлення права України на повноцінну дипломатичну діяльність;
- запровадження республіканського госпрозрахунку, розвиток ринкових відносин;
- припинення будівництва АЕС на території республіки; перегляд кримінального кодексу УРСР, усунення з нього

62-ї статті (“антирадянська пропаганда і агітація”);

- скорочення армії, утворення республіканських збройних формувань, проходження військової служби громадянами республіки на території України;
- відновлення у правах Української Автокефальної Православної церкви та Української греко-католицької церкви.

На перший погляд може здатися, що цей документ є кроком назад порівняно з заявами членів УГГ брежневської доби, адже в ньому питання про незалежність України прямо не ставилося. Проте це зовсім не так. Декларація була вдалим тактичним маневром досвідчених політиків, своєрідним політичним компромісом. Тимчасова відсутність гасла незалежності дозволила УГС, по-перше, більш-менш органічно вписатися у рамки легальної діяльності; по-друге, розширити базу своїх потенційних прихильників, адже темпи зростання політичної активності мас у цей час значно випереджали розгортання процесу пробудження національної свідомості; по-третє, широко окреслене в Декларації коло вимог логічно вело до усвідомлення широким загалом того, що головною умовою їх практичної реалізації є здобуття Україною незалежності. До того ж гасло незалежності досить швидко поновило свої права у пропагандистському арсеналі УГС. Вже на початку 1989 р. лідер одеської групи УГС В.Барладяну заявив, що члени УГС повинні в подальшому зайняти керівні посади у партійних та радянських органах, щоб “без крові будувати незалежну українську державу”. Кінцевою метою він назвав вихід України зі складу СРСР.

Варто підкреслити, що в цей час, незважаючи на назву, УГС вже не була чисто правозахисною, а здебільшого політичною організацією. За визначенням лідера УГС Л.Лук'яненка, її діяльність “... є типово політична. Суспільна філософія УГС полягає в тому, що доля окремого громадянина залежить значною мірою від долі всієї нації”. Саме як політична сприймалась вона і владними структурами. Зокрема, в аналітичній записці, підготовленій у ЦК КПУ про тенденції розвитку політичної ситуації у республіці, так характеризуються дії Української Гельсінської спілки у першій половині 1989 р.: “Останнім часом... помітно активізувалась протиправна діяльність так званої Української Хельсінської спілки (УХС),

ядро якої складають українські націоналісти, які повернулися з місць позбавлення волі (більш як 250 чол.). Лідери УХС ведуть лінію на підрив конституційної законності та правопорядку, створення опозиційних КППС структур, розгортання широкого “національного руху” за вихід України із складу СРСР, реабілітацію оунівщини”.

Уже в червні 1989 р. партійні аналітики наголошували, що “серед угруповань екстремістського гатунку особливо виділяється діяльність так званої “Української Хельсінкської спілки”. У цей час існували обласні відділення УГС у дев’яти областях республіки – Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Чернівецькій, Дніпропетровській, Одеській, Вінницькій, Донецькій, Київській. На цьому етапі УГС посилює різновекторність у своїй діяльності: з метою охоплення своїм впливом нових територій активізує пропагандистську діяльність у центральних та східних областях республіки; намагаючись ширше залучити до політичної боротьби робітництво, робить спроби організувати свої осередки у трудових колективах; бажаючи створити єдиний загальносоюзний фронт національно-демократичних сил, регулярно бере участь у акціях “Координаційного комітету національно-демократичних рухів СРСР”, в число засновників якого входили лідери УГС. Як бачимо, відносно поміркована “Декларація принципів” дозволила УГС, розширюючи свої ряди, йти у перших лавах національно-демократичного руху, але не відриватися від мас.

Якою ж була реакція на появу неформальних організацій партійних структур? Неоднозначною. На місцях появу неформалів, особливо суспільно-політичного спрямування, сприймали насторожено і намагалися блокувати їх діяльність. Оскільки подібні дії йшли у розріз з офіційно проголошеною політикою демократизації, ЦК КПУ у січні 1989 р. розробив інформаційну записку для керівників низових партійних ланок “Про самодіяльні формування”. У ній зокрема зазначалось: “Не зжиті ще сверблячка заборонництва, намагання підім’яти незручні самодіяльні формування, відмести будь-яку ініціативу з їх сторони. Це політично шкідливо”. Рецепт взаємодії з неформалами пропонувався доволі простий: “направити їх діяльність у потрібне русло, підказати гідну справу, можливість для самовиразу” (коротше кажучи, пропонувалась класична

парадоксальна формула : “Хто нам заважає, той нам допоможе”), при цьому рекомендувалося не втрачати ініціативи у постановці назрілих суспільних проблем і підтримувати об’єднання з позитивною програмою та “викривати екстремістськи налаштованих лідерів”.

Утім, вже через півроку, коли “неформальні об’єднання стали помітним явищем у політичному житті нашого суспільства”, все чіткіше починає вимальовуватися диференційований підхід до неформалів, а серед засобів впливу акція викривання дедалі більше поступається заходам силового тиску. Зокрема, у доповідній записці ЦК КПУ “Про удосконалення роботи з політизованими об’єднаннями” зазначається: “Дискусійні форми роботи з самодіяльними організаціями будуть беззаперечно поєднуватися з заходами правового впливу стосовно тих, чия поведінка виходить за межі закону”.

Отже, у другій половині 80-х р.р. на ґрунті демократизації та гласності виникла ціла низка неформальних об’єднань, які внесли вагомий вклад у процес національного відродження. Участь у роботі культурно-історичних та екологічних неформальних об’єднань, у першу чергу в ТУМ, “Меморіалу” та “Зеленого світу” стала для багатьох першим кроком до активної громадської діяльності, до усвідомлення себе не жителем, а громадянином України. Фактично ці неформальні організації створили масову соціальну базу та широке підґрунтя для виникнення потужного національно-демократичного руху.

Інша, відносно нечисельна, частина неформальних об’єднань була більш радикальною і надавала перевагу політичній діяльності. Ці самодіяльні утворення мали на меті пробудити у народі національну гідність, апробувати межі дозволених владою дій, організувати масові акції протесту проти пануючого режиму. Чільне місце серед політичних неформалів належало УГС, яка, маневруючи, намагалась виконати роль мозкового центру та лідера народної опозиції. Проте влада активно протидіяла “екстремістським” діям політичних неформальних об’єднань, бажаючи їх ізолювати, а народ, зберігаючи інерцію радянських часів, з підозрою спостерігав за діями радикальної молоді та колишніх дисидентів.

За цих обставин необхідна була компромісна формула утворення організованої народної опозиції, яка б органічно

поєднала радикалізм політичних неформалів з масовістю культурно-історичних та екологічних неформальних об'єднань, злила в одну політичну еліту досвідчених політичних борців та лідерів нової хвилі. Цією формулою і став "Рух".

2. Консолідація опозиційних сил, виникнення Народного руху України

Уже влітку 1988 р. ідея створення масової суспільно-політичної організації республіканського масштабу витала у повітрі. Під час червневих та липневих несанкціонованих багатотисячних мітингів у Львові вона отримала масову підтримку. І хоча в них брали участь представники різних політичних сил: від Української Гельсінської спілки до міському комсомолу, утворити Демократичний фронт (а саме такий заклик з ініціативи УГС пролунав на мітингах) не вдалося. На заваді стала жорстка охоронницька позиція місцевого та республіканського партійного керівництва. З тієї ж причини невдало закінчились і дві аналогічні спроби створення масової загальноукраїнської організації у Києві та Вінниці.

Ситуація кардинально змінилася у жовтні 1988 р. – фактично протягом трьох тижнів – з 1 по 23 жовтня відбулись установчі конференції Естонського народного руху та Латиського і Литовського народних фронтів. Цей потужний політичний залп надав значної динаміки розвитку суспільних подій в СРСР у цілому та в Україні зокрема. Саме у жовтні на екологічному семінарі, що проходив у Спільці письменників України (СПУ), у виступі письменника Ф.Бурлачука прозвучала пропозиція створити Народний фронт України. Вона була підтримана С.Плачиндою, втім, ніяких рішень прийнято не було. 30 жовтня за ініціативою безпартійних письменників П.Мовчана та В.Терена у конференц-залі було скликано неформальні збори, у яких взяло участь 150 осіб – членів СПУ та працівників Інституту літератури. Обговорювалося питання про формування ініціативної групи для створення Народного фронту за перебудову (очевидно, саме ці події і дали підставу І.Драчу у лютому 1992 р. стверджувати, що

першими за створення народного фронту пролунали голоси В. Терена, П. Мовчана та Ф. Бурлачка).

Дії письменників викликали блискавичну реакцію партійних структур. Уже наступного дня після згаданих зборів секретарі правління СПУ І. Драч, Д. Павличко та секретар партійної організації Б. Олійник були викликані у ЦК КПУ, де мали розмову з секретарем ЦК Ю. Єльченком. Мета партійної бюрократії полягала у тому, щоб узяти під контроль цю загрозливу для влади ініціативу, максимально звузити та приглушити її суспільний резонанс. Жорстка позиція ЦК КПУ змусила письменників дещо уповільнити розпочатий процес створення масової громадської організації республіканського масштабу.

1 листопада 1988 р. на звітно-виборчих партійних зборах Київської організації СПУ майбутні лідери Руху змушені були маневрувати: ідея формування Народного фронту, очевидно, з тактичних міркувань не була підтримана, водночас, було прийняте рішення про створення "Ініціативної групи Співки письменників сприяння перебудові". По суті, це не було кроком назад, оскільки безпосереднім завданням новоутвореної групи стало об'єднання в одну організацію всіх перебудовчих сил у республіці. Отже, фактично мова йшла не про відмову від ідеї створення масової суспільно-політичної організації типу прибалтійських фронтів, а про відсування на більш пізній час (коли буде набрано достатньо сил) офіційного її проголошення. Однак навіть така обережна позиція викликала бурхливу реакцію ЦК КПУ. Наступного дня під час зустрічі з письменниками Ю. Єльченко відверто заявив: "Навіть якщо ви у свою програму перепишете всю програму КПРС, все одно вам цього руху не бачити...".

Тим часом події розгорталися досить динамічно. Вже 13 листопада на багатотисячному екологічному мітингу у м. Києві (до речі, першому санкціонованому місцевою владою) поети Д. Павличко та Л. Тараненко під бурхливі оплески присутніх висунули ідею створення Народного Руху. Наприкінці листопада біля приміщення СПУ відбувся ще один мітинг за участю неформальних організацій, у рішеннях якого рекомендувалося Співці письменників сформувати Народний фронт України. Народна підтримка радикалізує позицію прихильників створення Народного Руху – наприкінці

листопада на пленумі правління Спілки письменників України було прийнято рішення про створення ініціативної групи, що мала на меті розробити проект програми Народного Руху України за перебудову. Тобто, ідея із теоретичної сфери обговорення поступово почала переходити у практичну площину: було дано сигнал для створення програмних документів та розбудови організаційних структур на місцях.

Варто підкреслити, що назва організації “Рух” на той час була надзвичайно вдалою, оскільки не лише відповідала ментальності українського народу, а й враховувала суспільно-політичну ситуацію та психологічні настрої широких кіл громадськості. Поширена у той період назва “фронт” означала розмежування, протистояння, конфронтацію, до яких основна маса населення України особливої схильності не мала. Натомість “рух” символізував прогресуюче просування вперед і ніби відсував жорстку конфронтацію на задній план, на майбутнє, коли “консервативні сили” почнуть гальмувати перебудовчі процеси. На момент виникнення Рух був досить слабким і не готовим до розмежування і відкритого протистояння. Йому необхідно було зібрати сили. За цих обставин назва “Народний Рух України за перебудову” виявилася оптимальною, оскільки фактично уособлювала формулу консолідації національно-демократичних сил.

Протягом грудня 1988 р. та січня 1989 р. над проектом програми та відозвою до українського народу спільно працювали ініціативна група СПУ, а також аналогічна група Інституту літератури АН УРСР на чолі з В.Брюховецьким. 30 січня 1989 р. проекти цих документів майже одностайно схвалені на загальних зборах Інституту літератури АН УРСР. Наступного дня у Будинку кіно відбулися загальні збори Київської письменницької організації, на яких були присутні трохи менше половини її членів, оскільки у ідеї Руху серед членів СПУ були не лише палкі прихильники, а й такі ж палкі супротивники. Один із них у своєму листі-доносі на адресу В. Щербицького, написаному в кращих традиціях сталінської доби, писав: “Не знаю, чи про це поінформували Вас, але вважаю за необхідне повідомити, що керівництво Київської організації СПУ розіслало всім письменникам запрошення на збори з приводу створення українського народного фронту сприяння перебудові...”

Отож, хоч нині й рік змії, але таку змію необхідно нищити негайно, доки вона не виповзла з яйця”).

Обговорення було досить конструктивним. У цілому схвалюючи проект програми Народного Руху України за перебудову та текст відозви до народу, В.Брюховецький, П.Мовчан, С.Плачинда, Д.Павличко, Ю.Щербак, В.Яворівський та інші разом з тим висловили низку слушних міркувань та критичних зауважень.

Оскільки весь хід зборів було знято на відеоплівку, а невдовзі показано по українському телебаченню, принципово важливе значення мав виступ на них завідувача ідеологічним відділом ЦК Компартії України Л.Кравчука; основні положення його промови за цих обставин розглядалися як офіційна позиція ЦК КПУ у ставленні до Руху. Пізніше Леонід Макарович визнав, що на той момент він ще не розумів суті створюваної організації, але мав настанову Політбюро: поховати Рух. У своєму виступі, скутий директивами, класичними партійними постулатами та субординацією, Л.Кравчук гостро критикував проект програми за те, що в ньому йшлося про рівне партнерство між НРУ та Комуністичною партією, в чому вбачалось порушення 6-ї статті Конституції СРСР про керівну роль КПРС.

Не погоджувався він і з положенням про те, що кожна республіка повинна мати право вето (до речі, цього пункту у зачитаному на зборах проекті вже не було), оскільки це суперечить відомій тезі Горбачова “сильні республіки — сильний центр”. Коментуючи текст відозви, Леонід Макарович підкреслив: “Замість реформи політичної системи... пропонується її злам, знищення, здійснювані безпосередньо громадянами. Це або словесна еквілібристика, або заклик до застосування сили”. Не пройшов завідувач ідеологічним відділом ЦК КПУ і повз аналіз форми проектів рухівських документів, зазначивши, що в них 19 разів говориться про те, що Рух буде “вимагати” та “домогатися”, крім того, ще 71 раз у такому ж розумінні використовувалися синоніми цих слів. На цій підставі робився висновок: “Це не демократична термінологія, в ній звучать авторитарні мотиви”. Певною мірою, справедливо критикуючи “дитячі хвороби” словесної радикальності авторів обговорюваних документів, Л.Кравчук фактично обстоював монополію

партії на владу, – в цьому, власне, і полягала суть його виступу.

Попри всі критичні зауваження, збори одноголосно прийняли обговорювані документи за основу. І, після доопрацювання, 16 лютого 1989 р. вони були опубліковані у газеті “Літературна Україна”. Основний мотив, яким керувалися партійні функціонери, даючи дозвіл на цю публікацію, полягав у тому, що “...виникла політична необхідність з метою викриття намірів ініціаторів створення НДУ опублікувати проект програми руху”. Викривальна акція планувалася з розмахом. На першому її етапі на своїх зборах негативну оцінку проекту повинні були дати масові громадські організації (профспілки, комсомол, об’єднання ветеранів тощо) та трудові колективи. Офіційні рішення таких зборів мали широко публікуватися у пресі, а також надсилатися на адресу СПУ, а копії – на адресу Президії Верховної Ради УРСР. Якщо ці дії не зупинять ініціаторів створення Руху, то на другому етапі планувалося прийняття Президією Верховної Ради УРСР постанови “про неправомірність створення НРУ як такого, що суперечить Конституції СРСР та УРСР”.

Для полегшення здійснення викривальної кампанії на місцях ідеологічним відділом ЦК КПУ було розроблено інформаційну записку “Матеріали до виступу про НРУ”. Вона складалася з двох частин: 1. Передісторія створення ініціативної групи по організації НРУ. 2. Політична суть проекту програми НРУ та його головні недоліки. У цьому документі проект програми Руху кваліфікувався як “маніфест політичних вимог альтернативної КПРС політичної структури”. Вказувалось на його утопічність, неконституційність. Творців програми звинувачували навіть у політичному плагіаті – позитивна частина, на думку партійних функціонерів, запозичена з Програми КПРС, матеріалів ХІХ партійної конференції, передвиборчої платформи КПРС, Конституції СРСР та УРСР, а негативна – з документів різних політизованих самодіяльних об’єднань (УГС, УДІ, “Саюдіс”). Наприкінці записки була поміщена жорстка мобілізуюча формула: “У ситуації, що склалась, не можна виявляти нерішучість, віддавати на відкуп сумнівним угрупованням справу перебудови. Кожен член партії повинен чітко визначити свою позицію. Спроби відсидітися, закрити очі на намагання лідерів “руху” розпалити неприязнь

до Компартії України та радянських органів повинні отримувати сувору партійну оцінку”.

Як бачимо, КПУ ретельно готувалась до серйозної боротьби, кінцевою метою якої мало бути знищення Руху в зародку. Певні корективи у ставлення республіканського партійного керівництва до Руху вніс М. Горбачов. Під час свого візиту до України в лютому 1989 р. він зустрічався з письменниками – ініціаторами створення Руху. У ході цієї зустрічі В. Шербицький намагався переконати Генсека, що створюється не рух, а нова партія, проте аргументи українського партійного лідера виявилися непереконливими, і М. Горбачов підтримав ініціативу українських письменників. Втім, не варто перебільшувати значення короткочасного візиту М. Горбачова до України та його вплив на ситуацію у республіці. Висловлена Генсеком мимохідь умовна підтримка Руху хіба що трохи інакше розставила акценти у антирухівській кампанії, розгорнутій КПУ: у її ході основна увага зверталась не стільки на пропаганду тези “Рух – це альтернативна партійна структура”, скільки на збирання доказів того, що новостворювана організація стане зайвою ланкою у структурі суспільства, і тому не потрібна народу і не має у його середовищі своєї соціальної бази.

Першою спланованою КПУ акцією стала критика проекту програми та засудження самої ідеї Руху з боку інтелігенції, тобто саме тієї суспільної верстви, до якої належали ініціатори НРУ. Вже через два дні після публікації проекту програми НРУ у пресі з’явився колективний лист, під яким, серед інших, стояли підписи трьох віце-президентів АН УРСР та головного вченого секретаря Президії АН УРСР. Його лейтмотивом стала критика Руху за те, що він претендує на роль зв’язуючої ланки між КПРС та народом. У результаті, на думку авторів листа, виникає ситуація, у якій партія “розглядається у відриві від народу й нібито потребує додаткового механізму для зв’язку з ним”. Проти утворення Народного Руху виступили і учасники семінару ректорів вузів республіки, що відбувся 24 лютого 1989 р. У рішенні цього зібрання зазначалося: “Через весь проект програми проводиться думка, що “Рух” претендує на якесь особливе місце в керівництві процесами перебудови. По суті, проект програми орієнтує на фетишизацію цього

громадського об'єднання". Своєрідним завершальним акордом цього першого залпу по НРУ стало розширене засідання Президії АН УРСР, яке не лише засудило ідею руху, а й націлило керівників усіх підрозділів на протидію процесові створення осередків Руху в стінах Академії.

Антирухівська кампанія у республіці дедалі більше набирала обертів. Керовані вправними діями партійних апаратників різних рівнів, резолюції проти Руху приймають збори первинних парторганізацій, трудових колективів, суспільно-політичні клуби, сесії місцевих рад тощо. Така ситуація давала підставу партійним структурам звітувати "нагору" в заспокійливому тоні. Зокрема, Донецький обком КПУ так повідомляв про здійснені антирухівські дії: "Публікація проекту програми Народного Руху України за перебудову була з тривогою сприйнята багатонаціональним населенням області... Проект розглянуто та засуджено на заняттях обласного партійно-господарського активу, нараді секретарів міськкомів та райкомів партії, семінарах ідеологічного активу. У міста та райони надіслані орієнтовки, у яких пояснюється теоретична помилковість, політична та практична шкода ідей, які в ньому викладені".

Однак партійним функціонерам не вдалося створити єдиного антирухівського фронту. Надзвичайно важливим для новостворюваної організації було те, що її підтримали такі набираючі силу та авторитет об'єднання, як ТУМ, "Меморіал" та "Зелений світ" (особливо важко це далось "зеленим" на їх квітневій конференції 1989 р.: рішення на підтримку НРУ було прийняте лише при незначній перевазі голосів : "за" – 33, "проти" – 26).

Варто підкреслити, що активно захищали та пропагували програмні документи Руху не лише у західному регіоні, де були найбільш поширені національно-патріотичні настрої, а й у Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Одесі, Донецьку та інших містах України. Нерідко обговорення проекту програми Руху перетворювалося на його пропаганду, як це було у Київському університеті, де в травні 1989 р. після дискусій комітет комсомолу університету (секретар – М.Томенко) прийняв рішення про підтримку Руху, а 19 травня у КДУ було утворено університетське відділення НРУ. Підняло авторитет Руху і те, що на його підтримку публічно висловилися новообрані депутати СРСР Р.Братунь, В.Гришук, В.Черняк, В.Яворівський та ін.

Поступово ситуація навколо НРУ (по суті, громадськість обговорювала не стільки програму, скільки саму ідею створення Руху) стала змінюватися. Галаслива антирухівська кампанія врешті-решт почала давати зворотні результати: відвертий тиск на ще формально нестворену організацію викликав наростаючий спротив у демократично налаштованій частині суспільства. Посилення протиріччя між проголошеною “згори” демократизацією та силовими методами придушення Руху, — з одного боку, та приклад успішної діяльності прибалтійських фронтів і більш глибоке та широке ознайомлення з проектом програми НРУ — з іншого, поступово почали схиляти шальку терезів суспільної думки до визнання права на існування цієї масової суспільно-політичної громадської організації. Соціологічні опитування серед молоді, проведені у грудні 1988 р. — травні 1989 р. у Дніпропетровській області, показали, що жоден з опитаних не вважав створення організацій типу народних фронтів шкідливим. Характерно й те, що лише близько 10% респондентів висловили думку, що такі організації можливі тільки під партійним керівництвом.

Зростаючий рейтинг НРУ зафіксували і партійні документи. У липні 1989 р. Київський міськком КПУ змушений був визнати, що “ідея “Народного Руху України за перебудову”, як показують соціологічні опитування, користується популярністю у певної частини населення міста в силу співзвучності назви даного руху настрою людей на зміни у суспільному житті”. Аналіз показує, що якщо на початку року основним лейтмотивом партійних документів, де характеризувалась ситуація навколо НРУ, була теза “народ не підтримує”, то вже влітку тональність різко змінюється — типовою можна назвати таку оцінку: “На нинішній момент у республіці склалася неоднозначна ситуація з оцінкою НРУ. В абсолютній більшості трудових колективів НРУ підтримки не знаходить, а в багатьох — засуджується навіть сама ідея створення його. Разом з тим окремі програмні положення НРУ, насамперед, ті, що стосуються рідної мови, культури, навколишнього середовища, а також низки соціально-економічних проблем, знаходять схвалення певної частини інтелігенції, представників інших соціальних груп”.

Варто підкреслити, що позиція республіканського партійного керівництва у ставленні до Руху від жовтня 1988 р. і до

кінця 1989 р. перетерпіла значну еволюцію, основними віхами якої стали:

1. Блокування та заборона дій, направлених на організацію масового суспільно-політичного об'єднання республіканського масштабу, намагання придушити ініціативу його створення у зародку.

2. Розгортання широкої кампанії дискредитації проекту програми та самої ідеї Руху.

3. Активізація спроб розколоти НРУ на “конструктивну” більшість та “екстремістську” меншість.

4. Намагання шляхом комбінації налагодження діалогу та застосування силових дій направити Рух у безпечне для КПРС русло.

5. Нав'язування суспільній думці ідеї про більшу доцільність створення Координаційної Ради громадських організацій, ніж розбудову структур НРУ.

6. Ініціювання та всебічне сприяння створенню альтернативної Руху організації – Співки трудящих України за перебудову.

Між тим Рух просувався вперед. Процес обговорення проекту його програми, що розгорнувся з лютого 1989 р., органічно перейшов у розбудову структур НРУ на місцях. Важливим кроком на цьому шляху стало створення 18 березня 1989 р. на нараді представників ініціативних груп Руху Києва та Київської області Координаційної ради на чолі з М. Поповичем. Під керівництвом цієї Ради працювало дві комісії, одна з яких відпрацьовувала проект Статуту, інша – розробляла схему організаційної структури НРУ. В основі організаційної моделі Руху лежала ідея структурної розбудови знизу. Спочатку у трудових колективах в установах, на підприємствах, у колгоспах виникають ініціативні групи. В межах міста і району з представників цих груп створюються координаційні ради. З представників рад міст та районів – координаційні ради областей. За таким же принципом мала бути сформована і республіканська Рада.

Першою ластівкою у процесі організаційної розбудови рухівських структур стала поява Тернопільської крайової організації Руху, установча конференція якої відбулася вже 24 березня 1989 р. До керівництва було обрано Б.Бойка, М.Каземко, Г.Петрука-Полика. Головою крайової організації став

поет М.Левицький. Отже, патріотичний заклик столиці було підтримано у провінції. Це не на жарт стривожило партійні структури. Саме тому у цей час члени Координаційної ради – І.Драч, В.Брюховецький, М.Попович, В.Дончик та інші неодноразово запрошувалися на багатогодинні розмови до Київського міськкому партії та ЦК КПУ, де їх постійно попереджали “про недопустимість подальшої організаційної роботи із створення альтернативної партійної структури політичної організації” і “що подібна діяльність несумісна з перебуванням у партії”. Проте ідея вже оволоділа масами, а машина організаційної розбудови набрала обертів і зупинити її вже було практично неможливо.

7 травня 1989 р. відбулася установча конференція Львівської регіональної організації НРУ, на якій прозвучало три доповіді, що охоплювали широке коло нагальних суспільних проблем: М.Косова “Народний Рух України за перебудову”, М.Голубця “Екологія та суспільство”, М.Швайки “Республіканський госпрозрахунок: проблеми, шляхи реалізації”. Прийнята на конференції декларація засвідчила значну радикальність новоствореної організації: керівна роль КПРС не згадувалась, більше того, декларувався принцип “проти будь-якої монополії на владу”: висувалася вимога відновлення державного суверенітету республіки, укладення нового союзного договору на основі нової Конституції. Цей документ піднімав питання і про створення незалежних профспілок, про відновлення прав національної символіки, про легалізацію УАПЦ та УГКЦ.

Рішуча позиція львів'ян і те, що у своїх рішеннях вони пішли далі, ніж продекларовано у проекті програми Руху, було одразу негативно оцінено владою, яка до цього моменту ще сподівалась, що до розгортання рухівських структур у масштабах республіки справа не дійде і енергію ініціаторів Руху можна буде каналізувати у безпечний для КПРС бік – створення Координаційної ради громадських організацій. У зв'язку з цим не випадково, що у таємних партійних документах установча конференція Львівської регіональної організації Народного руху України наводилась як яскравий приклад того, що “ряд лідерів НРУ займає екстремістські, непримиримі позиції, відмовляється від конструктивного діалогу, висуває ультимативні вимоги швидкого оформлення конституювання НРУ”.

У цей час на телебаченні розгорнулися дебати навколо проблеми створення Руху. У дискусіях рухівським лідерам І.Драчу, М.Поповичу, В.Яворівському протистояв представник ЦК КПУ Л.Кравчук. Пізніше, у листопаді 1989 р., Леонід Макарович змушений був визнати, “що в них сил, які виходили на широку дискусійну трибуну, щоб посперечатися, зіткнути точки зору, було значно більше, ніж у нас... У нас на всіх рівнях – на обласному, районному – людей, які могли б продовжити цю дискусію на місцях дуже мало”. Така ситуація у таборі “регулярних” партійних кадрів давала Рухові певну фору, і він, долаючи перешкоди, дедалі впевненіше пробивав собі дорогу. За даними обкомів КПУ, наприкінці травня 1989 р. у 7 областях республіки та м. Києві діяли різні структури НРУ (осередки, ініціативні групи, координаційні ради), що нараховували у своєму складі від 20 до 70 осіб. На початку липня координаційні ради НРУ існували у Львові, Харкові, Житомирі, Вінниці, Тернополі та інших містах України. Втім, у той момент крига ще не скресла, позиції партійно-державної бюрократії були ще досить сильними, а новостворені осередки Руху малочисельними та маловпливовими, особливо у східному регіоні республіки.

1 липня 1989 р. у м. Києві відбулася установча конференція Київської регіональної організації НРУ, яка мала на меті не лише засвідчити, що в області створені певні рухівські структури, а й надати потужного імпульсу процесові організаційної консолідації національно-демократичних сил у масштабах усієї України. У конференції брали участь близько 700 чоловік (в тому числі майже 450 з ухвальним голосом), які, за словами І.Драча, репрезентували 200 місцевих рухівських осередків. Більшість присутніх – це представники наукової та творчої інтелігенції, студенти. До президії конференції було обрано весь склад Координаційної Ради Руху, зокрема В.Брюховецького, І.Драча, Д.Павличка, М.Поповича та ін.

Дискусія, яка тривала протягом дев'яти годин, показала, за оцінкою Л.Кравчука, що “за період з лютого 1989 р. відбулася значна еволюція вправо”. Про зростаючу радикальність Руху свідчили виступи В.Яворівського, С.Конєва, Д.Поїзда, П.Кислого, Є.Сверстюка, В.Чорновола, у яких прозвучала гостра критика КПУ та її лідерів, КПРС протиставлялася Рухові, висувалась ідея створення в СРСР багатопартійної

системи. Велике враження на присутніх справив виступ представника "Саюдіса", у якому прозвучали заклики до відокремлення України від СРСР під жовто-блакитними прапорами, "за нашу і вашу волю". Ці гасла зал і президія зустріли оваціями, стоячи. Про зростаючу радикалізацію свідчило і те, що до Координаційної ради НРУ з 78 її членів обрано 13 від УГС.

Після проведення установчої конференції у м. Києві, на якій було проголошено, що невдовзі відбудеться республіканський з'їзд НРУ, консолідація національно-демократичних сил на рухівській платформі у регіонах пішла значно швидшими темпами. 9 липня виникла Чернігівська регіональна організація Руху, а протягом серпня ще у кількох областях України: 12 серпня – у Івано-Франківській, 20 серпня – у Донецькій, Волинській та Дніпропетровській, 26 серпня – у Чернівецькій.

Варто підкреслити, що процес формування та розгортання діяльності обласних рухівських структур у східному та південному регіоні порівняно з західним мав свої особливості:

По-перше, він протікав повільніше: зокрема установчі конференції обласних осередків Руху у Хмельницькій та Херсонській областях відбулися лише у грудні 1989 р., а у Сумській – аж у червні 1990 р.

По-друге, у виступах на установчих конференціях, прийнятих деклараціях та практичній діяльності основний акцент у східному та південному регіоні робився не стільки на національних, скільки на соціальних, екологічних, культурних аспектах суспільного життя. Саме спроба радикальної частини рухівського активу посилити національний фактор (виступити за більш рішучу українізацію, реабілітацію УПА, ОУН тощо) призвела до розколу Харківської організації НРУ.

По-третє, в організаційному плані обласні осередки Півдня та Сходу України були значно слабшими та порівняно малочисельними. Так, обрана на установчій конференції у Донецьку Координаційна рада була названа тимчасовою, оскільки "учасники конференції сподівалися, що після республіканського з'їзду буде значний ріст лав Руху і тоді вони зможуть провести конференцію "по-справжньому". До того ж ця конференція виявила серйозні розбіжності у позиціях її учасників. Зокрема, члени краматорського об'єднання

“Прихильників української мови” відмовилися приєднуватися до Руху, ними було заявлено, що у Краматорську серед робітників та інтелігенції побутує думка про необхідність створення інтерруху як альтернативи НРУ. Лакмусовим папірцем організаційної слабкості може служити динаміка процесу обрання керівних органів – у Хмельницькій області протягом восьми (!) місяців не могли обрати голову Координаційної ради НРУ.

Надзвичайно цікавим є питання про мотиви, що стали спонукальними для тих, хто поповнював у цей час лави Руху. Соціологічні дослідження переконливо свідчать про абсолютну перевагу суспільно-політичних та національних факторів над особистими. Зокрема, 84% опитаних включилися у діяльність Руху тому, що були стурбовані долею країни, республіки, 78% вважали, що у такий спосіб будуть сприяти збереженню національної самобутності України, 62% – були невдоволені діяльністю партійних, радянських, громадських організацій. Третя частина респондентів стала членами Руху, намагаючись активніше брати участь у перебудові. І лише одиниці примкнули до НРУ, заради самоствердження чи тому, що їх загітували друзі. Отже, рухівці першої хвилі у своїй абсолютній більшості були активними, патріотично налаштованими громадянами України, які бажали докорінних суспільних змін.

8-10 вересня у Києві проходив установчий з'їзд НРУ. У його роботі взяли участь 1109 делегатів і близько 300 запрошених, в тому числі 33 народні депутати СРСР, 228 членів і кандидатів у члени партії. Серед запрошених – представники народних фронтів та інших політизованих неформальних об'єднань Москви, Ленінграда, РРФСР, Білорусії, Молдавії, Прибалтики, Закавказзя, гості з-за кордону – з Польщі, Чехословаччини, Франції, Канади, США, Великобританії. На з'їзді було акредитовано понад 130 журналістів, у тому числі від 22 зарубіжних газет та телекомпаній. Представницький форум національно-патріотичних сил офіційно проголосив створення нової масової громадсько-політичної організації – Народного руху України за перебудову, прийняв програму та статут НРУ, затвердив друкований орган Руху – “Народну газету”, обрав керівні органи. Головою Руху став І.Драч, його заступником – народний депутат СРСР С.Конєв, керівником секретаріату – один з лідерів УГС М.Горинь.

З'їзд у черговий раз продемонстрував, що в рамках Руху об'єдналися дві суспільно-політичні течії – помірковані та радикали. Якщо помірковані (В.Яворівський, І.Драч, Д.Павличко) виступали за незалежну суверенну Україну в рамках реорганізованої союзної федерації, лібералізацію КПРС, то радикали (В.Чорновіл, Л.Лук'яненко, М.Горинь, С.Хмара) наполягали на виході України зі складу СРСР, утвердженні у суспільстві повноцінного політичного плюралізму. Фактично ці дві позиції і визначали рамки дискусії, що розгорнулася на з'їзді. Ця дискусія показала, що громадська думка за рік, що минув з моменту продекларування ідеї Руху, стала більш вільною та радикальною, правда, не завжди об'єктивною, а іноді й досить утопічною.

У ході дискусії, що розгорнулася на з'їзді, прозвучала гостра критика пануючої системи, неодноразово висувалося питання про її демонтаж. В.Черняк, зокрема зазначав: "Суть перебудови полягає в десталінізації економічного, політичного, суспільного і духовного життя... вирішальне значення має зміна політичної системи". Лунали також заклики до створення багатопартійної системи. З цією метою пропонувалося скасувати 6-у статтю Конституції СРСР та організувати з членів КПРС, які входять до Руху, самостійну Комуністичну партію України, а паралельно утворити Українську селянську партію. Деякі депутати наполягали на ліквідації органів КДБ та скасуванні загальної військової повинності.

Важливе місце у процесі демонтажу пануючої в СРСР системи радикали відводили виходу України зі складу Радянського Союзу, здобуттю нею цілковитої незалежності. Ставились питання про перетворення нашої республіки у зону вільного підприємництва; введення до обігу власних грошей; створення республіканської армії, флоту та служби безпеки; перетворення України у без'ядерну зону. У багатьох виступах звучала теза про можливість та необхідність захоплення влади, але мирним, парламентським шляхом. На форумі національно-демократичних сил було прийнято програму НРУ, яка проголосила головною метою побудову в Україні демократичного й гуманного суспільства, в якому буде досягнуто справжнє народовладдя, добробут народу і умови для гідного життя людини, відродження та всебічний розвиток української

нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки, створення суверенної української держави.

З'їзд Руху красномовно продемонстрував інтернаціональний характер утвореної організації. Рішення цього форуму, серед учасників якого близько 14% склали росіяни, євреї, білоруси, вірмени та представники інших національних меншин в Україні, сам хід дискусії засвідчили посилену увагу НРУ до національних проблем, а також підкреслено коректне ставлення до неукраїнського населення. За словами О.Бураковського, це пояснюється тим, що "гласність і перебудова сколихнули застояне, покрите тванню лицемірства і брехні, тихе болото міжнаціональних відносин, без демократичного вирішення яких не можливо розв'язати ніякої іншої проблеми".

Саме з метою об'єднання та координації зусиль усіх етнічних груп України в боротьбі за свободу одразу після Установчих зборів НРУ на загальнонаціональній конференції представників національних громад республіки (лютий 1990 р.) було утворено Раду Національностей Руху (РН НРУ). До її складу увійшли О.Бураковський, Є.Варда, Л.Мазепа, В.Кондратенко, В.Волохонович та інші. РН НРУ ставила собі за мету сприяння демократичному вирішенню проблем, які стосуються існування і розвитку всіх національностей, що проживають в Україні; участь в удосконаленні законодавства із захисту права націй на самовизначення; протидія штучним методам інтеграції націй; проведення культурно-просвітньої роботи, інтернаціональне виховання народів України; організація і проведення "Форуму народів" республіки; сприяння відродженню міських, сільських та селищних національних рад тощо.

Разом з тим, з'їзд рельєфно показав, що у Руху є чимало проблем. Ейфорія, що панувала на з'їзді, до болю нагадувала період перших кроків Центральної Ради у 1917 р. Те саме домінування декларативності над конструктивністю, емоцій над розумом. Це визнавали і самі учасники цього форуму. Зокрема, В.Чорновіл критично зауважив: "Наш з'їзд проходить у такому собі літературно-публіцистичному стилі, з високим пафосом. Мало ми все-таки говоримо про конкретні справи. Хоча були дуже конструктивні виступи зокрема Черняка,

Брайчевського, Конєва та інших. І ми зовсім не полемізуємо між собою. Ми реагуємо однаково на різні думки та ідеї. Виголошує, наприклад, оратор якусь ідею. Ми встаємо і аплодуємо. А інший виголошує протилежну, і ті ж самі люди встають і влаштовують овації". У зв'язку з цим не випадково, що у орієнтировці, підготовленій у ЦК КПУ, зазначалося : "З'їзд не дав відповіді на те, що робити і як робити, не визначив власної участі НРУ в розв'язанні проблем перебудови... Майже всі прийняті з'їздом документи носять декларативний характер, перенасичені емоціями, не несуть конструктивної програми дій".

З'їзд ще раз продемонстрував нерівномірність розвитку національно-демократичного руху в різних регіонах (на форумі домінували представники Західної України, які склали майже 50% делегатів). Ще однією серйозною проблемою, яку віддзеркалив з'їзд, була вузькість соціальної бази Руху – із 1109 делегатів 984 були представниками інтелігенції, непропорційно мало було селян та робітників.

Існування у Русі двох течій – поміркованих та радикалів – теж суттєво ускладнювало процес організаційного становлення. І хоча серед делегатів з'їзду за відмежування від радикалів УГС та УНДЛ висловилися лише 1,2%, серйозні протиріччя все ж існували, просто на цьому етапі вони відходили на задній план, оскільки йшла консолідація сил, направлених проти КПРС. Суттєві відмінності у поглядах та позиціях визнавали обидві сторони, але в інтересах об'єднання опозиційних сил виступали за єдність. Зокрема, В. Чорновіл зазначав: "Те, що Лук'яненко чи Чорновіл бачить майбутню Україну незалежною демократичною державою, а Драч чи Яворівський хочуть більшого суверенітету її в реорганізованому союзі, що перші обстоюють політичний плюралізм, а другі поки що воліють лібералізації партії, до якої належать, – ще не підстава для роз'єднання. Якраз Народний рух і покликаний об'єднати всіх, кому болить доля України, для конкретних, шоденних справ".

Філософію співпраці між поміркованими та радикалами чітко сформулював представник іншого рухівського крила І. Драч : "Відмінності у нас суттєві: Попович, Яворівський, Павличко, інші комуністи стоять за незалежну суверенну Україну, але в межах союзної федерації (так записано і у

Програмі Руху), УГС – за відмежування України від Радянського Союзу. А точки зіткнення? Їх без ліку: екологія, економіка, мова, культура, соціальний захист людини... Нашого життя не вистачить, щоб вирішити всі пункти спільної програми. А в майбутньому, якщо ми зможемо його мати, або ми, або ж вони стануть іншими”.

Однак попри всі згадані вади, історичне значення I з'їзду Руху полягає в тому, що він став етапною подією у процесі українського національного відродження, відкрив перед національно-визвольним рухом нові перспективи. Варто підкреслити, що на той час Рух був уже доволі значною політичною силою. Він організаційно оформився у всіх областях республіки, на листопад 1989 р. в Україні функціонувало близько 500 його осередків. Однак географічне поширення рухівських структур було вкрай нерівномірним – лівова їх частка (понад 70%) була зосереджена у Західному регіоні. Саме тут проживало 60% всіх членів НРУ, 25% – у центральних областях, 12% – у південних і лише 6% – у східних. За даними обкомів партії, загальна кількість членів Руху становила приблизно 77 тис. чоловік.

Крім регіональної незбалансованості, організаційним структурам Руху зразка 1989 р. була притаманна значна соціальна незбалансованість. Статистика свідчить про абсолютне переважання інтелігенції у соціальному складі цієї організації, адже основну її масу складали інженерно-технічні працівники промисловості – 22,3%, представники творчої інтелігенції – 14,9%; 13,4% – викладачі, 12% – наукові співробітники, по 9% – робітники та службовці, 3,6% – керівники середньої ланки.

Характерною рисою національного складу Руху було переважання українців. Втім, у Сумській, Житомирській, Одеській, Харківській та Кримській областях був доволі високим відсоток росіян та поляків. Цікаві тенденції прослідковуються в цей час у віковому складі НРУ, якому притаманні дві особливості: по-перше, домінування молоді – більше половини цієї масової громадської організації складали особи віком від 25 до 45 років; по-друге, лівова частка молодих рухівців зосереджувалась головним чином у Західному регіоні, в той час як у центральних, східних та південних областях у рухівських структурах переважали особи віком від 40 до 50

років. Варто також підкреслити, що 8% складу НРУ були членами КПРС, а більш як 35% — членами ВЛКСМ.

Досить своєрідною на той час була і розстановка сил у середині самого Руху. Як відомо, в НРУ існувало дві течії — поміркована, що йшла на співпрацю з партійними та державними органами та виступала за економічну самостійність республіки у складі СРСР, та радикальна, яка йшла на відкриту конфронтацію з офіційними структурами та обстоювала гасло самостійності України. За оцінками партійних аналітиків, на листопад 1989 р. співвідношення між цими групами становило приблизно п'ять до одного, а в західному регіоні — чотири до одного. Однак як зазначали експерти, це “не повинно вводити в оману, так як у керівництві осередків переважають екстремісти, вони більш активні”. Тогочасні соціологічні дослідження переконливо демонструють коливання громадської думки щодо Руху: майже 37% респондентів підтримували ідею створення НРУ; 25% — ставились до нього негативно і 28% — не визначились з чіткою позицією. Проте навіть ці коливання свідчили про зростання авторитету та популярності новостворюваної громадсько-політичної організації, адже попри всі зусилля партапаратів не вдалося створити у суспільстві блокаду навколо ідеї Руху та атмосферу неприйняття організаційних структур НРУ.

За власними оцінками експертів ідеологічного відділу ЦК КПУ, наприкінці 1989 р. соціальна база Руху включала близько 12 млн осіб. Ретельний аналіз ситуації, що склалася, змусив партійних аналітиків прийти до невтішних висновків: “Значна частина населення республіки позитивно сприйняла ідею створення “Руху” як форми реалізації соціально-політичної активності, не зв'язаної бюрократичними узами. Реальний “Рух” сьогодні сильний не своїми організаціями, а ідеалізовано позитивним ставленням людей до самої ідеї його створення. Можна передбачити, що ця тенденція буде зростати в міру зростання соціально-економічних труднощів. Тому очевидно, що в подальшому політика цілковитого заперечення “Руху” на місцях може мати негативні наслідки”.

Варто підкреслити, що наростаюча самоорганізація опозиційних сил та зростання їх масовості була загальносоюзним явищем. Вже до середини 1989 р. “Народний фронт Естонії” нараховував 60 тис. чоловік, “Народний фронт

Латвії” – 115 тис.; “Саюдіс” (Литва) – 180 тис. чоловік, всього на лютий 1990 р. в СРСР нараховувалося 140 Народних фронтів та об’єднань подібного типу.

Отже, ідея створення в Україні масової опозиційної організації на зразок прибалтійських фронтів з чітко визначеним національним обличчям, з одного боку, була гаряче підтримана національно-патріотичними силами (вже тоді досить чітко проглядалась у національному русі вісь Київ – Львів), а також з розумінням зустрінута широкими колами демократичної громадськості, проте, з іншого боку, вона майже одразу зіткнулася з інертністю переважної частини населення республіки та жорсткою протидією партійної номенклатури. З огляду на це не випадково, а глибоко закономірно, що обговорення програми Руху одразу потрапило в епіцентр суспільної боротьби та громадської уваги. В результаті у ході дискусії, що розгорнулася навколо цього питання, не стільки уточнювалися та відшліфовувалися ті чи інші програмні пункти, скільки стверджувалися або ж заперечувалися можливі варіанти стратегічного вектора майбутнього розвитку держави.

З появою місцевих осередків НРУ та проведенням установчого з’їзду Рух перетворився на альтернативну, зростаючу політичну силу, що дедалі активніше та впевненіше опонувала державно-політичній номенклатурі, на помітний фактор громадсько-політичного життя республіки. Народному Рухові України на етапі становлення були притаманні такі характерні риси та особливості: швидкі темпи зростання; чітко виражене національне обличчя; формування організаційних структур знизу; існування у рамках НРУ радикального та поміркованого крила; нерівномірність географічного поширення рухівських осередків, домінування інтелігенції у соціальній, а молоді у віковій структурі організації.

3. Вибори до Верховної Ради СРСР: проба сил політичної опозиції

Стрижнем політичної реформи, проголошеної на XIX Всесоюзній партійній конференції, повинна була стати кардинальна трансформація владних структур. Передбачалось якісне оновлення виборчої практики, структури, принципів організаційної діяльності верхніх органів державної влади.

Мета полягала у відновленні повновладдя системи Рад у суспільстві, розширенні їх повноважень та можливостей при одночасному збереженні керівної ролі КПРС. Зміни справді були кардинальними:

- представницька система ставала дворівневою – 3'їзд народних депутатів СРСР та Верховна Рада СРСР, обрана з депутатів 3'їзду;
- вищий законодавчий орган держави повинен був складатися з двох рівних за своїм складом, рівноправних палат (Ради Союзу та Ради Національностей) з чітко розмежованими сферами діяльності;
- на відміну від своєї попередниці, нова Верховна Рада СРСР мала стати постійно діючим органом.

Для визначення правових рамок виборчого процесу було підготовлено новий “Закон СРСР про вибори народних депутатів”. Вже на етапі його обговорення стало помітно, що у суспільстві склалася нова морально-політична атмосфера. У традиційному для минулих часів хорі одностайної підтримки та схвалення спущеного “згори” документа дедалі голосніше і масовіше почали звучати критичні зауваження. Зокрема, відзначалось, що для обговорення закону виділено надто малий термін і що рядові виборці не встигнуть в ньому розібратися; обґрунтовувалася думка про доцільність винесення на обговорення кількох альтернативних проектів законів; вказувалось на те, що обрання депутатів від КПРС, інших громадських організацій, по суті, ставить у нерівне становище виборців, які не належать до партії, комсомолу тощо.

Обговорення Закону про вибори стало ще однією підставою для гострої постановки питань загальнополітичного характеру – про перегляд 6-ї статті Конституції СРСР, про нагальну необхідність запровадження багатопартійної системи, про надання громадянам юридичних прав створювати народні фронти на підтримку перебудови. Прозвучала у ході обговорення і зневіра народу у те, що “можновладці”, проголосивши демократичні гасла, на практиці справді будуть дотримуватися єдності слова і діла, не формально, а реально врахують висловлені народом зауваження.

Підозри щодо антидемократичного характеру законопроектів були небезпідставними. Ті, хто тоді перебував при владі, заклали в Закон про вибори три потужних важелі збереження свого контролю над суспільством:

По-перше, громадські організації, які мали загальносоюзні та республіканські органи (КПРС, профспілки, комсомол, ветеранські організації, жіночі ради тощо), отримали право висувати кандидатів у народні депутати СРСР безпосередньо від себе за фіксованими нормами представництва, що давало можливість маніпулювати громадською думкою та висувати або ж номенклатурних працівників, або ж лояльні до партапарату кандидатури.

По-друге, впроваджувався інститут окружних зборів, що давало можливість офіційній владі відсіяти опозиційно настроєних кандидатів, не допустити їх до виборів.

По-третє, передбачався двоступеневий порядок виборів до Верховної Ради СРСР (виборці посилають своїх представників на з'їзд, а вже вони обирають склад вишого законодавчого органу), що повинно було забезпечити номенклатуру від випадковостей та сформувану слухняну більшість у вишому ешелоні влади. Отже, зміст політичного селекціонування, що здійснювали у ході виборчого процесу на всіх рівнях структури КПРС, фактично зводився до трьох дій: “відібрати, відсікти, просіяти”.

Україна мала бути представлена у вишому союзному законодавчому органі 175 депутатами. З них 143 повинні були обиратись від територіальних і 32 – від національно-територіальних виборчих округів. Виборча кампанія 1989 р. суттєво відрізнялась від низки стереотипних кампаній попередніх років. Помітно зріс корпус претендентів у народні обранці, оскільки, відповідно до нового Закону про вибори кількість, висунутих на одне місце кандидатів не обмежувалася. По національно-територіальних та територіальних виборчих округах у нашій республіці обговорювалося понад тисячу кандидатур, понад 650 з них було зареєстровано кандидатами у народні депутати, тобто в середньому більш ніж по чотири кандидатури на кожний депутатський мандат від України.

Народна опозиція серйозно націлилась на штурмування висот влади. Її кандидати вносили нові акценти у виборчий процес, демонстрували нестандартні підходи до застосування виборчих технологій. Ситуативно виграшною була побудова їх виборчої кампанії на критиці пануючої системи, альтернативному протиставленні влади та опозиції, що примушувало їх опонентів займати порівняно слабку позицію захисту.

Попереджаючи про небезпеку повторення сталінщини-брежнєвщини, демократичні кандидати висували гасла децентралізації влади, повного суверенітету республіки, поповнення лав опозиції. Пропаганді їх програмних тез сприяли нестандартні методи та форми агітації – організація політичних дискусій, вуличні концерти, демонстрація карикатур, обговорення суспільних справ просто неба, агітація у громадському транспорті, використання такого прийому, як “людина – плакат” тощо.

Опозиційні кандидати та їх команди, маючи обмежені ресурси, широко використовували диференційований підхід до виборців, тактику сегментування електорату, тобто розбивку його на групи (сегменти) – студенти, військовослужбовці тощо. Об’єктивна належність до таких груп обумовлює появу у людей низки спільних ознак, а значить, створює сприятливий ґрунт для пропагандистського впливу. Приміром, ворошиловградські неформали у ході передвиборчої кампанії робили ставку на молодь, а опозиція Львівщини окрему увагу приділяла роботі зі студентами та національними меншинами. Ефективною виявилася практика проведення масових мітингів, які для багатьох жителів України стали не лише своєрідною школою політграмоти, а й стимулом пробудження їх національної самосвідомості, фактором посилення політичної активності.

У період передвиборчої кампанії неформальні об’єднання провели 1200 мітингів та зборів, якими охопили 13 млн осіб. Влада вперше зіткнулася з тим, що на багатьох мітингах відверто піддавались критиці Комуністична партія і пануюча система. Не маючи змоги перемогти опозицію у ході відкритої боротьби, компартійна номенклатура у процесі передвиборчої кампанії широко використовувала звичні та апробовані методи “апаратної гри”:

- селективну роботу партійних функціонерів, які висували потрібних офіційній владі кандидатів;
- фільтруючу дію окружних зборів, що були покликані не пропустити представників опозиції;
- мобілізуючий вплив розгалуженої та відносно дисциплінованої партійної структури, що дозволяла впливати на хід передвиборчого процесу по всій вертикалі від столиці до провінції;
- використання “телефонного права” як засобу прихованого тиску на суспільство, з метою прийняття та

реалізації тих чи інших необхідних офіційній владі рішень та збереження контролю за розвитком ситуації у республіці;

- спрямування у потрібне русло діяльності підконтрольних громадських організацій, які своєю підтримкою кандидатів, фактично призначених партійним апаратом, забезпечували видимість їх широкої народної підтримки.

Ще одним козирем партійних бюрократів було збереження суспільством інерції минулих часів – традиційної звички значної частини радянських людей голосувати за тих, хто при владі, або ж за тих, кого ця влада підтримує, що створювало сприятливий ґрунт для реалізації планів партноменклатури.

У другій половині березня 1989 р. політичний барометр досяг найвищої точки. Особливо гострою була ситуація у Львові. Після того, як окружні виборчі збори по національно-територіальному округу № 50 не зареєстрували кандидатом у народні депутати одного з батьків-засновників Руху І. Драча, 20 квітня біля приміщення Львівського міськвиконкому відбувся несанкціонований мітинг, у якому взяли участь понад 2 тис. осіб. Зібрання проходило під гаслами “І. Драч – наш кандидат” та “Геть брежневський фарс – окружні виборчі збори”. Учасники мітингу були налаштовані вкрай радикально. Зокрема, промовець В. Чорновіл висунув цілу програму акцій громадської непокори: бойкотувати вибори та Всесоюзний комуністичний суботник, провести 24 квітня попереджувальний страйк, а 27 квітня – загальний міський страйк, якщо не будуть задоволені вимоги мітингуючих про скасування рішення окружних зборів.

22 квітня відбувся новий мітинг, на якому перед чотирьохтисячною аудиторією виступив перший секретар Львівського обкому КПУ Я. Погребняк, який “відкинув вигадки про нібито допущені виборчою комісією фальсифікацію результатів передвиборчих зборів”. У відповідь представник опозиції М. Горинь оголосив резолюцію, що висловлювала недовіру окружній виборчій комісії та її голові. Наступного дня знову відбувся багатотисячний мітинг, на якому вкотре пролунав заклик до страйку. Проте сили опозиції були ще слабкими і розпорощеними, емоції та пристрасті, що вирували у свідомості учасників багатотисячних мітингів на цьому етапі

ще не перейшли у площину масових практичних дій та конкретних політичних акцій. Тому повномасштабного загальноміського страйку у Львові організувати не вдалося (не приступили до занять близько 1,5 тис. студентів Політехнічного інституту, 30 студентів Інституту прикладного мистецтва, а також не пристали до роботи окремі робітники заводів “Кінескоп” та “Імені 50-річчя Жовтня”). За цих обставин І. Драч змушений був пройти чистилище окружної комісії Ленінського виборчого округу м. Києва та стати конкурентом відомого й популярного в народі хірурга М. Амосова. Як наслідок, на виборах він набрав лише 11% голосів. Отже, закладені у Закон про вибори міни уповільненої дії почали активно спрацьовувати у ході виборчої кампанії на користь пануючої системи.

26 березня відбулись вибори до Верховної Ради СРСР. В Україні у голосуванні взяло участь 34,7 млн виборців (93,4% внесених до списків). По територіальних та національних округах було обрано 144 депутати. В 11 областях та м. Києві по 27 округах довелося провести повторні вибори, по 4 округах – повторне голосування. Всього, включаючи представництво від суспільних організацій, було обрано 231 народного депутата СРСР. Характеризуючи свої перші враження про політичний аспект результатів виборів, В. Щербицький із задоволенням відзначав: “Ми виграли крупну політичну кампанію в складних умовах. По країні обрано 80 відсотків членів партії, в республіці 88”.

Виборчий процес 1989 р., ставши могутнім каталізатором суспільного розвитку республіки, ніби у збільшувальному склі, рельєфно показав розклад сил на політичній арені, висвітлив не лише сильні, а й слабкі місця протидіючих сторін, від яких залежало їх політичне майбутнє. Крізь ейфорію успіху КПУ вже тоді проглядалися **тривожні для неї тенденції**:

1. Зазнала поразки частина елітної номенклатури. Не набрали потрібної кількості голосів секретар ЦК Компартії України, перші секретарі Ворошиловградського, Закарпатського, Львівського, Чернігівського обкомів, Київського міського партії, голова Київського міськвиконкому, командуючі Чорноморським флотом та Південною групою військ, а також низка комуністів – відомих господарських керівників. Причому проти багатьох з них голосували саме тому, що вони були представниками правлячої партії.

2. Номенклатурі не вдалося заблокувати обрання когорти демократично налаштованих громадських діячів (Р.Братуня, О.Гончара, В.Гришука, Ю.Донченка, С.Конева, В.Черняка, Ю.Щербака, В.Яворівського, А.Ярошинської та інших). Набуття представниками демократичних сил юридичного статусу народних депутатів Радянського Союзу значно посилювало їх потенціал у політичній боротьбі з командною системою.

3. Наслідком виборів було і звуження соціальної бази партії у складі Верховної Ради СРСР. У корпусі обраних депутатів помітно зменшилась питома вага робітників. Жодного з них не було обрано по територіальних округах в 10 з 25 областей республіки та м. Києві. Не були обрані в 17 областях і рядові колгоспники. Це пояснюється тим, що, з одного боку, виборці виявили сумніви у тому, чи зможуть рядові робітники та колгоспники професійно та ефективно працювати у постійно діючій Верховній Раді СРСР. З іншого боку – у суспільній свідомості за кандидатами з рядових робітників та колгоспників закріпився стійкий імідж партійних висуванців.

4. Виборча кампанія засвідчила певну дезорієнтацію, інертність та стереотипність мислення партійного апарату, невміння дати адекватну оцінку політичній ситуації, поступову втрату ним політичної ініціативи. Тривожним симптомом було те, що виявили пасивність первинні партійні організації, які були не лише фундаментом усієї партійної структури, а й ключовою зв'язуючою ланкою між партією та масами.

5. Вибори продемонстрували ослаблення народної підтримки партії. Хоча більшість виборців і проголосувала за компартійних кандидатів, проте п'ята частина кандидатів-комуністів і в країні, і у республіці не отримала належної кількості голосів. Чимало бюлетенів було зіпсовано чи незаповнено – в такий спосіб виборці демонстрували свій протест проти представників владних структур (лише у Львові їх нараховувалося майже 30 тис.). Крім того, зросла кількість написів антипартійного характеру на бюлетенях: “Геть однопартійну систему – джерело усіх бід народу!”, “Геть комуністичну диктатуру!”, “Я партії не вірю”, “КПРС зганьбила себе, зробила народ жебраком”. Фактично це були дані прихованого народного референдуму про довіру партії.

Результати виборів підштовхнули партійну номенклатуру до певного політичного протверезіння. Намітився відхід від примітивної уяви про опозицію до усвідомлення її потенціалу у боротьбі за владу. Партійне керівництво вперше за багато років відчуло реальну загрозу втрати свого панівного становища.

25 травня 1989 р. відкрився I з'їзд Народних депутатів СРСР. “Державний корабель, який довгі роки був пришвартований до одного і того ж причалу, рушив у незвідане плавання”, – напише пізніше у своїх спогадах, характеризуючи перший день цього форуму, М. Горбачов. Варто підкреслити, що з самого початку на з'їзді вирували політичні бурі, які кидали “державний корабель” то в один бік, то в інший. І це не випадково, адже у складі делегацій кожної республіки, як правило, було два крила – прогресивне та консервативне. Українська делегація, яка проявила значну активність на цьому форумі, не була винятком.

Перший секретар Черкаського міськкому ЛКСМУ С. Червонописький патетично проголошував з трибуни з'їзду, що “є три слова, за які, я вважаю, потрібно боротися... – це: Держава, Батьківщина, Комунізм”. Відомий лікар М. Касьян ратував за безгрішність КПРС і силових структур держави та обстоював сліпу довіру до них: “Хто, на якій підставі дав нам право паплюжити Комуністичну партію, не довіряти їй? ...Хто дав нам право паплюжити чи хоча б кидати тінь недовіри на нашу Радянську армію, на Комітет держбезпеки?” – під оплески присутніх риторично запитував він.

Надзвичайно критичним, хоча разом з тим і помірковано-зваженим, був виступ Б. Олійника, депутата від КПРС. Основну увагу він приділив національній проблемі. Відомий поет рішуче виступив на захист української мови, за надання їй статусу державної; наполягав на більш зваженому ставленні до національної символіки; підтримував ідею зміцнення суверенітету республік; пропонував урівняти селян з робітниками у пенсійному забезпеченні та створити національну програму захисту дітей. Він закликав уряд і Політбюро ЦК КПРС зразково покарати тих чиновників, особливо на місцях, які шалено чинять спротив перебудові у сфері міжнародних відносин, переслідують, скажемо прямо, членів товариства

української мови імені Тараса Григоровича Шевченка, а також привернув їх увагу до катастрофічного екологічного стану України, що особливо погіршився після Чорнобиля.

Прогресивна частина народних депутатів від України намагалась активно брати участь у ході дебатів, відстоювати ідеали та принципи демократії. Проте сфера їх реального впливу була надзвичайно обмеженою, як і доступ до трибуни. За цих обставин, передбачаючи можливе непорозуміння з виборцями, народний кандидат від Львівщини Р.Братунь, який з великими проблемами врешті-решт добрався до мікрофона продекларував: “Я виступаю з короткою заявою від свого імені та від імені депутатів з Києва: Черняка і Яворівського. Ми прибули сюди прямо з барикадних передвиборчих боїв. І ми боїмося, щоб наші виборці не вважали нас боягузами – не сказали, мовляв, нічого з трибуни. Ми раніше посилали записки у Президію, але вони, виявилось, десь загубилися...”.

В.Яворівський, С.Конев, В.Мартиросян, Л.Сандуляк робили заяви під час обговорення питань про обрання посадових осіб вишого законодавчого органу країни та про сумісництво постів Голови Верховної Ради СРСР і Генерального секретаря ЦК КПРС. Л.Сандуляк, Р.Братунь брали активну участь у дебатах з питання обрання Комітету Конституційного нагляду СРСР, В.Гришук під час розгляду питання про обрання Ради Союзу Верховної Ради СРСР виступав за необхідність формування корпусу професійних політиків, С.Конев у своїй заяві піднімав питання про катастрофічну екологічну ситуацію у Дніпродзержинську, а А.Ярошинська – про зону особливо жорсткої радіації у Народицькому районі Житомирської області.

Надзвичайно важливою процедурою на з'їзді було голосування, яке певною мірою відображало розклад сил, що склався. Принциповими у цьому процесі стали вибори до двох палат Верховної Ради СРСР, під час яких номенклатура виявила особливу активність. За задумом партійного апарату, ці вибори мали остаточно відсікти від доступу до владних важелів тих демократичних депутатів, що пройшли через сито окружних передвиборчих зборів та баталії виборчої кампанії. Проте традиційної для попередніх років одностайності під час виборів не було. Характерно, що саме вища партійна номенклатура отримала найбільшу кількість голосів „проти”.

Так, під час виборів до складу Ради Національностей СРСР проти обрання А.Капто висловилися 282 депутати, проти В.Івашка – 244, проти В.Шевченко – 227, це в той час, коли, наприклад, Б.Олійника не підтримали лише 67 осіб. Однак сил у опозиції було ще надто мало. В результаті була сформована Верховна Рада СРСР, яку влучно назвали “сталінсько-брежневською”. Крім того, на з’їзді відбувся розкол на демократичну меншість та “агресивно-слухняну більшість”.

Поява “агресивно-слухняної” більшості, що була спробою апарату взяти реванш за низку поразок у передвиборчій кампанії, викликала відповідну реакцію меншості – організаційне згуртування опозиційних сил. Одразу після оголошення результатів виборів до складу Ради Національностей СРСР представник московської делегації зробив заяву, у якій запропонував депутатам створити міжрегіональну незалежну депутатську групу. Ця подія стала першим офіційним кроком демократичних сил до створення організованої парламентської опозиції в СРСР. Ідея організаційного згуртування демократичних сил у рамках парламенту одразу почала активно обговорюватися громадськістю. Вже 4 червня 1989 р. у м.Києві відбувся мітинг, організований неформальними об’єднаннями, який гаряче її підтримав. Мітингуючі зібрали кошти і послали на адресу народного депутата СРСР В.Черняка телеграму, у якій закликали його взяти участь у формуванні демократичної фракції.

Наприкінці з’їзду депутат з Оренбурга В.Шаповаленко оголосив про створення міжрегіональної групи народних депутатів. Заяву цієї групи підписали більш як 150 депутатів з різних регіонів (32 підписи (фактично п’яту частину!) під заявою міжрегіоналів поставили народні депутати, які представляли Україну). В їх числі Р.Братунь, В.Мартиросян, Д.Павличко, П.Таланчук, В.Черняк, Ю.Щекочихін, Ю.Щербак, В.Яворівський, А.Ярошинська та інші.

Підсумки роботи з’їзду народних депутатів СРСР відбивали надзвичайно суперечливу картину тогочасного громадсько-політичного життя. З одного боку, виборча кампанія стимулювала поглиблення процесів демократизації, розширення гласності, посилення політичного плюралізму; вона була вдало використана опозиційними силами для пропаганди власних ідей; у ході передвиборчого протистояння на політичній арені

з'явилася ціла плеяда лідерів нової хвилі, відбулася певна консолідація демократичних сил, найбільшим успіхом яких стало утворення легальної парламентської опозиції. Надзвичайно важливо, що у ході виборчої кампанії кардинально змінився вектор залежності новообраних народних депутатів, особливо обраних на альтернативній основі. Якщо раніше депутатський корпус практично на 100% залежав лише від партійних структур, які фактично його формували, то тепер для значної його частини дедалі більшу роль почала відігравати залежність від виборців, що суттєво вплинуло на політичну позицію та поведінку депутатів. З'їзд фактично ознаменував реальний початок перерозподілу влади, основні важелі якої поступово з партійних структур стали передаватися до рад. Він дав можливість обнародувати основні больові точки пануючої системи та частково запропонувати способи та методи вирішення проблем, що накопичилися.

З іншого боку – вибори показали організаційну слабкість демократів; реально продемонстрували силу та можливості партійної номенклатури у втриманні влади; засвідчили, що у ході політичної боротьби акцент частіше робився на критиці пануючої системи, ніж на реальних пропозиціях виходу з кризи. Мав свої вади і З'їзд народних депутатів СРСР, який продемонстрував гострий дефіцит аналітичності, конструктивності, широти мислення, професійності у підході до вирішення нагальних проблем, відзначався безальтернативністю під час виборів до двох палат Верховної Ради Радянського Союзу.

Влучну оцінку І З'їздові дав голова Всеукраїнського товариства репресованих Є.Пронюк, який так оцінив його значення та вплив на суспільство: "Усі дні роботи З'їзду стали лекторієм для мільйонів людей з політології, лекторієм передових суспільно-політичних ідей, думок, цілих концепцій, як вийти з глухого кута, що в нього загнала країну панівна каста. І певно, в цьому і полягає головний наслідок роботи З'їзду. Масова, вибухова політизація населення, розхитування певних ідеологічних стереотипів, тисячі телеграм із сотнями підписів на захист Сахарова, на підтримку позиції радикалів, наука не боїться... Велетенське політичне шоу лишило у глядачів та слухачів не

лише гіркий присмак обманутих надій, не лише радісне збудження від гострих промов чи насолоду від доброї вистави. Після 3'їзду суспільство при всьому бажанні реакційних кіл вже ніколи не стане таким, яким було до нього”.

4. Липневий шахтарський страйк 1989 р.: зародження організованого незалежного робітничого руху

Влітку 1989 р. помітні прориви у політичному житті держави різко контрастували з накопиченими проблемами в економічній сфері. Синдром невдоволених очікувань посилював соціальну напругу. Суспільна атмосфера була насичена передгрозовими розрядами. За цих обставин під знаком запитання залишались лише форма, у якій буде реалізовано вибух народного невдоволення, його масштаби та інтенсивність. Такою формою влітку 1989 р. став шахтарський страйк. Це було надзвичайно серйозне випробування для системи: адже на виступ піднявся робітничий клас, який, за всіма ідеологічними канонами, вважався соціальною опорою КПРС.

Потужний виступ шахтарів визрівав давно. Вже навесні 1989 р. у зв'язку з переходом на нові умови господарювання у вугільній промисловості мали місце випадки конфліктних ситуацій між окремими робітниками, бригадами та адміністрацією, пов'язаних з питаннями оплати праці. 10 березня 1989 р. гірники шахти “Лідіївська” спустилися в шахту, але роботи не розпочали. Невдовзі до них приєднались робітники інших змін та інженерно-технічні працівники, всього близько шестидесяти осіб. Страйкарі висунули вимоги: зниження норми виробітку та збільшення розцінок за тону видобутого вугілля, які після переговорів з адміністрацією були частково задоволені. 3 липня цього ж року на шахті ім. Ленінського комсомолу виробничого об'єднання “Олександріявугілля” м. Олександрія група гірників відмовилася вийти на поверхню, поки не будуть задоволені їх вимоги із збільшення заробітної плати. За перше півріччя 1989 р. у вугільній галузі відбулося 12 аналогічних локальних страйків. Як правило, ці виступи трудящих були короточасними, охоплювали незначну

кількість шахтарів ї закінчувалися певною компромісною угодою з місцевою адміністрацією.

У липні 1989 р. вибухнув крупномасштабний гірничий страйк. Аналіз причин цього робітничого виступу дозволяє дійти висновку, що основними спонукальними факторами, які підняли шахтарів на боротьбу, були переважно соціально-економічні (відсутність належних умов праці, загострення побутових проблем, незадовільний рівень організації праці, погіршення екологічної ситуації, невдоволення повільними темпами економічної реформи, відсутність господарської самостійності підприємств і регіонів тощо), проте низка цих факторів мала своєрідну політичну підкладку, яка за певних умов могла суттєво впливати (і врешті-решт впливала) на характер подій, що розгортались. У цьому контексті показово, що, хоча понад 60% гірників на початковому етапі страйку відхилили політичні вимоги, все ж майже три четвертих з них не виключали можливості висунення в ході їх боротьби і політичних гасел у разі невиконання економічних вимог. Реальність саме таких настроїв у робітничому середовищі підтвердили подальші події: невдоволення рівнем організації праці та динамікою і результатами перебудовчих процесів у ході майже безперервних мітингів та дискусій спочатку трансформувалось у недовіру до місцевої адміністрації та провінційних партійних структур, а невдовзі переносилось на весь номенклатурний корпус, всю систему в цілому, тобто мало тенденцію переростання у політичні чинники.

Своєрідним детонатором для розгортання у республіці шахтарського руху став виступ, що розпочався 15 липня 1989 р. на шахті “Ясинуватська-Глибока” Радянського району м. Макіївки, де не приступила до роботи одна із змін. Спочатку до неї приєднались інші зміни шахти, а невдовзі шахти всього району та міста. Страйкова хвиля швидко почала зростати, розширюючи свою географію та втягуючи у свою орбіту дедалі ширші робітничі кола. Вже 18 липня до страйку приєдналися шахтарі Красноармійська, Дзержинська, Шахтарська, Краснодона, Первомайська, шахти Західного Донбасу. Протягом короткого терміну страйкуючих підтримали гірники Ворошилоградської, Дніпропетровської та Львівської областей. Характерно, що серед гірників у цей час різко зросли радикальні настрої. Влітку 1989 р. у Кузбасі та Донбасі близько

четвертої частини страйкуючих, а серед молоді — до третини, вважали саме страйк кращим засобом вирішення конфліктів.

У ході розгортання страйку активно йшов процес самоорганізації робітничого руху — ініціативними групами скликалися мітинги, на яких часто прямо на площі утворювались страйкові комітети, що фактично стали на шахтах, а подекуди і у шахтарських містах неформальною самодіяльною владою. Страйккоми займалися широким колом питань: обговорювали та формулювали вимоги шахтарів; організовували мітинги з метою інформування широких кіл громадськості про хід страйку; забезпечували пікетування шахт, щоб не допустити відвантаження вугілля та проведення будь-яких інших робіт; з метою вирішення нагальних побутових проблем проводили рейдові перевірки підприємств держторгівлі, споживчої кооперації, робочих їдалень; для забезпечення принципу соціальної справедливості практикували встановлення контролю за розподілом квартир, машин тощо.

Активна діяльність та незалежна позиція осередків робітничої влади до межі загострила напругу в стосунках страйккомів та місцевої адміністрації і партійних структур. За цих обставин страйк, що розпочинався як стихійний вибух народного невдоволення вирішенням нагальних соціально-економічних проблем, у ході розгортання страйкової хвилі став дедалі більше політизовуватись і перетворюватись у потужний фактор політичного життя країни. У Стаханові, Брянці, Кіровському, Первомайському Ворошиловоградській, Торезі, Шахтарському, Красноармійську, Дзержинському, Кіровському Донецької, Павлограді Дніпропетровської областей та інших шахтарських містах страйкарі досить швидко пройшли шлях від констатації економічних негараздів до політичних акцій — висловлення недовіри секретарям міськкомів партії, головам виконкомів, керівним працівникам шахт та об'єднань. Місцева влада виявилась не готовою до такого розвитку подій. Більшість партійних організацій шахт, міськкомів та райкомів партії не наважилися очолити чи ввійти до складу страйкових комітетів, що утворювалися стихійно, у критичних ситуаціях виявляли нерішучість, діяли пасивно, очікуючи вказівок згори.

Характерно, що стихійному виступові шахтарів намагалися надати виразного політичного акценту, національного спрямування опозиційні політичні сили, зокрема Демократичний союз, НРУ, УГС, УНДЛ, Союз робітників Литви та інші. Представники цих організацій намагались радикалізувати хід страйку своїми виступами на мітингах, поширити страйки на інші галузі народного господарства.

Хвиля робітничого виступу делалі більше наростала. До 21 липня страйкувало вже 179 з 252 шахт республіки. Фактично свій протест висловили понад 460 тис. українських шахтарів. За цих обставин офіційна влада була змушена піти на діалог зі страйкарями. 19 липня була створена комісія на чолі з Б.Качурою для розгляду та вирішення піднятих шахтарями питань, що входили до компетенції республіканських органів. 21 липня до Донецька прибуває урядова комісія на чолі з заступником Голови Ради Міністрів СРСР Л.Рябеєвим. У результаті переговорів, в основу яких лягли узгодженості по Кузбасу та додаткові вимоги шахтарів республіки, 22 липня була підписана угода. Відповідно до ухваленого рішення планувались:

- надання за вимогою трудових колективів повної економічної та юридичної самостійності шахтам, установам та організаціям вугільної промисловості;
- зміни у співвідношенні зростання заробітної плати та продуктивності праці;
- запровадження диференційованої шкали визначення розміру пенсії;
- забезпечення належного та гласного медичного контролю за станом здоров'я шахтарів;
- підвищення правової захищеності працівників вугільної промисловості;
- розробка та здійснення програми газифікації, водо- та електрозабезпечення шахтарських поселень, а також програми будівництва житла;
- підкорегування у зв'язку зі страйком плану видобутку вугілля для шахт без зменшення фонду заробітної плати тощо.

Проте страйк на цьому не припинився, оскільки гірники України бажали гарантій реалізації прийнятих рішень. Лише після того, як представники страйккомів Донецька, Тореза, Сніжного та Львівсько-Волинського басейну зустрілися з

головою уряду СРСР М.Рижковим і такі гарантії було отримано, страйк пішов на спад і закінчився 30 липня 1989 р. Втім, ар'єргардні спалахи страйкової боротьби тривали фактично до кінця 1989 р., проте у цей час шахтарські виступи були, як правило, локальними, а організація масових регіональних виступів мала характер скоріше намірів та загроз, ніж практичних дій. У зв'язку з цим активність робітничого руху перемістилась у сферу мітингового протистояння та організаційного згуртування власних сил.

Наслідки страйку суперечливі та неоднозначні. З одного боку, страйк завдав державі значних збитків у соціально-економічній сфері: шахтами республіки недодано 2,5 млн тон вугілля, втрати товарної продукції перевищили 100 млн карбованців. У результаті падіння рівня технологічної дисципліни робітників, зниження вимогливості з боку інженерно-технічних працівників у серпні-вересні 1989 р. трапилось 13 аварій, або 40% від кількості усіх, що мали місце у поточному році, в тому числі половина крупних – спалахів та вибухів метану. Смертельний травматизм збільшився проти такого ж періоду минулого року на 3,6% (у тому числі у вересні в 1,3 рази), причому майже 2/3 травм були пов'язані з порушенням правил техніки безпеки самими ж постраждалими робітниками.

Разом з тим, липневий страйк став етапною подією доби перебудови:

- він дав можливість шахтарям усвідомити силу організованого масового виступу;
- сприяв зростанню самосвідомості робітництва;
- став прикладом у відстоюванні власних прав та інтересів не тільки для робітників інших галузей народного господарства, а й для інших суспільних верств республіки;
- підштовхнув реформаторів до розуміння необхідності глибоких кардинальних змін у економіці;
- випробував на міцність всю командно-адміністративну систему.

Характерною особливістю липневого страйку 1989 р. було те, що якщо серед причин його вибуху абсолютно переважали соціально-економічні чинники, то серед наслідків помітне місце належало політичним. Це визнавали й самі шахтарі

зокрема у заяві страйкового комітету м. Горлівки зазначалося: “Липневий страйк шахтарів країни, всупереч деяким поширеним поглядам, став потужним політичним фактором у подальшому розвитку перебудови. Через страйк, вустами шахтарів 82 мільйонний робітничий клас країни сказав “так” перебудові та “ні” усім тим, хто за лузгою слів про перебудову продовжує жити за рецептами застійних часів, часів брехні та соціальної несправедливості”. Отже, вже в ході розгортання страйку та особливо одразу після його завершення рельєфно визначилася тенденція до політизації робітничого руху, тобто він дедалі більше почав звертати увагу на політичні аспекти суспільних проблем, набирав здатності впливати на владу і владні відносини, намагався змінювати окремі елементи політичної організації суспільства.

Саме політичне забарвлення мали акції потужного робітничого тиску на номенклатуру, результатом якого став вихід у відставку перших осіб партійної та радянської номенклатури у Первомайську, Торезі, Стаханові, Сніжному, Дзержинську. Кардинального оновлення зазнали адміністративно-управлінський персонал, органи самоуправління на підприємствах та керівництво профспілок. Лише у Донецькій області страйккоми оголосили недовіру 42 директорам шахт і генеральних об'єднань, тобто майже кожному третьому, і останнім довелося пройти через “чистилище” прямих виборів. Справедливості ради слід зазначити, що цей процес мав і негативні моменти – нерідко на вимоги страйкових комітетів з посад усувались найбільш принципові та вимогливі керівники шахт та дільниць, а замість них обирались ті, хто закривав очі на порушення дисципліни та правил техніки безпеки, був готовий виплачувати незароблені гроші. На кінець серпня 1989р. було переобрано склади профкомів на 200 шахтах із 240, що існували у республіці.

Найважливішим політичним наслідком липневої страйкової хвилі стали вихід на політичну арену незалежного організованого робітничого руху та його прогресуюча самоорганізація і наростаюча активність. Абсолютно несподіваним для офіційної влади стало те, що із закінченням страйку страйкові комітети не лише не припинили свою діяльність, а, трансформувавшись у постійнодіючі, почали відігравати дедалі помітнішу роль у суспільно-політичному житті, здійснюючи

тиск на органи влади, домагаючись усунення керівників старого гарту. Відчувши у ході липневого страйку силу організованої дії, шахтарські страйккоми здійснили наступний крок у консолідації сил та організаційній розбудові робітничого руху.

17 серпня 1989 р. у м.Горлівці відбулась установча конференція страйкових комітетів Донбасу, в якій взяли участь представники сімнадцяти міст Ворошиловоградської, Дніпропетровської, Донецької та Ростовської областей. Шахтарське зібрання прийняло рішення про утворення Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу (РССКД). Проектом статуту новоутвореної організації передбачався високий ступінь її самостійності. Про це свідчили зокрема положення про обов'язкове виконання рішень спілки адміністрацією та членами трудових колективів, які до неї входять; декларування прав висувати кандидатів у народні депутати всіх рівнів, вести самостійну видавничу діяльність, встановлювати зв'язки з робітниками інших країн.

Вихід незалежних шахтарських об'єднань на більш високий щабель організаційного згуртування надав потужного імпульсу самоорганізації робітничого руху у масштабах республіки. Епіцентром формування незалежного робітничого руху став Донбас. Саме тут наприкінці 1989 р. була зосереджена основна маса незалежних масових робітничих організацій – “Вільні профспілки трудящих”, “Спілка трудящих Донбасу”, РССКД, та ін. У Дніпропетровській області дії страйккомів на 11 шахтах координував Об'єднаний комітет робітників Західного Донбасу. У грудні 1989 р. у Києві під егідою НРУ були проведені установчі збори “Українського товариства робітників” (УТР), яке невдовзі почало видавати власний вісник.

Наприкінці 1989 р. – на початку 1990 р. в ході звітно-виборчої кампанії у профспілкових організаціях республіки на зборах та конференціях у Дніпропетровській, Донецькій, Львівській та Миколаївській областях трудящі “закликали до створення “вільних”, “незалежних” профспілок та інших самостійних організацій робітників”. У цей час у Харкові утворилась організація “Незалежна робітнича спілка”, що претендувала на альтернативну профспілкам роль, а на Львівському заводі “Алмазінструмент” була здійснена спроба сформувати замість профкому “Комітет робітничого захисту”.

Дедалі голосніше лунали на профспілкових зібраннях виступи проти контролю за діяльністю профспілкових організацій з боку парткомів та партбюро. Врешті-решт у надрах робітничого руху визріла ідея об'єднання зусиль робітників у масштабах усієї країни. 23-25 грудня 1989 р. у Москві відбувся Всесоюзний з'їзд незалежного робітничого руху, у роботі якого взяли участь і представники України.

Отже, липневий шахтарський страйк, що спалахнув стихійно, мав надзвичайно важливі та суперечливі наслідки для суспільства. З одного боку, – значне недовиконання планових показників, втрата товарної продукції, різке збільшення кількості аварій, посилення смертельного травматизму, що значно ускладнили ситуацію у державі. Проте з іншого – помітне зростання самосвідомості робітничого класу, активний захист ним своїх інтересів, усвідомлення власної сили, прогресуюча самоорганізація неформальних робітничих структур та врешті-решт якісний стрибок у розвитку – поява на політичній арені нового потужного фактора – організованого незалежного робітничого руху.

5. Релігійний ренесанс. Боротьба за легалізацію УГКЦ та УАПЦ

Національне відродження в Україні мало ще одну площину свого розгортання – релігійну. Основними проявами відродження у цій сфері були:

- зростання кількості релігійних общин,
- реставрація та відновлення функціонування старих храмів,
- активізація боротьби за легалізацію Української греко-католицької церкви (УГКЦ) та Української автокефальної православної церкви (УАПЦ),
- збільшення набору до духовних закладів,
- поступова зміна акцентів у ставленні до релігії громадської думки (за даними соціологічних досліджень, проведених у 1989 р., кількість тих, хто позитивно оцінює роль релігії у житті людини, серед молоді та інтелігенції у ряді областей республіки за вісім років зросла на 18-25%, серед інтелігенції 36% респондентів вважали, що атеїстична пропаганда не потрібна).

На початок 1987 р. в Україні нараховувалося 6652 релігійні об'єднання. Лише протягом минулого року було зареєстровано більш як 400 нових релігійних общин. У цей час церкві було передано Дальні печери Києво-Печерської лаври, монастирські комплекси у Чернігові, Івано-Франківській області тощо. Основними причинами початку своєрідного релігійного ренесансу в республіці були:

- певне пом'якшення в умовах демократизації позиції держави у релігійній сфері;
- різке загострення всього спектра суспільних проблем (політичних, економічних, соціальних, міжнаціональних, екологічних тощо);
- часткова втрата населенням старих ідеологічних орієнтирів та шкали цінностей;
- різновекторний пошук народом духовної опори в житті;
- намагання відновити історичну справедливість (мова йде про відновлення прав УГКЦ та УАПЦ);
- повернення на хвилі духовного відродження традиційних цінностей.

Варто підкреслити, що далеко не всі релігійні об'єднання влада реєструвала, надаючи їм цим актом офіційного статусу. На початок 1989 р. 475 релігійних об'єднань республіки не було зареєстровано.

Очевидно, найпомітнішими та впливовими серед офіційно невизнаних були осередки УГКЦ. У західному регіоні України у цей час проживало близько 650 уніатських священиків, монахів та монашок, значна частина з яких займалась релігійною діяльністю. За офіційними даними, "прояви уніатства" мали місце у 164 населених пунктах Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської та Закарпатської областей.

Активізація УГКЦ після 1987 р. не була випадковим явищем. Справа в тому, що саме влітку цього року Українська греко-католицька церква оголосила про свій вихід з підпілля і утворила Комітет захисту УГКЦ, до складу якого увійшли Й.Тереля (голова), Г.Будзинський, С.Петраш-Січко, В.Кобрин. Після від'їзду Й.Терелі на Захід, Комітет очолив І.Гель. З моменту виникнення цей комітет у партійних документах

було віднесено до півтора десятка самодіяльних формувань “негативної направленості”, при цьому, як правило, зазначалося, що він “активно добивається легалізації та політичної реабілітації уніатської церкви, інспірує серед прихильників унії антисуспільні прояви, провокує їх на конфронтацію з органами влади”.

Варто підкреслити, що боротьба за легалізацію УГКЦ одночасно розгорталася на трьох рівнях – міжнародному, загальносоюзному та республіканському. Активними її учасниками були осередки УГКЦ в Україні; представники УГКЦ за кордоном, які гуртувалися навколо кардинала Мирослава Івана Любачівського у Римі; світова спільнота; Ватикан; союзні й республіканські партійні та державні органи. На початковому етапі свого існування, який умовно можна назвати петиційним, Комітет захисту УГКЦ організував низку листів до релігійних та партійних лідерів, а також кілька звернень, надісланих на адресу союзних державних органів та різних форумів світової громадськості. Зокрема, протягом серпня 1987 р. було відправлено листи Римському Папі Івану-Павлу II та М.Горбачову, у грудні до Президії Верховної Ради СРСР надійшла заява за підписами 2,2 тис. прибічників уніатства, у січні 1988 р. група українських католиків звернулася до учасників Віденської конференції держав-учасниць нарад з питань безпеки і співробітництва у Європі. Лейтмотивом усіх цих документів було питання про легалізацію УГКЦ.

За оцінкою властей, протягом 1988-1989 р.р. активісти уніатського руху здійснили у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Закарпатській областях, а також у Москві “ряд скоординованих акцій, приурочених до значних суспільних подій (1000-річчя християнства на Русі, виборчій кампанії, 3’їзду народних депутатів тощо), які мали продемонструвати “активність” та “масовість” УКЦ. Греко-католицька церква у цей період фактично складалася з двох гілок – УКЦ за кордоном та “катакомбної” УКГЦ в Україні, яку в оперативних партійних документах, як правило, називали УКЦ.

Невдовзі проблема УГКЦ в СРСР потрапила у коло питань, які перебували в епіцентрі уваги світової громадськості. Тема порушення релігійних свобод в УРСР наполегливо обговорювалася представниками західних держав у різних органах ООН, зокрема особливо активно на Комісії з прав людини, що

працювала протягом лютого-березня 1989 р. у Женеві. На початку цього року екзархат українських католиків у ФРН виступив зі зверненням до Руської православної церкви (РПЦ), у якому містився заклик “підтримати зусилля українців щодо легалізації УГКЦ”. У ході Конференції по людському виміру СБСЕ (Париж, травень-червень), яка мала провести аналіз виконання зобов’язань у галузі прав людини, висувалися серйозні звинувачення на адресу СРСР у зв’язку з утисками прав віруючих УГКЦ. У дні проведення І З’їзду народних депутатів СРСР 14 американських сенаторів звернулися до М.Горбачова з листом, одним з важливих аспектів якого було питання про переслідування в Україні релігійних діячів.

У червні 1989 р. завідуючий відділом зарубіжних зв’язків ЦК КПУ А.Меркулов змушений був констатувати: “Аналіз інформації, що надходить від дипломатичних представництв за кордоном, делегацій республіки на різних міжнародних форумах, свідчить про те, що на міжнародному авторитеті Української РСР, та й країни в цілому, дедалі більше негативно відбивається відмова від реєстрації релігійних об’єднань “української католицької церкви”.

Поступово за легалізацію УГКЦ почала висловлюватися і громадська думка в СРСР. На підтримку греко-католиків виступив ряд відомих народних депутатів СРСР (А.Сахаров, С.Аверенцов, О.Гончар, Р.Братунь та ін.), неформальні об’єднання (“Меморіал”, УГС та ін.), союзні засоби масової інформації (“Огонек”, “Аргументы и факты”, “Новое время”, “Московские новости”).

Чому ж, незважаючи на це, владні структури вперто не бажали йти на легалізацію УГКЦ? Аналіз архівних документів дозволяє дійти висновку, що таких причин було щонайменше три:

По-перше, реєстрація уніатських общин, на думку партійних аналітиків, викликала б серйозний конфлікт зокрема розкол віруючих за етноконфесійною ознакою, спричинила відкрите протистояння у процесі завоювання сфер впливу, фізичну боротьбу за церковне майно “масштаби і наслідки якої важко навіть прогнозувати”.

По-друге, режим боявся, що офіційне визнання УГКЦ створило б легальну базу для консолідації антикомуністичних сил.

По-третє, сама логіка процесу відродження уніатства, на думку властей, вела до появи сепаратистської релігійно-політичної організації, адже відповідно до заяв уніатських лідерів “УКЦ повинна стати основою національного руху у боротьбі за самостійність України та вихід її зі складу СРСР”.

Варто підкреслити, що протягом 1987-1989 р.р. офіційна лінія партійного та державного апарату у ставленні до УГКЦ зазнала значних змін. Першою реакцією владних структур на вихід уніатства з підпілля було блокування будь-якої активності УГКЦ, посилення критики її історичного минулого. Проте ці заходи в умовах перебудови значного ефекту не дали. У надісланій ЦК КПУ в 1989 р. до Москви інформації зазначається: “...аналіз ідейно-політичної роботи на місцях показує, що послідовне забезпечення процесу демократизації суспільства робить неможливим використання ряду аргументів, які раніше використовувалися проти уніатства. У роботі з нинішніми прибічниками греко-католицької церкви стали малоефективними аргументи про минуле цієї церкви, реакційну позицію її верхівки. Не дають належного результату і адміністративні заходи, які застосовуються до порушників закону з числа уніатів”.

Коли стало зрозуміло, що ні критика, ні силовий тиск не дають належного результату, влада вдалася до спроби направити діяльність греко-католиків у безпечне для себе русло. Москва висунула три альтернативні підходи до вирішення проблеми УГКЦ:

- перехід уніатів на латинський обряд;
- включення греко-католиків до РПЦ на базі чітко невизначеного псевдоавтономного статусу;
- утворення Української національної церкви, але без зв'язку з Римом, на зразок китайської моделі.

Більш детально цей сюжет викладено у окремій роботі автора¹. Наміри режиму полягали у тому, щоб або розчинити УГКЦ у рамках діючих в СРСР РПЦ чи Католицької церкви, або ж створити слабку релігійну структуру без зовнішньої підтримки. Зрозуміло, що уніати не вважали за прийнятний жоден з цих варіантів. Вони твердо стояли на своєму –

¹ Бойко О.Д. Боротьба за реабілітацію УГКЦ у добу перебудови // Нова політика. – 2002. – № 1. – С.28 – 31; № 2. – С.18 - 20.

необхідно легалізувати УГКЦ. Гранично чітко їх позицію сформулював кардинал Любачівський, зазначивши, що віруючі УГКЦ залишаються католиками, які визнають зверхність Ватикану, але зберігають східний церковний обряд.

Протягом 1987-1989 р.р. партійно-державний апарат спробував використати у боротьбі з уніатством ресурси РПЦ, тим більше, що вона була особливо зацікавленою стороною: у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській та Закарпатській областях РПЦ мала понад 3 тис. приходів, що становили половину православних релігійних об'єднань українського екзархату і майже третину їх загальної кількості в СРСР. Особливо активізується антиуніатська діяльність РПЦ після зустрічі патріарха Пимена з М. Горбачовим у квітні 1988 р. Після цієї події протягом короткого терміну проведено низку акцій, що мали на меті не допустити поширення впливу УГКЦ:

- у Черкаській, Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській областях зареєстровано понад 1100 нових православних громад;
- у с. Гошів Долинського району Івано-Франківської області, куди свого часу стікалися сотні уніатських паломників, створено чоловічий православний монастир;
- православні віруючі одержали 100 тис. екземплярів Біблії та 10 тис. екземплярів Нового Заповіту українською мовою;
- тираж україномовного церковного календаря зріс з 17 тис. до 260 тис. екземплярів;
- в Одеській духовній семінарії почали готували священиків для роботи у західному регіоні республіки.

Помітно посилюються публічні антиуніатські виступи православних церковних діячів. Так, у травні 1987 р. митрополит Філарет провів у Львові прес-конференцію, на якій заявив, що греко-католики використовують у своїх інтересах невирішеність деяких питань релігійного життя (про використання у культовій практиці української мови, місцевих традицій тощо).

Однак виявленої РПЦ активності виявилось недостатньо для нейтралізації УГКЦ. У доповідній записці ЦК КПУ на адресу ЦК КПРС підкреслюється: "Російське православ'я на

місцях виявилось не готовим до захисту своїх церковних інтересів, у багатьох випадках займає пасивну, вичікувальну позицію, вважає, що протидія греко-католицькій церкві – це проблема правоохоронних органів, а не православ'я". Врешті-решт така поміркована позиція РПЦ почала дратувати партійні органи. Заввідділом зарубіжних зв'язків ЦК КПУ А.Меркулов у червні 1989 р. в своїй доповідній записці "Про негативні наслідки ситуації, що склалася навколо УКЦ" зазначав: "Відомо, що Руська православна церква виступає категорично проти легалізації УКЦ. Це зрозуміло – вона обстоює свої інтереси, не бажає мати конкуруючої церкви, але політичні збитки несуть партійні та державні органи".

До речі, у згаданій записці А.Меркулова з усією відвертістю було заявлено, що "підстав для відмови у реєстрації громад УКЦ з точки зору Конституції СРСР, УРСР та законодавства немає. Що ж стосується міжнародного права, то тут у наявності порушення наших зобов'язань по міжнародних пактах, сторонами яких є СРСР та УРСР (виділено – О.Б.)". Об'єктивно оцінюючи ситуацію, автор цього документа констатував, що подальше затягування з вирішенням питання про легалізацію УГКЦ небажане, оскільки воно призводить до підриву авторитету КПУ та радянської влади, може негативно відбитися на політичному кліматі у західному регіоні в період підготовки до виборів народних депутатів УРСР та місцевих Рад. Виходячи з викладеного, А.Меркулов пропонував створити комісію, яка підготувала б матеріали для розгляду в ЦК КПУ з метою "зняти політичну напругу навколо УКЦ". Це була спроба зрушити справу з мертвої точки. Проте у своїй резолюції на цей документ Ю.Єльченко безапеляційно написав: "визнати на даному етапі недоцільним".

Тим часом прийняття доленосних рішень наближалось. Активність прихильників легалізації УГКЦ наростала. Протягом травня – листопада 1989 р. тривало ланцюгове голодування уніатів у Москві, за цей час вони неодноразово зверталися до вищих інстанцій, включаючи М.Горбачова, навесні та влітку цього року відбулися багатотисячні панакхиди, мітинги та демонстрації, учасники яких виступали за повернення прав УГКЦ.

Свого піку протистояння влади та греко-католиків досягло у серпні-вересні 1989 р. 27 серпня у Львові відбувся мітинг з

питань свободи сумління, у якому взяло участь 30-35 тис. осіб. А вже 17 вересня новий львівський мітинг зібрав понад 100 тис. прихильників легалізації УГКЦ. Ці події стала поворотним моментом у боротьбі уніатів за свої права. Вони фактично фіксували закінчення петиційного етапу боротьби та перехід до масових активних дій. Затвердені на мітингах резолюції свідчили про суттєву зміну тактики: “До останнього часу вірні УКЦ розмовляли з владою мовою прохань і петицій, та на сьогоднішній день релігійний рух досяг такого рівня, що переходить до маніфестацій і великих урочистих богослужінь. У житті української католицької церкви розпочинається новий етап боротьби за легалізацію та реабілітацію її як жертви сталінського терору”. Було висунуто також ультимативні вимоги – “визнати неправомірність так званого собору 1946 р. у Львові; повернути церкві все конфісковане майно, повернути собор святого Юра, відновити діяльність академії, духовних семінарій, монастирів...” тощо.

1 жовтня 1989 р. відбулося молитовне зібрання та демонстрація греко-католиків у Івано-Франківську, яке було однією з ланок кампанії, яку проводила УГКЦ напередодні зустрічі М.Горбачова та Папи Римського. Перед початком богослужіння керівник комітету на захист УГКЦ І.Гель від імені присутніх 50-ти тис. віруючих (за даними Івано-Франківського обкому партії, у молитовному зібранні брали участь 4 тис. осіб) зачитав тексти телеграм Папі Римському та М.Горбачову, у яких висувалося прохання прискорити процес легалізації УГКЦ. Протягом жовтня-листопада аналогічні багатотисячні демонстрації греко-католиків неодноразово відбувалися у Львові, Стрию, Тернополі, Івано-Франківську, Чернівцях. У цей час у Львові та ряді інших населених пунктів області греко-католики самочинно відкрили 12 недіючих культових споруд та захопили 26 храмів, якими раніше користувалися православні релігійні громади.

Масова активність уніатів ще рельєфніше показала світовій громадськості глибину протиріччя між офіційно проголошеною у рамках перебудови демократизацією і реальним забезпеченням греко-католикам свободи віросповідання. За даними міністерства закордонних справ, західні спостерігачі вважали в цей час, що питання про статус УГКЦ неминуче повинне зайняти одне з важливих місць у майбутніх пе-

реговорах М.Горбачова з Папою Римським, оскільки, за їх оцінками, воно є “найсерйознішою перешкодою” на шляху до покращення стосунків між СРСР та Ватиканом”. Правильність цієї думки підтвердив і сам Папа Римський, який у своєму виступі 5 жовтня 1989 р. перед синодом УКЦ підкреслив: “Без легалізації української католицької церкви процес демократизації в СРСР не можна вважати завершеним”.

Різке підвищення активності УГКЦ, досить жорстка позиція Ватикану у питанні про легалізацію уніатства, енергійна підтримка греко-католиків світовою спільнотою змусили владні структури піти на поступки. 28 листопада 1989 р. Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР опублікувала заяву, в якій зазначалося, що греко-католики східного обряду можуть утворити свої релігійні громади і реєструвати їх в установленому порядку. Ця акція мала на меті щонайменше три цілі:

По-перше, вона створювала сприятливу атмосферу для зустрічі М.Горбачова та Папи Римського, яка відбулася буквально за декілька днів – 1 грудня 1989 р. Дозвіл на реєстрацію греко-католиків давав Генсеку додатковий козир у переговорах.

По-друге, оприлюднена заява давала шанс на деполітизацію уніатського руху, не випадково у таємних партійних документах окремо підкреслювалася думка про те, що “це рішення, окрім позитивного політичного резонансу, створює умови для виводу маси рядових віруючих з-під впливу екстремістів, які тривалий час паразитували на забороні греко-католицької церкви, спрямовували невдоволення віруючих у політичне русло”.

По-третє, дозвіл на реєстрацію створював ілюзію вирішення ще однієї болючої проблеми суспільства – питання про легалізацію УГКЦ. У своїх аналітичних розробках Рада у справах релігії не випадково визнала “за доцільне відокремити питання про реєстрацію греко-католицьких релігійних об'єднань східного обряду від питання про утворення греко-католицької церкви східного обряду як самостійної церковної організації”. І якщо перше з цих питань уже було вирішене позитивно, то розв'язання другого відкладалося на більш пізній час, до того ж пропонувалося підпорядкування католиків східного обряду та католиків латинського обряду одному

спільному єпископату. Саме така церковна структура, на думку фахівців Ради у справах релігії, “допомогла б зняти з цього питання національне забарвлення, послабити зв’язок релігії з націоналізмом”.

7 грудня 1989 р. кардинал Любачівський заявив, що реєстрація є лише першим кроком на шляху до легалізації, і що, на його думку, Папа Римський відкладе свій візит до СРСР аж до моменту легалізації УГКЦ в Україні. Особливо він проакцентував увагу на власності УГКЦ, яка була конфіскована і передана РПЦ. Варто підкреслити, що після зустрічі М. Горбачова з Папою Римським проблема остаточної легалізації УГКЦ ніби зависла у повітрі. Спробою зсунути її з мертвої точки стали переговори між делегаціями Ватикану та РПЦ, що відбулися у Москві 12-17 січня 1990 р. Оскільки в центрі уваги стояло найбільш важке питання – про розподіл культових приміщень та церковного майна, – остаточно домовитись сторонам не вдалося. У підсумковому документі зазначалося, що “тільки метод діалогу дозволить успішно вирішити проблеми взаємовідносин між різними церквами”. Учасники переговорів домовилися, що для розв’язання конфліктів, які виникають у західних областях України, необхідно створити комісії з представників зацікавлених сторін”.

За цих обставин греко-католики вирішили здійснити вирішальний крок, який би остаточно перехилив шальку терезів на їх користь. 23 січня 1990 р. у Преображенській церкві у Львові відбувся Собор УГКЦ, який офіційно був проголошений “актом легалізації Української греко-католицької Церкви”. На цьому форумі були присутні 6 єпископів та більш як 150 священників. Собор продемонстрував значну політизацію проблеми легалізації УГКЦ. У зв’язку з цим не випадково, що значну роль у ході цієї релігійної акції відігравали світські особи, зокрема голова Комітету захисту УГКЦ І. Гель, представник регіональної організації НРУ І. Гречко, староста церковної громади Преображенської церкви М. Солтис та інші. Разом з тим лише сім хвилин було виділено для виступу архієпископа митрополита В. Стернюка – формального керівника західноукраїнських греко-католиків. Врешті-решт у рішенні Собору було заявлено про неканонічність Львівського собору 1946 р.; висунуто вимогу про повернення майна, що належало УГКЦ; ставилось питання про відновлення церковних

структур, які існували до 1939 р., реабілітацію уніатського духовенства тощо.

Після цих подій процес ствердження УГКЦ у релігійному житті республіки отримав новий потужний імпульс. На 1 лютого 1990 р. до Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР було подано заяви на реєстрацію від 435 греко-католицьких громад. З них у Закарпатській області – 19, Івано-Франківській – 123, Львівській – 218, Тернопільській – 75 громад. У зв'язку з цим загострилося питання про церковне майно. На початок лютого цього року греко-католиками було захоплено 171 церкву (Івано-Франківська область – 32 церкви, Львівська – 136, Тернопільська – 3).

У лютому 1989 р. утворився ініціативний комітет, що поставив собі за мету легалізацію Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). До його складу увійшли Б.Михайлечко, Т.Антонюк, А.Витченко, М.Будник, Л.Лохвицька. 15 лютого комітет звернувся до Президії Верховної Ради СРСР, Президії Верховної Ради УРСР і до міжнародної християнської громадськості з заявою, у якій зазначалося, що перебудова кардинально змінила ситуацію в країні, пролила світло на багато гострих проблем, однією з них є визнання існування окремої української національної традиції. У документі стверджувалося, що кожна цивілізована нація має невід'ємне право на свою незалежну автокефальну церкву.

Ці слова вже наприкінці лютого 1989 р. знайшли підтримку митрополита Мстислава і Ради Митрополії УАПЦ у США, які видали заяву з висловленням солідарності з Комітетом за легалізацію УАПЦ в Україні та оцінили його роботу, як “перший вогник Нового відродження на Україні 1000-літньої Православної Церкви українського народу”. Втім, в Україні ідея відродження УАПЦ наразилася на серйозну протидію: РПЦ та УГКЦ побачили в Українській автокефальній православній церкві конкурента, особливо в західноукраїнському регіоні, а світська влада – політичну загрозу.

Спробою перехилити шальку терезів на свій бік у серпні 1989 р. була відмова священників та віруючих церкви апостолів Петра і Павла у Львові від підпорядкування РПЦ і проголошення ними першої автокефальної громади в Україні. У телеграмі на адресу ієрархів РПЦ зазначалося “Група священників Львівської Єпархії заявляє про свій вихід з підлеглості

Московського Патріархату. Більше не можемо терпіти такого середньовічного закріпачення". 8 вересня 1989 р. митрополит Мстислав, першоієрарх УАПЦ у США, видав архіпастирське послання, у якому призначив протоієрея Б. Михайлечка "своїм духовним адміністратором в Україні" і зобов'язував його організовувати та здійснювати акції для відновлення УАПЦ. Наприкінці цього року виникає Всеукраїнське Православне Церковне Братство в Києві, яке невдовзі розпочинає видавати свій журнал "Церква і життя" і бере активну участь у розбудові УАПЦ.

Поступово рух за легалізацію УАПЦ почав отримувати підтримку народу. Якщо у листопаді 1989 р. в Україні функціонувало 30 парафій Української автокефальної православної церкви, то в січні 1990 р. вже понад 200. 22 січня 1990 р. у Галичі Івано-Франківської області відбулися збори священників та мирян – представників 204 громад, які були проголошені собором. Учасники цього зібрання заявили про свій вихід з-під юрисдикції Московського патріархату з метою відновлення статусу УАПЦ. Причинами такого рішення, як зазначалося в документі, прийнятому на зборах, полягали у небажанні й надалі діяти під "московським диктатом" і прагнення "реалізувати право на національно-релігійне самовизначення".

За цих обставин архієрейський собор РПЦ (січень 1990 р., м. Москва), намагаючись зберегти свої позиції в Україні, змушений був піти на поступки. Єпархія, приходи та монастирі на території нашої республіки виділялися у окремий екзархат Московського патріархату і офіційно стали називатися Українською православною церквою (УПЦ). І хоча екзархат не отримав права внутрішнього самоврядування і московський патріарх та синод залишили собі можливість втручання в церковні справи екзархату, все ж це рішення відкрило шлях до офіційної легалізації Української автокефальної православної церкви. У червні 1990 р. відбувся Всеукраїнський Собор, який затвердив проголошення відродження УАПЦ і обрав Патріархом митрополита Мстислава (Скрипника).

Отже, у другій половині 80-х р.р. розпочався своєрідний релігійний ренесанс: розширився конфесійний спектр; збільшився відсоток населення, яке позитивно ставилось до релігії; різко зросла роль релігійного фактора у суспільно-

політичному житті України; розгорнулись процеси легалізації та відродження УГКЦ та УАПЦ; помітно збільшився вплив церков на соціальні та культурні процеси. У 1990 р. у республіці існувало понад 40 різних релігійних течій, з яких 15 найбільш потужних мали вплив на 70-80% дорослого населення західних областей і на 25-30% решти населення республіки. Новостворені політичні партії почали не лише враховувати релігійний фактор у своїй роботі, а й активно його використовувати у боротьбі за владу. За цих обставин аналітики КПУ дедалі частіше приходили до висновку про те, що недооцінка релігійного фактору буде врешті-решт вести до значних політичних прорахунків.

6. Політичне протистояння офіційної влади та опозиції: основні прояви, характерні риси та особливості (літо 1989 р. – лютий 1990 р.).

Після липневого шахтарського страйку протистояння опозиції та влади вступило у нову фазу свого розвитку, характерними рисами якої були гостра та інтенсивна конфронтація у боротьбі за реальну владу на місцях; швидке переростання опозиційних настроїв суспільства у масштабну демонстрацію відкритого активного протесту у формі мітингів, страйків, демонстрацій, пікетувань, голодувань тощо; прогресуюча політизація та масовість цих акцій. Найбільш поширеними та дієвими формами впливу опозиції на офіційну владу у цей час були демонстрації та мітинги, під час яких представники неформальних організацій вели агітацію на багатолюдних вулицях та площах, у підземних переходах тощо. Це пояснюється тим, що демократичні сили в цей час організаційно зміцніли, набули досвіду і могли цілеспрямовано планувати, готувати та здійснювати подібні масові акції.

Мітингова форма спілкування з масами давала переваги неформалам, оскільки лейтмотивом більшості цих заходів була критика пануючої системи та можновладців, яка, як правило, впливала на емоції, а не вимагала серйозного аналітичного підґрунтя. Такі політичні заходи були для опозиції найбільш зручними у процесі завоювання симпатій народних мас, оскільки поєднували в одне ціле радикальні дії активістів,

безпосередньо включених в політичні акції та участь широких кіл громадськості, які перебували у стані невизначеності, що дозволяло опозиції схилити шальку політичних терезів на свій бік.

Політичне протистояння, яке формально розгорталося по лінії “влада – опозиція”, фактично відбувалося у трикутнику “влада – народ – опозиція”. У його рамках зароджувалися, загострювалися та виринали на поверхню всі можливі способи конфліктів – суперництво, конкуренція, конфронтація. Причому “влада” та “опозиція” максимально виявляли свою активність у намаганні розширення власної соціальної бази, а народ прискіпливо та з недовірою прислухувався до промов та гасел і приглядався до лідерів та їх оточення, не поспішав, чи то за інерцією, чи то глибоко обдумуючи кожен крок, займати чітко визначену політичну позицію. Проте врешті-решт, підхоплений “мітинговою стихією”, маятник громадської думки дедалі більше розгойдувався, і суспільство все більше починає виявляти свою активність, втрачаючи стабільність і не завжди розуміючи, що фактично стає заручником волі лідерів, об’єктом маніпулювання, засобом здобуття або ж утримання влади.

Як відомо, мітинговому періоду в суспільно-політичному житті республіки було покладено початок ще 13 червня 1988 р., коли у Львові відбувся багатотисячний мітинг під час проведення установчих зборів Товариства української мови. Новий етап своєрідної мітингової війни фактично розпочався в серпні 1989 р., коли було обнародовано проект закону “Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР”, а також закон “Про вибори народних депутатів Української РСР”, що відрізнялися своєю консервативністю навіть у порівнянні з загальносоюзними (наприклад, якщо кандидата у народні депутати СРСР міг висувати будь-який трудовий колектив, то за новими документами цей колектив мав нараховувати не менше 300 осіб). Влада, передбачаючи бурхливу негативну реакцію суспільства, оперативно готувалась до відсічі опозиційним силам. Вже на початку серпня на колегії Прокуратури УРСР розглядалися питання про посилення нагляду за дотриманням законодавства про порядок проведення мітингів та демонстрацій, про міжнаціональні відносини та діяльність неформальних об’єднань. Усім прокурорам областей

були дані вказівки щодо посилення боротьби з особами, які являють особливу громадську загрозу, ізоляції їх від суспільства. ЦК КПУ у своїй серпневій інформації у ЦК КПРС просив повернути в Україну, насамперед на Львівщину, хоча б половину контингенту міліції та військ МВС, відправлених в інші регіони СРСР.

Випереджувальні дії офіційних властей були не випадковими. Публікація закону про вибори сколихнула народні маси, викликала хвилю санкціонованих та несанкціонованих мітингів у Житомирі, Севастополі, Кривому Розі, Коломиї, Самборі, Луцьку та інших містах республіки. Своєрідним піком цієї хвилі став 4-тисячний мітинг у Донецьку 27 серпня 1989 р., який відбувся за ініціативою страйккому шахти ім.Засядько та оргкомітету клубу виборців “За демократичні вибори”. Більшість промовців, у тому числі народні депутати СРСР (В.Зубанов, О.Саунін, Ю.Бурих, А.Бойко), висловили серйозні критичні зауваження щодо проекту закону про вибори, окремі статті якого були названі антидемократичними. На зібранні було розгорнуто гасла “КПУ – провінція КПРС”, “Вся влада Радам!”, “Донецьк – зразок застою”, “Геть привілеї!”. Активну участь у мітингу брали представники Руху та УГС, які виступили з гострою критикою В.Щербицького, В.Шевченко, В.Масола та закликали всіх учасників зібрання стати під жовто-блакитні прапори. Гостра критика партійних та радянських органів здобула бурхливу підтримку присутніх.

Початок вересня ознаменувався потужним наступом демократичних сил, республікою прокотилась хвиля санкціонованих мітингів. 4 вересня народні депутати В.Гришук, А.Назаренко, В.Сорочик, В.Черняк, В.Яворівський, А.Ярошинська подали до Президії Верховної Ради УРСР проект закону про вибори. Принциповими вимогами, на яких базувався цей документ, були:

- одна людина – один голос, без гарантованого представництва від громадських організацій;
- прямі пропорційні вибори до Верховної Ради УРСР; прямі вибори президента республіки;
- вибори на альтернативній основі (більше число кандидатів, ніж місць);
- недопустимість впливу виборчих комісій на формування депутатського корпусу.

Попри те, що суспільна думка була на боці більшості з цих вимог, влада вдалася до спроби поховати альтернативний законопроект у надрах бюрократичної машини або, принаймні, дискредитувати його в очах громадськості на тій підставі, що він містив багато положень, які не узгоджувалися з політичною системою, що склалася за роки радянської влади, практикою формування і взаємодії державних органів, а також з основними положеннями Конституції СРСР, Конституції УРСР, інших діючих законів.

Мітингова стихія не вщухала і в жовтні. Всього ж за десять місяців 1989 р. у республіці неформальними організаціями було проведено більше 900 масових заходів, у яких взяло участь понад 500 тис. осіб. Про наростаючі протестні настрої у суспільстві переконливо свідчило те, що майже половина акцій (48%) були несанкціонованими. Найбільш складна ситуація для офіційної влади склалася у Західному регіоні республіки: у Львівській області проведено 201 несанкціонований масовий захід, у Тернопільській – 44, Івано-Франківській – 34. Своєю активністю відзначались і неформали м.Києва та Кримської області, де відбулось відповідно 34 та 37 несанкціонованих масових зібрань. Влада намагалась боротись проти наростаючої мітингової стихії не лише заборонами, а й адресними репресивними заходами (так званими “мікрорепресіями”) – з початку 1989 р. до листопада до адміністративної відповідальності було притягнуто більш як 800 осіб, в тому числі понад 250 організаторів та активних учасників несанкціонованих масових заходів.

Силовий тиск на демократичні організації та репресивні акції з боку властей змусили голову НРУ І.Драча звернутись 10 листопада до першого секретаря ЦК Компартії України В.Івашка з листом, у якому зазначалось: “У своїх виступах Ви закликаєте до співпраці з Рухом, до шукання шляхів взаєморозуміння, до консолідації сил в ім’я перебудови... Але, як показало життя, практика не відповідає теорії. Хвиля репресій, що прокотилась по Україні, свідчить про протилежне... Така реакція властей на демократичні рухи народу наводить на думку, що вони не зацікавлені в тому, щоб народ брав активну участь у розробці та прийнятті законів. До того ж, заборона обговорення проектів закону про вибори суперечить самій суті демократизації суспільства і висунутому ЦК КПРС гаслу про

народовладдя, вона є антиконституційна і ґрунтується на сталінсько-брежнєвських засадах контактів з народом... Таким чином, зумисне це чи ні, але влада створює собі опозицію”.

Наприкінці 1989 р. надзвичайно загострилася проблема кримських татар. Під тиском громадськості Верховна Рада СРСР змушена була прийняти 14 листопада цього року Декларацію “Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів стосовно народів, що були примусово переселені, та забезпеченні їх прав”, у якій особливо акцентувалась увага на нагальній необхідності прийняття відповідних законодавчих заходів для безумовного відновлення прав усіх радянських народів, які зазнали репресій. Спроби вирішити цю проблему мали місце ще у липні 1987 р., коли при Верховній Раді СРСР була утворена спеціальна комісія для розгляду “комплексу питань, піднятих особами з числа кримськотатарської національності”. У той час офіційна влада намагалася направити вирішення цієї проблеми у культурно-просвітницьке русло, але правда історії, історична справедливість вимагали повноцінного відновлення прав кримських татар.

В умовах демократизації та гласності розпочався процес стихійного повернення татар до Криму. Якщо у 1987 р. сюди прибула 661 сім'я – понад 2 тис. осіб, то на грудень 1988 р. – більше 5 тис. сімей (майже 40 тис. осіб). З метою стабілізації ситуації у регіоні та організації контрольованого переселення кримських татар у 1988 р. за рішенням ЦК КПУ були створені республіканська оперативна група та аналогічні групи в Криму, Херсонській та Запорізькій областях. У результаті проведеної роботи на травень 1989 р. в Кримській області у 37 школах було організовано факультативне вивчення татарської мови, видані підручники. На полицях книжкових магазинів можна було знайти 85 найменувань книг, авторами яких були кримські татари. Діяло 20 етнографічних кримськотатарських колективів художньої самодіяльності. Втім, клубок проблем наростав, ключовими з них були працевлаштування кримських татар, їх прописка, надання їм земельних ділянок під забудівлю тощо. Ускладнення суспільної ситуації в Криму вело до наростання невдоволення серед прибулих. Лише протягом чотирьох місяців 1989 р. активістами захисту прав кримських татар було проведено 22 мітинги, в т.ч. 15 несанкціонованих, у яких взяли участь 4,6 тис. осіб. За порушення порядку проведення мітингів

з серпня 1988 р. по травень 1989 р. до адміністративної відповідальності було притягнуто 100 організаторів та учасників масових акцій.

Тим часом темпи переселення дедалі більше набирали обертів: на грудень 1989 р. у Кримській області проживало вже понад 16 тис. сімей – майже 67 тис. осіб татарської національності. Така масштабна міграція ще більше загострила суспільну ситуацію в регіоні. Почастішали випадки захоплення татарами земельних ділянок, та сутички на цьому ґрунті з місцевим населенням. У ході організованих татарськими активістами мітингів та пікетувань дедалі голосніше почало лунати гасло створення кримської автономії. Ситуація була настільки загостреною, що у вересні 1989 р. в телеграмі трудівників радгоспу „Ароматний“ та колгоспу ім. Ілліча Бахчисарайського району Кримської області на адресу В.Івашка зазначалося, що нині немає ніяких гарантій того, що завтра в Криму “не виникне другий Карабах”.

18 листопада 1989 р. на нараді представників демократичних об'єднань республіки було утворено “Демократичний блок”, який мав представляти опозиційні КПРС сили у виборчій кампанії. Це об'єднання, що консолідувало 43 неформальних угруповання, виголосило свій Маніфест до виборців, у якому поруч з уже традиційними для демократичної пропаганди положеннями містились нові – про скасування монополії на владу КПРС; про різноманітність та рівноправність різних форм власності у рамках економічної системи України; про реальну багатопартійність; про прийняття нової Конституції республіки, яка б відповідала міжнародним угодам про права та свободи людини.

Долаючи силовий тиск властей, опозиція продовжувала нарощувати свою активність. У першій декаді грудня відбулися мітинги у Києві, Львові, Тернополі, Запоріжжі, Івано-Франківську, Кам'янці-Подільському, організовані неформальними організаціями. Характерною рисою „мітингової війни” цього періоду є те, що поступово у ході виступів опозиція починає висувати нові вимоги та розставляти нові політичні акценти. Зокрема, 20 грудня 1989 р. у Тернополі після завершення засідання місцевого осередку НРУ перед приміщенням обкому партії було проведено несанкціонований мітинг. Промовці не обмежились традиційними звину-

ваченнями на адресу партапарату та гаслом бойкоту комуністів при проведенні виборів, а й висунули вимогу надати місцевому правлінню НРУ приміщення типу Будинку політосвіти або ж аналогічного йому. Мітингуючі заявили, що в разі невиконання цієї вимоги буде проведено новий мітинг. До речі, 24 грудня у Тернополі справді відбувся новий двохтисячний несанкціонований мітинг, на якому його учасники вже конкретно вимагали передачі Палацу культури “Жовтень” представникам НРУ та УГС. Отже, новостворені неформальні структури, пройшовши етап організаційного згуртування, починають активно боротись за перерозподіл майна та розширення власної сфери впливу.

КПУ з великими труднощами вела передвиборчу кампанію під наростаючим тиском опозиції у незвичних для неї умовах плюралізму, гласності, альтернативності. За цих обставин партійні ланки всіх рівнів не зуміли відшукати ефективних шляхів збереження своєї керівної ролі, покладались переважно на адміністративні заходи, не знайшли ефективних та результативних форм співпраці з громадськими організаціями, профспілками.

Тим часом, передвиборча кампанія вступала у нову фазу свого розвитку. На 28 грудня кандидатами у народні депутати УРСР, за попередніми даними, було висунуто понад 2,3 тис. осіб. У їхньому складі домінували керівники промислових та сільськогосподарських підприємств (23%); представники науки, культури, народної освіти, охорони здоров'я (21%); партійні працівники (14%). Вперше у республіці кількість кандидатів перевищила кількість депутатських місць. Причому в окремих областях частка кандидатів, висунутих від демократичних сил, склала до 20%.

На початку січня 1990 р. боротьба за владу в Україні вступила у вирішальну фазу. Політична атмосфера у суспільстві була настільки напруженою, що достатньо було незначного інциденту, щоб викликати цілу хвилю “провінційних” революцій у містах України. Детально ця проблема розглянута в окремій роботі автора¹. Слід зазначити, що після подій у Чернігові та Чернівцях у демократичних колах поширилась

¹ Бойко О.Д. Феномен “провінційних революцій” у контексті суспільно-політичного протистояння доби перебудови (літо 1989 р. – лютий 1990 р.) // Сіверянський літопис. – 2001. - № 2. – С.3-8.

думка, що необхідно ширше використовувати метод силового тиску на партійні органи для спонукання до виходу у відставку бюро обкомів партії. Характерно, що саме ця теза швидко стала лейтмотивом проведених у цей час мітингів у Львівській, Вінницькій, Донецькій, Івано-Франківській, Закарпатській, Полтавській, Одеській та Хмельницькій областях. Значною мірою під тиском хвилі опозиційних виступів, у регіонах з січня по квітень 1990 р. в Україні залишили посади одинадцять перших секретарів з двадцяти п'яти.

Варто підкреслити, що феномен “провінційних революцій” – це не виключно українське явище. Оцінюючи характер та динаміку протистояння опозиції та влади в масштабах СРСР, “Литературная газета” писала наприкінці січня 1990 р., що “гаряче зараз у зонах “маленьких протиапаратних революцій”. Чернівці, Чернігів, Житомир, Тюмень, Владивосток... Тут зміна влади йшла і йде у незвичній у своїй викривальній відкритості формі і аж до колективних відставок бюро і виконкомів. Не випадково в Україні та і в інших місцях преса повна закликів до рішучого оновлення партії”. Революції у провінції, результатом яких став вихід у відставку перших осіб обласної партійної номенклатури, мали місце у Калузі, Свердловську, Уфі, Карелії та інших містах і регіонах СРСР.

Важливою віхою суспільно-політичного життя та своєрідним каталізатором розгортання хвилі “провінційних” революцій став “живий ланцюг” між Києвом та Львовом, проведення якого було ініційоване Рухом на відзначення річниці об'єднання в одну державу 22 січня 1919 р. Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної республіки. Готуючись до запланованої акції, секретаріат Руху підготував значну кількість листівок, повідомлень у пресі та радіо. Було проведено організаційні наради в Києві та в містах на трасі ланцюга, розроблено детальний план, скопійовано карти, підготовлено тисячі примірників газет, журналів та іншої літератури, забезпечено автобусами учасників акції з Києва та делегації крайових організацій Сходу України. Проведення “живого ланцюга” мало на меті:

- засвідчити єдність України, зблизити її західний та східний регіони, ліквідувати у свідомості східних українців образ ворога-західняка;
- апробувати та продемонструвати реальну силу структур НРУ;

- використати трибуну масових мітингів для пропаганди національно-демократичних ідей та ідеалів, розширення впливу опозиційних сил;
- підкреслити, що основна вісь, навколо якої гуртуються національно-патріотичні кола, проходить саме через Київ та Львів.

21 січня 1990 р. на ознаменування 71-ї річниці возз'єднання УНР та ЗУНР був організований “живий ланцюг” по лінії Київ – Житомир – Рівне – Тернопіль – Львів – Івано-Франківськ, у якому, за офіційними даними, взяло участь 450 тис. чоловік, за твердженням Руху – майже 1 млн, а за даними французького дослідника А.Жуковського – до 3 млн осіб. Крім “живого ланцюга”, святкування річниці акту злуки УНР та ЗУНР включало також проведення і цілої низки мітингів та маніфестацій. На території Львівської, Івано-Франківської, Рівненської, Житомирської, Волинської областей та м.Києва було проведено в рамках цієї акції 30 мітингів, у яких взяло участь близько 95 тис. осіб. Найбільш багатолюдні мітинги відбулись у Львові (до 20 тис.), Тернополі (20 тис.) та Києві (до 16 тис. осіб). На деяких мітингах виступали представники народних фронтів інших республік зокрема Азербайджану, Вірменії, Литви, Білорусії. Основний зміст промов, що звучали на цих зібраннях громадськості, зводився до уславлення акту возз'єднання УНР і ЗУНР та до закликів активної боротьби за незалежну самостійну українську республіку.

На багатотисячному мітингу, що відбувся на площі Богдана Хмельницького у Києві, були присутні народні депутати СРСР В.Яворівський, Д. Павличко, М.Кученко, С.Конев. З палкими промовами виступили О.Гончар, Ю.Мушкетик, П.Мовчан, І.Драч, М.Горинь, представник білоруського “Народного фронту” С.Мацькович та інші. З 16 тис. учасників понад 1 тис. осіб прибула з Івано-Франківської, Львівської, Полтавської, Харківської, Донецької та інших областей. Над головами присутніх майоріло 550 жовто-блакитних, чорно-червоних та малинових прапорів. На протилежному кінці “живого ланцюга” – у Львові біля пам'ятника Іванові Франку зібрався двадцятитисячний мітинг.

Зміст промов свідчив про значну радикалізацію опозиційних сил та поглиблення “провінційних революцій”. У Житомирі виголошувались заклики щодо докорінної зміни

системи, а не заміни секретарів обкомів партії, висувалось гасло “Ради без комуністів – і до незалежної України”. У Вінниці на мітингу висловлювали недовіру політиці ЦК КПРС, а у Зборові Тернопільської області лунало: “Доженемо та переженемо Прибалтику”. Крім заходів, безпосередньо пов’язаних з організацією “живого ланцюга”, у ряді міст та населених пунктів Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Донецької, Закарпатської, Запорізької, Житомирської, Кримської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернігівської та Чернівецької областей відбулися ще 15 мітингів та інших масових заходів, у яких взяло участь близько 13 тис. осіб.

Тим часом мітингова хвиля дедалі наростала та ширилася – наприкінці січня за ініціативою неформальних організацій у Хмельницькому, Луцьку, Полтаві, Рівному, Львові, Ворошиловграді та інших містах республіки пройшли масові мітинги, на яких пролунали вимоги відставки місцевого партійного та радянського керівництва, реєстрації демократичних кандидатів у депутати тощо. Характерною рисою цього періоду було те, що мітинги з міських площ дедалі більше поширювалися на підприємства та установи, тобто йшли в гліб народних мас.

Особливістю цих зібрань стало те, що поруч з вимогами республіканського та регіонального масштабу на них, як правило, висувались і конкретні вимоги, що стосувались трудящих підприємства, де вони відбувалися. Інша особливість тогочасної мітингової стихії полягала у тому, що окремі політичні акції (зустрічі з народними депутатами СРСР, пікетування, голодування тощо) нерідко переростали у стихійні мітинги. Так, 1 лютого у Стрию Львівської області учасники масової панахиди на могилах січових стрільців після її закінчення підійшли до приміщення міськкому партії та міськвиконкому і організували несанкціонований мітинг, на якому вимагали відставки першого секретаря міськкому партії та голови міськвиконкому, а також закликали не допустити призову молоді до лав Радянської Армії та направлення її у Закавказзя, де на той час загострилася політична ситуація і виникли міжетнічні конфлікти.

Перша декада лютого була відзначена потужним натиском опозиційних сил на номенклатуру. У цей період багатотисячні мітинги пройшли у Дніпропетровську, Києві, Хмельницькому,

Полтаві, Донецьку, Івано-Франківську та інших містах. Ситуація дедалі більше почала виходити з-під контролю державних органів. Показові у цьому плані події, що відбулися 9 лютого у Стрию Львівської області, де пройшов восьми-тисячний несанкціонований мітинг. Під час його проведення мітингуючими було захоплено радіовуззол на скляному заводі, через який вони закликали до захоплення влади, усунення міськкому та райкому партії, передачу їх приміщень дитячим установам, а будинку офіцерів – під народні збори. Учасники зібрання були настроєні вкрай рішуче і бажали радикальних змін, що стосувалися б не окремих осіб, а цілих структур.

Під потужним тиском громадської думки 9 лютого 1990 р. пленуми Івано-Франківського, Закарпатського, Хмельницького та Донецького обкомів партії прийняли рішення про заміну перших секретарів цих обкомів. Проте на цьому опозиція не зупинилась – багатотисячні мітинги, демонстрації пікетування тощо стихійно виникають в умовах наростаючої політичної напруги у різних кінцях республіки.

18 лютого 1990 р. опозиція перейшла від локальних дій до організації протестної акції республіканського масштабу. В цей день у населених пунктах 16 областей та у столиці пройшли організовані неформалами мітинги, у яких взяло участь 100 тис. осіб. Гостро ставилось питання про створення громадських комітетів управління на підприємствах, висувались вимоги створення Української національної професійної армії; деполітизації армії, міліції, органів безпеки; затвердження офіційною національною символіки, висловлювалась нагальна потреба у вивільненні радянських та господарських органів з-під партійного контролю.

Особливістю цих виступів було те, що їх учасники не лише максимально красномовно висловили недовіру офіційній владі та вимогу відставки керівників партійних і радянських органів, а й заявили, що в разі невиконання резолюцій мітингів, 25 лютого будуть організовані масові страйки, мітинги та демонстрації. Тобто опозиція задекларувала свою готовність до організації низки крупномасштабних загальнореспубліканських політичних акцій у боротьбі за владу. Така рішуча позиція була певною мірою зумовлена тим, що хвиля народного протесту прокотилась у цей час по всій країні і бурхливі події у нашій республіці були органічною частиною “мітингової

стихії”, що охопила СРСР, – у лютому 1990 р. по країні пройшло більш як 2 тис. мітингів, маніфестацій та демонстрацій, у яких взяли участь 7,5 млн осіб.

У цей час політична ситуація в Україні була настільки загостреною, що здавалось, вона ось-ось вийде із-під контролю. З початку 1989 р. до лютого 1990 р. опозицією було організовано та проведено понад 1,5 тис. масових заходів, у тому числі більше 700 несанкціонованих, в яких взяли участь більш як 2 млн осіб. Найбільш політично активними були Львівська, Івано-Франківська, Кримська, Полтавська, Тернопільська, Харківська, Донецька області та м. Київ. Правоохоронні органи порушили близько 30 кримінальних справ, до адміністративної відповідальності було притягнуто 1125 осіб, зокрема 150 організаторів та 94 активних учасники несанкціонованих зібрань.

Спираючись на цю статистику, представники силових структур (Міністр внутрішніх справ, голова КДБ, Міністр юстиції, Голова Верховного Суду, Прокурор УРСР) 20 лютого 1990 р. звернулись до ЦК КПУ з таємною доповідною запискою, у якій пропонувалося розглянути питання про необхідність оголошення у республіці на період до 1 липня 1990 р. мораторію на будь-які політичні акції, направлені на дестабілізацію обстановки на національному, релігійному та іншому ґрунті. До записки додавались проекти двох указів Президії Верховної Ради УРСР “Про заходи по зміцненню соціалістичної законності та правопорядку у республіці” та “Про відповідальність за дії, спрямовані проти громадського порядку та безпеки громадян”, які зокрема передбачали мораторій на дестабілізуючі обстановку політичні акції; прийняття рішучих заходів для недопущення несанкціонованих мітингів, демонстрацій, процесій та пікетування; встановлення штрафів за користування незареєстрованою символікою та за надання службовими особами для проведення несанкціонованих політичних акцій приміщень, транспорту, засобів зв’язку, розмножувальної техніки тощо. Розглянувши записку та проекти указів Президії Верховної Ради СРСР, експерти ЦК КПУ висловили низку суттєвих зауважень до запропонованих документів і при цьому зробили висновок про відсутність потреби в подібних заходах.

22 лютого 1990 р. відбувся розширений Пленум ЦК КПУ, який оцінив ситуацію як критичну, що загрожувала перерости

у відкриту громадянську конфронтацію. Усвідомлюючи реальну загрозу для себе внаслідок поширення вимог про усунення партійних органів від керівництва радянськими та господарськими органами, більшість виступаючих закликала до рішучих дій по наведенню порядку та дисципліни.

Тим часом ситуація дедалі загострювалася, і наприкінці лютого 1989 р. політичне протистояння у республіці досягло свого чергового піку. В цей час фактично розгорнулася своєрідна “мітингова війна”. Лише 25 лютого в Україні відбулося близько ста мітингів, у яких взяло участь близько 230 тис. осіб. У ході цієї неоголошеної війни владні структури спробували перейти у вирішальний наступ. Ними було організовано більше половини мітингів (54), на яких лунали заклики підтримати оприлюднений перед тим проект Платформи ЦК КПРС до XXVIII З’їзду партії. Такі мітинги були проведені в Одесі, Миколаєві, Житомирі, Запоріжжі та інших містах. Неформальні організації і, в першу чергу, НРУ домінували на 46 мітингах, які були націлені на пропаганду платформи демократичного блоку і на навіювання оптимізму щодо його виборчих перспектив. У цей момент у мітингову кампанію активно включилися політичні суб’єкти нової хвилі – у Донецьку мітингом керували страйккоми, а у Ворошиловограді – асоціація виборців.

Особливістю лютневих мітингів, організованих демократичними силами, було те, що поруч з традиційною критикою партійного апарату у промовах масово звучали нові акценти, власне, ця критика перейшла на щабель вгору і стосувалась уже не низових місцевих ланок, а найвищих ешелонів партійного керівництва – ЦК КПУ та ЦК КПРС. Зокрема, у виступах вказувалося на консервативність їх складу, нездатність вирішувати нагальні питання, відсутність реальної програми дій, про що, на думку промовців, переконливо свідчать хід та рішення лютневих Пленумів ЦК КПРС та ЦК КПУ. Гостро критичними були і гасла, що мали поширення на мітингах демократичних сил, – “ЦК Компартії України! Сталін був би задоволений вашим пленумом. Ганьба!”, “Парткоми – за проходню!”, “Руль – Радам, рульового – до відповідальності!”, “Партія, ти наш Сусанін”, “Партократія – саботажник перебудови”. Висувались на зібраннях і вимоги загальнодемократичного характеру –

створити комітети громадської дії на підтримку новообраних рад, відкрити доступ на телебачення та радіо усім демократичним суспільно-політичним організаціям та рухам, відкрити архіви КДБ, ліквідувати усі форми партійного контролю на підприємствах та установах, вилучити з Конституції СРСР 6 статтю.

Під наростаючим тиском демократичних сил КПУ здавала позицію за позицією: з січня по квітень 1990 р. пішли у відставку одинадцять перших секретарів обкомів партії з двадцяти п'яти. Врешті-решт партія була змушена відмовитися від монополії на владу. У проекті Платформи ЦК КПРС до XXVIII з'їзду партії, схваленому лютневим (1990 р.) Пленумом ЦК КПРС, партія офіційно заявила про готовність проводити свою політику та боротися за збереження становища правлячої партії у рамках демократичного процесу, завойовуючи на виборах голоси виборців для отримання мандату народу на формування керівних органів у центрі, республіках, на місцях. У зв'язку з цим партія вважає необхідним у порядку законодавчої ініціативи внести на 3-й з'їзд народних депутатів СРСР відповідну пропозицію по статті 6 Основного закону країни". Підтвердження цього рішення березневим (1990 р.) Пленумом ЦК КПРС відкрило шлях до кардинальної зміни системи організації влади в СРСР в цілому та Українській СРСР зокрема.

Отже, характерними рисами та особливостями політичної боротьби влади та опозиції у період з літа 1989 р. по березень 1990 р. були: багатовекторність політичного протистояння та різноманітність його форм; стихійне переростання одних політичних акцій у інші (зустрічі з народними депутатами СРСР, пікетування, панахиди – у демонстрації та мітинги); неоднаковий ступінь політичної активності у різних регіонах України; переважання національно-патріотичного акценту в громадських акціях на осі Київ – Львів та соціального – у Донбасі та більшості східних областей; різке посилення політизації громадських заходів; втягнення в орбіту протестних виступів дедалі ширших кіл народних мас; посилення силового тиску на опозицію з боку правоохоронних органів, диференційований характер адміністративних дій; наростаюча самоорганізація опозиції, зростання її авторитету; прогресуюча втрата партійними структурами контролю за перебігом подій та розгортанням політичного процесу в республіці. Пе-

рераховані політичні фактори та чинники переплелись у цей час у цілий клубок суспільних протиріч, що врешті-решт і привело до якісних змін: наростаюча “мітингова стихія” фактично переросла у хвилю “провінційних” революцій.

Глибинна суть “провінційних” революцій січня-лютого 1990 р. полягала у тому, що у їх ході опозиція, ще не набравши достатньої сили та впливу, щоб ставити у практичну площину питання про заміну системи, все ж вийшла на той рівень, коли мала змогу суттєво впливати на формування її стрижня – номенклатури та “підкорегувати” питання про місце і роль КПРС у суспільстві. Значення “провінційних” революцій поліфонічне. По-перше, вони не лише остаточно розбудили дрімаючу провінцію, а й дали їй можливість усвідомити своє місце і роль у політичному житті республіки та піднялись до політичних вимог загальносоюзного масштабу. По-друге, продемонстрували силу опозиції. По-третє, виявили певну слабкість партійних структур, які фактично перейшли у глухий захист і лише раз по раз “здавали” своїх представників, і врешті-решт змушені були погодитися на усунення з Конституції 6-ї статті, на якій фактично базувалася її монополія на владу, що було стратегічно важливо для демократичних структур напередодні виборів.

РОЗДІЛ 3

ДИНАМІКА ПРОЦЕСУ СУВЕРЕНІЗАЦІЇ УРСР (березень 1990 – серпень 1991 р.р.)

1. Вибори до Верховної та місцевих рад народних депутатів УРСР і їх наслідки. Парламентська опозиція як фактор національного державотворення (березень – серпень 1990 р.)

Центральною подією в суспільному житті цього періоду були березневі вибори 1990 р. народних депутатів Верховної Ради України, 25 обласних, 449 районних, 434 міських, 120 районних у містах, 820 селищних, 8996 сільських рад народних депутатів. Вихід на політичну арену значної кількості нових громадських формувань суттєво змінив сам характер виборчого процесу, зробивши основний акцент на їх альтернативності (на 450 мандатів до Верховної Ради УРСР претендувало понад 3,8 тис. кандидатів). Для більшості нових політичних об'єднань та угруповань вибори стали не лише пробою сил, а й індикатором їхнього суспільного майбуття.

Що ж продемонстрували вибори ?

За даними станом на 19 березня 1990 р., було обрано 443 з необхідних 450 народних депутати УРСР і 284,6 тис. народних депутатів місцевих рад з 307 тис. На перший погляд, партійна номенклатура отримала переконливу перемогу, адже члени КПРС становили фактично 85% персонального складу новообраної Верховної Ради УРСР; більше 1/5 (93 особи) корпусу народних депутатів України були партійними функціонерами; порівняно з попереднім скликанням, кількість комуністів у Верховному законодавчому органі республіки та у місцевих радах зросла відповідно на 16,5% і на 8%.

Однак низка процесів та явищ, що виявилися у ході виборів, робили цю перемогу певною мірою досить умовною, віртуальною.:

По-перше, значна частина високопоставленої партійно-державної номенклатури зазнала поразки. Зокрема, членами

місцевих рад, незважаючи на всі зусилля, так і не стали 80 перших секретарів міськкомів і райкомів КПУ, в тому числі у Донецькій, Івано-Франківській областях – кожний четвертий, а в Криму – кожен п'ятий. Не пройшли до обласних рад і окремі секретарі обкомів. По Україні було забалотовано майже 90 голів виконкомів міських та районних рад.

По-друге, якщо у складі депутатського корпусу Верховної Ради України комуністи мали, бодай формально, вагому перевагу, то на місцевому рівні ця перевага була значно менш переконливою: члени КПРС склали лише 51,8% складу народних депутатів місцевих рад.

По-третє, суттєво звузилася традиційна соціальна база КПУ в радах. Перебудова значно підвищила роль, статус та активність інтелігенції у громадському житті, а нові юридичні норми функціонування національного парламенту різко підвищили вимоги до професіоналізму народних обранців. За цих обставин відсоток інженерно-технічної інтелігенції, працівників науки, освіти, охорони здоров'я у депутатському корпусі помітно зріс, а от робітників та колгоспників – зменшився. Так, у Верховній Раді робітників було лише 5,9%, в обласних радах – 14,5%, рядових же колгоспників – у Вищому законодавчому органі взагалі не було, а в обласних Радах – лише 5%. І це незважаючи на те, що керівництво відділу партійного будівництва та кадрової роботи ЦК КПРС ще напередодні виборів попереджало, “ що обрання партійних працівників само по собі погоди у Радах не зробить. Необхідна широка підтримка рядових робітників”.

По-четверте, національно-демократичним силам на місцевому рівні, особливо в західному регіоні республіки, вдалося завоювати міцні позиції. Опоненти КПУ становили в обласних радах значний відсоток – у Львівській, Івано-Франківській, Харківській – 2/3 місць; у Тернопільській – майже половина; у Київській міській раді – майже 40% .

Характеризуючи стан та перспективи розвитку внутрі-політичного життя республіки після виборів, М.Горинь підкреслював: “Легко помітити: сьогодні Україна не є одно-рідним політичним тілом. Вибори до Верховної Ради показали, що, скажімо, Західна Україна значно випередила Над-дніпрянщину у плані політичної активності та національної самосвідомості. Тому тут в основному отримали перемогу

представники демократичного блоку... Але далі на схід республіки становище погіршується, тому політична карта України нагадує сьогодні птаха з перебитим крилом... Втім, незалежно ні від чого з компартією доведеться шукати взаєморозуміння і в місцевих Радах, і в Верховній... Нам загрожує радіоактивне забруднення, і небезпека ця однакова і для комуністів, і для некомуністів... Єдиний шлях для досягнення політичних цілей – це шлях мирний, парламентський. І іншого тут не дано”.

Вибори, відбивши новий розклад сил, кардинально змінили внутріполітичну ситуацію:

- до важелів влади прийшли політичні лідери нової хвилі (склад Верховної Ради оновився на 90%);
- представники демократичних сил набули статусу народних депутатів, що юридично посилило опозицію;
- перемога демократів на місцевому рівні в ряді областей республіки активізувала діяльність регіональних еліт.

Однак остаточного перелому на користь якоїсь однієї з протидіючих сил у ході виборів у масштабах республіки фактично не відбулося. Один з лідерів УГС Є.Пронюк так оцінював ситуацію: “... співвідношення політичних сил зараз таке, що жодна зі сторін не чується ні переможеним, ні переможцем”.

За цих обставин кожен з політичних опонентів намагався перехилити шальку терезів на свій бік іншими засобами. КПУ зробила ставку на те, щоб партійні функціонери очолили місцеві ради. Суть цієї акції полягала у спробі партійної номенклатури максимально зберегти в своїх руках всю повноту влади шляхом оволодіння керівними кріслами раніше порівняно неprestижних радянських структур. У результаті головами обласних рад були обрані перші секретарі обкомів партії у Дніпропетровську, Житомирі, Миколаєві, Одесі, Сумах, Тернополі, Ужгороді, Херсоні, Черкасах, аналогічна ситуація мала місце і на районному та міському рівнях.

Бурхливо розгорталися події у тих регіонах, де демократи мали більшість. Перші рішення демократичних місцевих рад були, як правило, знаковими і символічними. Вже 13 березня 1990 р. виконком Стрийської міської ради, спираючись на 22 новообраних депутати, прийняв рішення про підняття над будинком міської ради синьо-жовтого прапора. 28 березня під

час зустрічі керівництва Львівської області з депутатами облради (із 196 депутатів, обраних на той момент, фактично 80% належали до Демократичного блоку) пролунала пропозиція, підтримана майже одностайно, на час роботи зібрання вивісити на приміщенні жовто-блакитний прапор. Мотивуючи необхідність такої акції, один з депутатів заявив: "...революційний Стрий має свій жовто-блакитний прапор, тому прошу підтримати революційний Стрий". На початку квітня "стрийський почин" отримав подальший розвиток і підтримку. 2 квітня 1990 р. сесія Калуської міської ради, 3 квітня – Івано-Франківської міської ради, а 4 квітня – Волинської і Надвірнянської районних рад прийняли рішення про підняття над будинками виконавчих комітетів поруч з державними синьо-жовтих прапорів. Аналогічні рішення були прийняті і в ряді інших населених пунктів Західної України.

Радикальна зміна політичної ситуації особливо відчутна у західному регіоні республіки, символом і показником якої було вибухоподібне поширення національної символіки, стимулювала активний процес розколів у компартійних організаціях, перегляд комуністами своїх світоглядних настанов. Яскравим прикладом та показником цих процесів може служити той факт, що на нараду народних депутатів – членів КПРС при Львівському обкомі КПУ наприкінці березня з'явився лише 31 чоловік з 70 запрошених, тобто менше половини. Більше того, легалізація національної символіки на місцевому рівні активізувала політичне мислення комуністів, які шукали виходи з глухих кутів безкомпромісного протистояння, що панувало донині. Зокрема, завідуючий відділом Нестерівського райкому КПУ у цей час заявив, що "жовто-блакитний прапор – явище нормальне..., що партія, яка зараз існує, її скоро не буде", вказував на доцільність зміни назви – на демократичну, чи соціалістичну.

Національні прапори на баштах місцевих органів влади були лише першим кроком опозиції до утвердження. Вже при обговоренні питання про підготовку до першої сесії Львівської обласної ради народних депутатів ідея автономії західного регіону витала в повітрі. Зокрема, народний депутат Верховної Ради В. Чорновіл зробив заяву про те, що необхідно "об'єднати одну владу на три області – Львівську, Тернопільську, Івано-Франківську", наголосивши, "якщо цьому не будуть про-

тидіяти партійні органи”. На цьому зібранні також лунали заклики проголосувати за те, щоб засудити рішення Уряду республіки про утримання від мітингів на підтримку постанов Верховної Ради Литовської РСР, а також “підкреслювалася думка про наміри вести всю роботу незалежно від республіки”.

Поступово вимоги національно-демократичних сил, що прийшли до влади в західних областях України, ставали дедалі конкретнішими й радикальнішими. Мова йшла про оволодіння реальними важелями влади на місцях. Зокрема, на сесії Червоноградської міськради було висунуто вимогу про відмову керівництва міського ВВС від членства в КПРС, про виселення міськкому партії з його приміщення. Реакцією співробітників Червоноградського міського відділу внутрішніх справ стала телеграма на адресу члена Президентської Ради, міністра внутрішніх справ СРСР В.Бакатіна з проханням терміново поставити питання перед Президентом країни про тимчасовий вихід органів внутрішніх справ західного регіону Української РСР з підпорядкування виконкомам місцевих рад. Втім, нагальної необхідності у даній акції фактично вже не було, адже під фініш свого існування старий склад Президії Верховної Ради УРСР 30 березня 1990 р. ухвалив указ про позбавлення місцевих рад керувати місцевими органами УВС та засобами масової інформації.

Тим часом законотворча активність місцевих рад набирала оберти. Одну з передових позицій у цьому процесі займала Львівська обласна рада, яка лише протягом першої половини квітня прийняла низку постанов, що суттєво впливали на розклад сил та політичну ситуацію не лише в області, а й у регіоні в цілому. Зокрема, рішення про недопустимість членства народних суддів у будь-якій з існуючих політичних партій; про передачу собору святого Юра і Митрополичих палат віруючим греко-католикам тощо. Фактично в аналогічному режимі захоплення нових владних плацдармів працювали і місцеві ради Івано-Франківщини, Тернопільщини.

Варто підкреслити, що, якщо об’єктивно оцінювати склад та перші кроки діяльності радикально оновлених місцевих рад західного регіону, то слід визнати, що вони мали чимало вад та проблем. Майже одразу надзвичайно гостро постала кадрова проблема. Досить помітною стала тенденція загального

зниження рівня професіоналізму народних депутатів. Зокрема, аналізуючи дієздатність нового складу депутатського корпусу, голова Львівського міськвиконкому Б.Котик констатував: якщо попередня Рада була пасивно-дилетантською, то нинішня стала активно-дилетантською. Негативні тенденції розвитку оновленого складу місцевих рад суттєво тривожили В.Чорновола, який зазначав, що “на хвилі передвиборчої кампанії, буквально на ходу створюваних громадсько-політичних організацій і партій у депутатські корпуси Рад, особливо низові, а потім і у виконавчі органи потрапляли часто люди випадкові – без належного політичного гарту і без високих морально-етичних принципів, які швидко перехопили гірші звички своїх попередників і компрометують демократію”. Голова Івано-Франківської обласної ради М.Яковина відверто визнавав у одному з інтерв’ю: “люди, котрі мене обрали на цю посаду, шітком усвідомлювали, що Раду очолить людина, недостатньо компетентна в складних проблемах занедбаної економіки й адміністративного управління..., я на цій посаді почувався, наче слон у крамниці з посудом... Думаю, що я тут постать перехідна. Адже я – митець і хочу повернутися до мистецтва”.

Серйозною проблемою, яка могла в перспективі призвести до надзвичайно негативних наслідків та суттєвих політичних деформацій, були порушення демократичних юридичних норм. У західному регіоні республіки на хвилі ейфорії загальної перемоги демократичних сил вибори голів місцевих рад у ряді випадків проводилися шляхом прямого голосування, а не таємного. Так, на сесіях Ленінської районної ради м. Львова, Дрогобицької та Трускавецької міських рад, що відбулися на початку квітня, саме шляхом відкритого голосування були обрані їх голови – Гринчишин Ю., Глубіш М., Бурлаков В.

На жаль, нерідко у своїй практичній діяльності демократично налаштована частина депутатського корпусу ігнорувала рішення інших гілок діючої влади. Зокрема, після того, як за рішенням місцевих рад не передбачені діючим законодавством жовто-блакитні прапори було вивішено на будинках виконкомів Львова, Борислава, Трускавця, багатьох районних центрів, сільських населених пунктів, подання прокурора Львівської області, у якому вказувалося на незаконність цих дій, облвиконком навіть не виніс на розгляд сесії обласної ради.

Практика підминання місцевими радами під себе діючого законодавства у західному регіоні республіки була доволі поширеним явищем. Її підґрунтям було поєднання законодавчого радикалізму з наївним правовим романтизмом, суть якого полягала у вірі, що достатньо того чи іншого рішення місцевої ради для кардинальної зміни правового поля на окремо взятій території області, району, міста чи села. виправдовуючи правовий нігілізм своїх колег-демократів, голова Івано-Франківської обласної ради М.Яковина зазначав: “Влада покликана дотримуватися закону. Та біда в тому, що деякі союзні закони суперечать законам республіки, нормам міжнародного права, здоровому глуздові в решті-решт”. Однак ці аргументи були підставою для розгортання довготривалої роботи по вдосконаленню законодавства республіки, а не для термінового запровадження нових юридичних норм та принципів у межах окремої області, району або ж міста.

Критикуючи прояви самодіяльної законотворчості, секретар ЦК КПУ Л.Кравчук акцентував: “У Тернополі дійшли до того, що одразу прийняли закон про владу – ось такий влаштували фарс... Варто розуміти, що Тернопіль – не республіка, а всього лише адміністративно-територіальне утворення, яке не має права приймати рішення на конституційному рівні..., небезпека заключається в тому, що подібні тенденції дедалі більше вступають у протиріччя з Конституцією. Всі ці питання можна ставити і обговорювати: федерація і конфедерація, самостійність республіки і компартії, але робитися це повинно цивілізовано, на принципах правової держави”. Лише за перше півріччя 1990 р. новообраними радами було прийнято понад 600 незаконних правових актів, більшість з яких до кінця року незважаючи на протести прокурорів не було скасовано.

Втім, ці та інші вади оновлених законодавчих структур були цілком зрозумілими та прогнозованими дитячими хворобами молодой демократичної влади. Цікаву і досить влучну характеристику політичним процесам, що відбувались у владних структурах західноукраїнського регіону, дав спеціальний кореспондент “Литературной газети” А.Циганов, який у своєму травневому репортажі зі Львова зазначав: “Я не ідеалізую нову владу. У неї, напевне, буде чимало і непрофесіоналізму, і сирій ідеології, і незнання реалій, і чисто

неофітської наївності. Вона вже зараз все це демонструє і ще не раз спотикнеться. Але вона – обрана. І чи має право будь-хто протидіяти виконанню новою владою свого призначення?”. Однак державно-партійна номенклатура без бою здавати своїх позицій не збиралася. Як влучно висловився той же А. Циганов, “поступившись місцем біля штурвалу влади, партія поки що не поступається... владою”.

Своєрідним епіцентром протистояння стала Львівська область, яка, на думку партійних аналітиків, розглядалася в цей час націонал-демократами “ в якості своєрідного полігону, на якому відпрацьовуються методи, прийоми, форми роботи, що потім переносяться у інші регіони України”. Очевидно, саме тому політичне протистояння тут набуло найбільшої гостроти. Після поразки комуністів на виборах до місцевих рад ЦК КПУ вирішив провести на Львівщині перегрупування своїх сил. Першим кроком на цьому шляху була жорстка критика керівництва обкому партії, яке звинуватили в тому, що його дії не адекватні вкрай ускладненій ситуації, не відповідають потребам часу. Обком КПУ, на думку столичних партбосів, не став політичним центром аналітичної роботи, прогнозування, вироблення стратегії і тактики політичної боротьби, не розгорнув боротьби за згуртування “здорових сил”. На цьому ґрунті виникли серйозні протиріччя між обкомом і міськкомом партії. Левову частку критичних зауважень було висловлено на адресу бюро обкому КПУ та першого секретаря обкому Я. Погребняка, які, за оцінкою вищих партійних інстанцій, “значною мірою втратили ініціативу, не змогли налагодити по-справжньому товариських стосунків, систематичних, плідних контактів з партактивом, перш за все з першими секретарями райкомів та міськкомів партії”.

З оргвисновками керівництво не забарилося – 14 квітня 1990 р. Я. Погребняк пішов у відставку, і першим секретарем було обрано В. Секретарюка, який до цього працював у Львові на посадах у державному та партійному апараті. Після кадрових змін у Львівській області Політбюро ЦК КПУ 16 квітня 1990 р. прийняло постанову “Про невідкладні заходи по стабілізації політичної обстановки у західних областях республіки”, а вже 18 квітня було зроблено наступний крок у комплексі пресингових заходів – з метою протидії демократичним силам державно-партійна номенклатура обнародувала спільну заяву ЦК КПУ, Президії Верховної

Ради, Ради Міністрів УРСР. Лейтмотивом цього документа було звинувачення та дискредитація “політичних екстремістів”, що “забезпечили собі в деяких містах і районах Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей більшість на виборах”. У якості основних звинувачень висувались посилення спекуляції на національних, релігійних почуттях людей, нав’язування ідеї “галицької автономії”, розгортання широкомасштабної кампанії проти КПУ, підбурювання молоді до відмови від служби в Радянській Армії, деструктивний характер та сепаратистська суть практичних кроків органів влади у Львові, Червонограді, Стрию тощо. У заяві підкреслювалося, що “рішення, прийняті органами місцевої влади, які дестабілізують обстановку, загострюють національні відносини, ставлять під загрозу територіальну цілісність республіки, будуть розглядатись як антиконституційні і скасовуватися”.

„Заява трьох” викликала бурхливу реакцію населення у західному регіоні. Зокрема, у своїй відповіді на цей документ народні обранці Долинської районної Ради Івано-Франківської області з гідністю заявили: “Ми усвідомлюємо свою відповідальність за морально-політичну обстановку, економічну і соціально-духовну сферу, за долю людей різних національностей. Ми – депутати місцевих Рад, а не “деструктивні сили”, не “екстремісти”. Як свідчать архівні документи, листи та звернення, в основі яких була гостра критика заяви ЦК КПУ, Президії Верховної Ради, Ради Міністрів УРСР, звинувачення у провокаційності та наклепництві, направили на адресу державних та партійних органів місцеві ради різних рівнів, трудові колективи промислових підприємств, навчальні заклади.

Цікаво і показово, що своє розчарування з приводу „заяви трьох” висловив і перший секретар Тернопільського обкому КПУ, голова обласної Ради народних депутатів В.Острожинський, який у своєму інтерв’ю журналу “Комуніст України” відверто заявив, що “Заява підготовлена дещо поспішно, в ній не до кінця врахована ситуація”. Така реакція не була випадковою чи ситуативною, адже частина комуністів західного регіону, реально оцінюючи ситуацію, схилилася не до конфронтації з демократичними силами, яку вважали безперспективною, а до співпраці.

Як і слід було чекати, несвоєчасна і не до кінця продумана Заява ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради міністрів УРСР не зняла напруги у Західному регіоні, а лише стимулювала її зростання. Львівська обласна рада майже залпом прийняла низку рішень, що мали виразний політичний акцент: 20 квітня – про розмежування функцій радянських та партійних органів, яким відмінено чинність на території Львівської області рішень керівних органів КПРС усіх рівнів – від ЦК КПРС до парткомів, що стосувалися державних, господарських і культурних справ; 26 квітня – прийнято Декрет про владу, в пункті 3 якого зазначено, що Рада вважає недоцільним членство в будь-яких політичних партіях голів рад та голів їх виконавчих комітетів; 28 квітня – про визнання національної символіки на території області; 4 травня – про релігійні конфесії на Львівщині, яким надала виконкомам місцевих рад народних депутатів право реєстрації релігійних конфесій.

Знаковою подією у політичному житті республіки повинна була стати перша сесія Верховної Ради УРСР дванадцятого скликання. До неї активно готувалися всі політичні сили. Партійно-державна номенклатура, спираючись на апарат попереднього складу Верховної Ради, фактично взяла під контроль організаційну підготовку першої сесії, ретельно готувала пропозиції щодо персонального складу претендентів на ключові посади на сесії – робочу президію, секретаріат, лічильну комісію тощо. Проводилась і відповідна робота і серед народних депутатів. Уже перші спроби зондування реального розкладу сил викликали тривогу в офіційній владі. Голова Верховної Ради попереднього скликання В.Шевченко змушена була з прикрістю констатувати на початку травня 1990 р.: “Звертає увагу той факт, що не всі депутати, в тому числі і комуністи, поділяють політичну позицію ЦК КПРС і ЦК Компартії України з корівних питань перебудови”.

Готувались до першої сесії і народні обранці з Демократичного блоку. Оцінюючи шанси та перспективи опозиції у парламентській політичній боротьбі, В.Яворівський ще у травні 1990 р. зазначав : “ у нас набереться 150-160 депутатів..., є можливість заблокувати будь-яке безглузде рішення, але немає можливості перемогти”. Щоб збільшити

свій вплив та створити кращі стартові позиції, ініціативна група депутатів від Демблоку надіслала всім народним депутатам пакет документів, що включав альтернативні варіанти порядку денного, переліку постійних комісій, анкету тощо. Опозиція намагалася за допомогою цих документів якщо не перехопити ініціативу, то бодай врівноважити сили. З цією метою депутатам пропонувалося до обрання Голови національного парламенту розглянути звіти Президії Верховної Ради і Ради Міністрів республіки, утворити постійну комісію по контролю за діяльністю КДБ, МВС, підрозділами збройних сил. Бажаючи не поступатися компартійним депутатам у боротьбі за ключові позиції на сесії, представники Демократичного блоку ставили питання про обрання голів постійних комісій не безпосередньо на сесії, а на засіданнях комісій.

Політичні баталії між народними депутатами активно розпочалися вже 5 травня 1990. на нараді представників різних політичних сил нового складу українського парламенту, коли активно дискутувалося питання щодо надання права меншості вносити пропозиції до порядку денного, а також гостро ставилося питання про довіру діючому Голові Верховної Ради.

15 травня 1990 р. вперше в історії України Верховна Рада республіки почала працювати у парламентському режимі (сесія тривала не 1-2 дні, а 60 робочих днів). Характерною рисою початкового етапу роботи законодавців стала швидка диференціація депутатського корпусу за територіальними ознаками, а також за професійними та політичними інтересами. Вже на початку першої сесії утворилося близько 45 депутатських груп: окрім 26 територіальних груп (усі області республіки та м. Київ) виникли група аграрників, “Гласність”, з проблем екології, з проблем молоді, “Чорнобиль”, “Вільні демократи”, “Злагода”- Центр, “Конструктивність”, “Незалежність”, “Здоров’я”, “За освіту”, “За права людини” тощо.

Першою серйозною офіційною пробою сил, що займали протилежні політичні позиції у парламенті, були вибори керівництва Верховної Ради. Лідери Демократичного блоку чудово розуміли, що обійняти посаду Голови їх представникові за існуючого розкладу сил не вдасться. Тому основну ставку було зроблено на завоювання посади першого заступника Голови Верховної Ради. З огляду на це, на першому етапі виборів керівництва республіканського парламенту із 12

кандидатур, що балотувалися на посаду Голови, з пропагандистською метою 10 були висунуті Демблоком. Така масовість пояснюється тим, що демократам необхідно було створити сприятливий ґрунт для вирішальної боротьби (в черговий раз нагадати про злочини та вали пануючого режиму, дискредитувати КПРС, розкрити перед всеукраїнською аудиторією суть своїх поглядів, переконань та програмних установок, публічно зняти з себе облуду навішаних владою ярликів, продемонструвати вміння публічного виступу, показати інтелектуальний потенціал опозиції тощо). По суті на цьому етапі Демократичний блок боровся не стільки за посаду, скільки за формування привабливого іміджу своїх лідерів, за завоювання симпатій як депутатів, які коливались, так і широких народних мас.

Як і слід було очікувати, Головою Верховної Ради УРСР було обрано першого секретаря ЦК КПУ В.Івашка. Після цього боротьба комуністів та демократів вступила у вирішальну фазу. Демократичному блоку не вдалося переламати спротив компартійної більшості й затвердити на посаді першого заступника Голови Верховної Ради свого представника – академіка І.Юхновського, якого висунули 10 різних парламентських груп. За цих обставин Демблок 6 червня 1990 р. обнародував заяву, суть якої полягала у констатації відмови демократів від участі у подальших виборах керівництва Верховної Ради та офіційному задекларуванні появи парламентської опозиції. У прийнятій цього ж дня декларації демблоківці зазначали: “найбільш правильною тактикою демократичної меншості Верховної Ради вважаємо перехід до конструктивної парламентської опозиції, яка буде організовано оформлена у вигляді Народної Ради. Головне її завдання – вироблення власних рішень та законопроектів, у тому числі альтернативних, які б максимально відповідали інтересам народу України”.

До складу Народної Ради увійшло 125 народних депутатів, які репрезентували регіональні групи 21 області та міста Києва, а також парламентські групи “Відродження”, “Вільні демократи”, “За права людини”, “Незалежність” та групу “Демократична платформа в КПУ”. Основу нового об’єднання склали депутати західного регіону (Львівська область – 24, Івано-Франківська – 11, Тернопільська – 8, Рівненська – 5

осіб), м. Києва (17 осіб) та Харківської області (10 осіб), тобто саме тих центрів, де фактично і сформувалися два крила вітчизняної опозиції – загальнодемократичне та націонал-демократичне. Головою Народної Ради було обрано І.Юхновського, його заступниками Л.Лук'яненко, Д.Павличка, О.Ємця, В.Філенка, секретарем – Л.Танюка .

Між тим процес обрання керівництва парламенту тривав. Після дебатів та узгоджень хитку перемогу в боротьбі за посаду першого заступника Голови Верховної Ради врешті-решт отримав І. Плюш – голова Київського облвиконкому, який п'ять років обіймав посаду заступника Голови Верховної Ради попереднього скликання. Ще одним заступником Голови став В.Гриньов – самостійний політик загальнодемократичного крила опозиції, який не відмовився від балотування, незважаючи на рішення Народної Ради, мотивуючи свої дії необхідністю опозиції брати участь у конструктивній діяльності.

Поява організованої опозиції – Народної Ради підштовхнула процес консолідації сил комуністичної більшості. Врешті-решт у стінах парламенту з'явилася депутатська група “За Радянську суверенну Україну” (так звана “група 239”). Якщо на формування векторів принципових політичних дій та рішень Народної Ради суттєво впливав географічний фактор (зокрема кількісне співвідношення між депутатами східних та західних областей), то політичну поведінку комуністичної більшості визначав у першу чергу її соціальний склад. Соціальний зріз комуністичної більшості українського парламенту (травень 1990 р.) свідчить, що його основу фактично на три чверті складала партійно-державна номенклатура: керівники народного господарства (від міністрів до директорів заводів) – 25,5%, партійні керівники (від ЦК до керівника парткому колгоспу) – 22,3%, керівники виконкомів та начальники відділів / управлінь виконкомів – 12,6%, голови колгоспів – 9,2%, військові командири – 4,1%. Частка науковців, академіків, ректорів вузів (певною мірою теж номенклатура) становила – 8,1%, робітників – 4,5% , вчителів – 1%, інших (інженерів, журналістів, письменників, лікарів тощо) – 12,6 % .

Політичне розмежування у Верховній Раді УРСР, підкріплене організаційним оформленням, на тривалий час визначило динаміку та специфіку парламентських баталій. В умовах жорсткої конфронтації у кожній зі сторін поступово

виробилася своя тактика та форми боротьби. Так, якщо демократи робили ставку переважно на використання парламентської трибуни, то “група 239” – на процедуру голосування. В кулуарах Верховної Ради та за її стінами доволі популярною була дотепна фраза, що віддзеркалювала суть та основні рушійні сили механізму прийняття рішень вищим законодавчим органом держави: “Демблок бере галасуванням, партапарат – голосуванням”. Демократам належить авторство такої форми парламентської боротьби, яку умовно можна назвати “багаторівневий протест”: у залежності від ступеня невдоволення демократів тією чи іншою дією чи рішенням, що мали місце у сесійній залі, вони могли підвестися з місця, вииняти з електронного пульта дискету і створити штучну відсутність кворуму, або ж взагалі залишити зал засідань. І хоча спочатку такі незвичні форми вираження своєї політичної позиції сприймалися, як амбіційні та непарламентські, невдовзі комуністична більшість взяла їх на озброєння.

Поява, організаційно оформлених некомуністичної меншості та комуністичної більшості створювала ґрунт для спрямування законотворчого процесу у правове, цивілізоване русло, його прискорення завдяки широкій міжблоковій консультативній роботі, досягненню політичних компромісів. Разом з тим, на думку народного депутата В.Карпенка, “блокова дисципліна нівелює депутатів як особистостей, перетворює їх на машину для голосування, і це вочевидь зменшує демократичність парламентської діяльності кожного”. Втім, саме міжблоковий компроміс та блокова дисципліна дозволили представникам Народної Ради обійняти посади голів 7 із 23 постійних комісій Верховної Ради. Постійні комісії очолили такі представники Демократичного блоку – І.Юхновський, О.Ємець, Д.Павличко, О.Танюк, В.Пилипчук, О.Кочуба, В.Яворівський.

Слід зазначити, що рівень внутрішньої організації та внутріблокової дисципліни у протилежних політичних таборах був досить різним. Характеризуючи ступінь єдності та організованості комуністичної більшості та опозиційної меншості, І.Драч зазначав: “вони мусять бути одностайними... Вони мають свій “рух” – рух за збереження свого “статус кво”, за збереження своїх посад та постів...Коли ж казати про нас, то даремно дехто думає, що Народна Рада – це якась суцільна така

дисциплінована команда, яка за чийсь єдиним порухом, того ж самого Юхновського, може робити так і не інакше. Загалом сила і слабкість демократії і є в тому, що кожен чинить, як він хоче, як вважає за потрібне. Звичайно, багато рішень треба спільно підтримувати – і це робиться в силу саме усвідомлення такої необхідності. Але разом з тим є чимало, так би мовити, відхилень від такої дисципліни, від такого одностайного голосування”.

Аналізуючи проблему внутріблокової єдності та атмосферу в лавах організованої опозиції, представник іншого – загальнодемократичного її крила В.Гриньов підкреслив, що повна єдність може бути лише у натовпі, різновекторні пошуки адекватних відповідей на виклики часу зумовлюють різні погляди на тактику членів Народної Ради. Втім, проблеми все ж існують, оскільки серед організованої опозиційної меншості є депутати, які не вміють вислуховувати іншу думку і за будь-яких обставин вважають власні підходи та рішення вірними та остаточними. “Це елементи більшовизму, – з прикрістю зазначив заступник Голови Верховної Ради, – вони дуже заважали на самих перших етапах Народної Ради...”

Варто підкреслити, що були й інші внутрішньопарламентські проблеми, адже, крім політичного поділу, існував географічний, який теж доволі серйозно впливав на розклад сил при прийнятті принципових рішень. Висвітлюючи цей аспект парламентської діяльності, народний депутат М.Батіг змушений був констатувати : “Нам, народним депутатам, членам народного Руху України, гірко і боляче, що більшу частину парламенту України складає старий консервативний партапарат, який руйнує будь-яку розумну думку. Але ще гірше буває на душі, коли розмовляєш з народними депутатами зі Східних областей України, які не розуміють української мови, не знають нашої історії, не вірять у нашу символіку.

За час першої сесії Верховної Ради УРСР дванадцятого скликання (15 травня – 3 серпня) було прийнято 150 законодавчих актів (постанови про невідкладні заходи з питань захисту громадян України від наслідків чорнобильської катастрофи, про проходження строкової військової служби громадянами УРСР та використання працівників правоохоронних органів республіки за її межами; Закон про

економічну самостійність України тощо). Принципово важливим та доленосним документом серед них є, безумовно, Декларація про державний суверенітет України. Серед радянських республік першою такий документ ще у листопаді 1988 р. прийняла Верховна Рада Естонської РСР, але на той час парламенти більшості радянських республік, включаючи Україну, засудили цей акт, вважаючи його шкідливим. Через рік ідея створення суверенної української держави була проголошена головною метою діяльності новоствореної опозиційної масової політичної організації – НРУ. Швидкоплинна зміна обставин, більш тверезий погляд на дійсний стан справ стимулювала певну зміну позиції та поглядів на це питання і керівництва КПУ. Вже лютневий 1990 р. Пленум ЦК Компартії України прийняв постанову про розробку проекту Закону про економічну незалежність України та висловився за його розгляд у Верховній Раді УРСР нового скликання. Фактично через місяць – на березневому Пленумі ЦК КПУ була прийнята резолюція про політичний і економічний суверенітет України.

Звичайно, одним із головних спонукальних чинників такої форсованої документотворчості партапарату було бажання не відстати у динаміці розвитку від опозиції, не втратити політичної ініціативи у розв'язанні такого важливого питання. Втім, як свідчать тоді ще закриті партійні документи, були й інші фактори та аргументи. Партійні аналітики ЦК КПУ на початку березня 1990 р. (до речі, саме у довідці про хід першого туру виборів) звертали увагу свого керівництва на те, що за багатьма основними показниками соціально-економічного розвитку УРСР знаходиться нижче союзного рівня. Наприклад, капітальні вкладення у 1989 р. у розрахунку на одного жителя УРСР склали лише 569 крб., а по СРСР – 761, в тому числі в житлове будівництво відповідно 94 та 124 крб. Середньомісячна зарплата робітників та службовців України, за розрахунковими даними, складала 218,5 крб., а по СРСР – 240,5 крб... “Ці та деякі інші дані свідчать про те, – акцентували експерти, – що **республіка, що становить лише 2,7% території СРСР, а населення – 18%, і яка виробляє п'яту частину загальносоюзного сукупного продукту, заслуговує більшої уваги (виділено – О.Б.)**”.

За цих обставин своєрідну роль каталізатора парламентської діяльності в Україні зіграв факт прийняття 12 червня 1990 р. Декларації про державний суверенітет Верховною Радою Російської Федерації. Вже 28 червня Верховна Рада УРСР почала розгляд питання про державний суверенітет республіки. Обговорення було довготривалим, бурхливим та пристрасним і тягнулося більше півмісяця. Крім основного, офіційного, проекту, було ще шість альтернативних. Варто підкреслити, що на драматургію подій у сесійній залі суттєво вплинула ціла низка факторів, яка надала динаміки політичному процесові і певною мірою змінила розклад сил на користь парламентської меншості. Першим з них став демарш депутатів-комуністів та їх лідера В.Івашка – 2 липня у Москві відкрився XXVIII з'їзд КПРС, на який як делегати відбули 63 народні депутати Верховної Ради УРСР. Ця акція викликала бурхливу реакцію у сесійній залі.

5 липня член Народної Ради В.Чорновіл виголосив заяву, в якій висувалася вимога негайного відкликання всіх депутатів-делегатів з'їзду КПРС для участі у роботі Верховної Ради України, в разі її невиконання ставилося питання про зміну керівництва українського парламенту і належну оцінку виборцями таких дій депутатів. Голосування показало, що абсолютна більшість народних депутатів, які перебували у сесійній залі, почала усвідомлювати пріоритетність національних інтересів: ідею відкликання підтримали понад 300 депутатів, у тому числі 200 комуністів.

Реагуючи на це рішення, основна частина делегатів партійного з'їзду повернулася до парламентської роботи. Однак це не вичерпало інциденту, адже 11 липня у Верховній Раді пролунала сенсаційна заява В.Івашка про свою відставку з посади Голови українського парламенту. І хоча в подальшому він мотивував своє рішення цілковитою відсутністю розуміння з боку опозиції та втратою підтримки з боку депутатів-комуністів, ці аргументи звучать дещо фальшиво, адже заява була написана 9 липня, а обнародувана лише 11 липня, тобто саме у той день, коли Володимир Антонович балотувався на посаду заступника Генерального секретаря ЦК КПРС.

Така капітулянтська позиція власного лідера шокувала та деморалізувала парламентську більшість, зробила на якийсь час її позицію надзвичайно ослабленою. Ще одним ударом для

більшості став масштабний робітничий страйк, який за збігом обставин теж вибухнув саме 11 липня 1990 р. Варто підкреслити, що визрівав він уже давно. Ще у червні 1990 р. в Донецьку відбувся перший з'їзд шахтарів СРСР, 58% делегатів якого становили представники з України. Делегати цього форуму вважали, що союзний уряд М. Рижкова не спроможний проводити справжні реформи і йому необхідно піти у відставку. Основною причиною застою в економіці та бідах народу було визнано систему господарювання та управління на чолі з КПРС. Рішення та вимоги шахтарського з'їзду були підтримані одноденним попереджувальним політичним страйком, що прокотився Україною 11 липня 1990 р. В цей день з 251 шахти республіки цілком страйкували 110, частково – 19. Крім того, страйкували робітники 130 заводів і фабрик неугільних підприємств у 7 областях України. За оцінками експертів, під впливом радикального крила робітничого руху перебувало майже 20% робітників. У ході мітингів, які відбулися цього дня, висувалися вимоги відставки уряду та створення уряду національної довіри, деполітизації правоохоронних органів у країні, виведення парткомів з підприємств, націоналізації майна КПРС, негайне прийняття “Декларації про владу в Українській РСР” тощо. Заступник завідувача ідеологічним відділом ЦК КПУ В.Матвієнко так характеризував ситуацію, що склалася: “Партійні структури втратили вплив на шахтарські колективи, поступово втрачають його і в інших виробничих сферах... На більшості вугільних підприємств реальна влада знаходиться в руках Рад трудових колективів. Ряд партійних комітетів і організацій опинилися в шоку... Серед партійних працівників з'явилася свого роду масобоязнь”.

Ще одним фактором впливу на події у сесійній залі стала нескінченна хвиля мітингів під стінами українського парламенту. За інформацією партійних органів, уже в перший день роботи сесії на площі перед Президією верховної Ради УРСР близько 1 тис. представників Демократичного блоку з різних областей республіки організували пікетування. В подальшому на майдані розгорнувся “перманентний мітинг”, на якому розглядалися питання історії СРСР та УРСР, а також актуальні проблеми сьогодення. Інформуючи про ці події, партійні аналітики з тривогою зазначали: “незважаючи на присутність там значної кількості ідеологічних працівників, практично

ніхто з них не вступає у полеміку”. Характерно, що навпроти цих слів тодішній лідер КПУ В.Івашко роздратовано написав червоними чорнилами коротку резолюцію: “Леонід Макарович! Чому?”. Невдовзі після цього з’явилося коротке, але багатозначне розпорядження своїм підлеглим Л.Кравчука: “Терміново. Прошу підготувати групу людей, здатних протидіяти площі”. Однак угамувати, приборкати та направити у безпечне русло мітингову стихію ідеологічному відділу ЦК КПУ так і не вдалося.

Очевидно, найбільш радикальну позицію зайняли мітингуючі напередодні прийняття Декларації, коли 15 липня у Києві відбувся 3-тис. мітинг, організований Спілкою демократичних сил України (“Зелений світ”, УРП, СНУМ, незалежні профспілки та інші). Виступаючі закликали киян надати підтримку Народній Раді при голосуванні за “Декларацію про суверенітет України”, а в разі спроби більшості блокувати прийняття цього документу, кинути роботу і, наслідуючи досвід “Празької революції”, багатотисячною колоною вийти до Верховної Ради. На мітингу висувалось два альтернативних шляхи боротьби за демократичну владу. Перший передбачав у разі неприйняття Декларації на основі результатів поіменного голосування з приводу цього документа ініціювання збору підписів з метою відкликання кількох десятків народних депутатів комуністичної більшості. Другий – термінове одночасне створення на всіх підприємствах страйккомів, їх регіональна та республіканська консолідація з метою проведення всеукраїнського політичного страйку, який би зміг у разі необхідності паралізувати життя республіки.

За цих обставин 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла доленосний юридичний документ – Декларацію про державний суверенітет України. Характерно, що з 385 депутатів, які зареєструвалися на ранковому засіданні в цей день, “за” проголосувала абсолютна більшість – 355 осіб; “проти” – 4, не взяли участі – 26, однак 18 із них (ті, які з різних причин не голосували) невдовзі звернулися до Секретаріату сесії і попросили зарахувати їхні голоси “за”. Характеризуючи атмосферу, що панувала в сесійній залі, та суть події, яка відбулася, депутат О.Коцюба зазначив: “Сьогодні з’єдналися навіть ті, хто мав різні точки зору... Ми взяли Бастилію мирним, парламентським шляхом”. Менш оптимістичним і більш

критичним був В.Гриньов, який акцентував: “Чому парламент спокійно прийняв Декларацію про суверенітет... і в той же час проголосував проти приватної власності на землю? Саме тому, що сьогодні у багатьох суверенна Україна цілком сприймається як тоталітарна Україна, у якій керує правляча партія”.

Втім, можна констатувати, що, попри всі політичні колізії, Декларація про державний суверенітет України заклала основи юридичного фундаменту для розгортання державотворчого процесу та реалізації на практиці українською нацією свого невід’ємного права на самовизначення. Єдиним джерелом державної влади у республіці було визнано народ України, який включає громадян республіки всіх національностей. З метою створення демократичного суспільства, дбаючи про перспективу розбудови правової держави, намагаючись утвердити суверенітет і самоврядування народу України, Верховна Рада УРСР проголосила у Декларації комплекс базових принципів державотворчого процесу.

Варто підкреслити, що на момент прийняття Декларація була значною мірою символічним жестом, своєрідним знаковим політичним кроком у правильному напрямку, який свідчив, що в перспективі Україна, зробивши наступні кроки, зможе вийти на шлях цивілізованого розвитку. Саме тому на Заході її поява сприймалась надзвичайно обережно, фактично як програма намірів та прагнень. Зокрема, у коментарі з цього приводу, вміщеному у “Крісчен сайенс монітор” (США) під заголовком “Нова Україна” зазначалося, що Декларація є важливим законодавчим актом, який відкрив новий етап у житті українського народу. Втім, акцентував автор, “його справжнє значення розкриється після остаточного визначення відносин між союзними республіками і центром”. Стриманою була і оцінка цього юридичного акту Державним Центром УНР в екзилі. В його заяві, підписаній М.Плав’юком, І.Самійленком, М.Воскобійником (серпень 1990 р.), з одного боку, констатується, що проголошення Декларації – “черговий позитивний крок на шляху до виборення повної державної незалежності України”, разом з тим акцентується увага громадськості на поки що формальному проголошенні суверенітету: “Вказуючи на позитивні аспекти декларації, не забуваємо про те, що дійсний стан у сучасній Україні не віддзеркалює

принципів, проголошених нею. Декларацію не скріплено схваленням зобов'язуючих законів. Влада в Україні далі лишається в руках адміністрації, яка діє за вказівками московського центру. Україна... не має дипломатичних зв'язків з країнами світу. Україна і далі зазнає економічного зиску і змушена виконувати директиви центрального апарату Москви”.

Після прийняття Декларації про суверенітет України ключовою подією у сесійній залі стало обрання нового голови Верховної Ради УРСР. Із 27 претендентів 18 липня 1990 р. на цю посаду було обрано представника державно-партійної номенклатури Л.Кравчука. За нього проголосувало 239 депутатів, що і дало підставу в подальшому називати комуністичну більшість у парламенті “група 239”.

Тим часом, ситуація у новостворених місцевих владних структурах України розвивалася доволі динамічно та драматично. За час, що минув з моменту березневих виборів і до завершення першої сесії Верховної Ради УРСР у регіонах відбулися відчутні зрушення, особливо в західних областях республіки. Звичайно, негативної динаміки додала сумнозвісна “заява трьох”. У результаті рішення місцевих рад влітку 1990 р. були підкреслено радикальними, вони часто вступали в суперечність з діючим законодавством, і були націлені не на згладжування політичних протиріч, а на свідоме форсування конфронтації з центральною владою.

Значна кількість постанов місцевих рад західного регіону мала підкреслений політичний характер. Зокрема, на сесії Івано-Франківської обласної ради 15 червня 1990 р. кандидати у народні судді затверджувалися лише після їх заяви про вихід з КПРС на час виконання своїх обов'язків, також було прийнято звернення до Верховної Ради УРСР про необхідність забезпечення служби в армії громадян України виключно на території республіки. 10 липня на сесії Тернопільської міськради прийнято рішення “Про деполітизацію підприємств, організацій, установ м. Тернополя”. Суть прийнятого документа полягала в тому, що трудовим колективам “було запропоновано” розглянути питання про доцільність функціонування парткомів та парторганізацій на підприємствах та в установах. 12 липня 1990 р. Тернопільська міськрада пішла на безпрецедентне рішення: сесією цього місцевого органу було

ухвалено “Перший універсал міської Ради народних депутатів про владу”, що “проголошував Раду народних депутатів вищим органом державної влади на підлеглий території, який може приймати рішення у відповідності з вимогами часу, хоча вони і не узгоджуються з “застарілими законами СРСР та УРСР”.

Тенденція до перевищення своїх повноважень мала місце і в інших органах місцевої влади. Зокрема, на позачерговій сесії Радянської районної ради народних депутатів м. Києва було прийнято рішення “Про припинення дії окремих рішень виконкому Київської міської ради народних депутатів та введення нового порядку відведення земельних ділянок, надання та використання нежилых приміщень у Радянському районі”, а також звернення до Верховної Ради УРСР про перехід від декларацій про передання влади місцевим радам до конкретних законодавчих рішень. У цей час Президія Львівської обласної Ради прийняла постанову “Про проходження строкової військової служби рекрутами Львівської області”, у відповідності з нею юнаки, які були призвані до лав Радянської Армії з території області і проходять строкову службу за межами республіки, можуть самостійно залишити свою військову частину, мотивуючи це нестатутними стосунками чи небажанням служити за межами України.

10 серпня 1990 р. президія Стрийської об'єднаної ради народних депутатів прийняла рішення, яким визнано недоцільним членство у будь-якій партії голів сільських, селищних рад та їх виконкомів, директорів шкіл та профтехучилищ. Рада зажадала від керівників підприємств, колгоспів виведення із своїх територій парткомів та комітетів комсомолу, вилучення з бібліотек освітянських установ літератури та дидактичного матеріалу, що мають комуністичне спрямування. Крім того, президія Стрийської ради прийняла постанову про запровадження з 1 вересня у школах міста та району вивчення основ християнської релігії. Директорам шкіл було рекомендовано запровадити в початкових класах уроки Закону Божого, а для старшокласників – недільні божі школи.

Широкого поширення у діяльності місцевих рад, де домінували націонал-демократи, набула під гаслом духовного відродження практика перейменування вулиць та майданів населених пунктів республіки. Зокрема, Новороздольська міська рада народних депутатів Львівської області прийняла рішення про таке пе-

рейменування вулиць міста: вул. М. Кузнецова – на С.Бандери; вул.Шахтарська – Є.Коновальця, вул.А.Макаренка – Р.Шухевича, вул.В.Леніна – М.Грушевського, вул. Дружби – І.Мазепи тощо. Відповідно до рішення Львівської міської ради, у Львові вулиця В.Леніна була перейменована в Личаківську, Калініна – в Замстирнівську. Яворівська міська рада виступила з пропозицією назвати вулицю Леніна вулицею А.Шептицького, Перемоги – С.Бандери, Комсомольську – Р.Шухевича, О.Матросова – Є. Коновальця, Героїв-панфіловців – Січових стрільців, Піонерську – Пластунською... Президія Київської міської ради через газету "Вечірній Київ" звернулася до жителів міста з проханням висловити свою думку щодо перейменування площі Жовтневої революції в площу Незалежності. Як бачимо, у процесі перейменування надзвичайно відчутним був саме політичний акцент, адже у більшості випадків мова йшла не стільки про відновлення старих назв вулиць та майданів, скільки про політизовану заміну імен одних знакових фігур на інші, одних символічних назв – на альтернативні.

Серпень 1990 р. пройшов під знаком гострої конфронтаційної боротьби між владою та опозицією. В епіцентрі в цей час опинилися масові антиленінські акції, в ході яких у республіці розгорнувся процес демонтажу пам'ятників В.Леніну. За оцінкою ЦК КПРС, кількість пам'ятників засновнику радянської держави на території СРСР наприкінці 80-х нараховувала десятки тисяч. На цей час у країні було встановлено близько 200 монументів загальносоюзного та республіканського і більше 1000 обласного значення. За даними міністерства культури УРСР, на лютий 1988 р. на державному обліку і під охороною в республіці знаходилося понад 4,5 тис. пам'ятників вождю світового пролетаріату, абсолютна більшість з яких створювалася у 40-50-тих роках і виконувалася з недовговічних матеріалів (бетон, гіпс, цегла). Протягом років не велося належного контролю за художнім рівнем тиражованих скульптур та за якістю будівництва. В результаті, за інформацією облвиконкомів, кількість пам'ятників, що потребують заміни в зв'язку з незадовільним технічним станом, з часом помітно зростала. Шукаючи виходу з ситуації, яка склалася, міністерство культури УРСР пропонувало з метою скорочення строків створення нових пам'ятників В.Леніну, що могли б замінити старі, ширше практикувати використання тиражованих скульптур, замінювати зруйновані пам'ятники на бюсти та стели зі скульптурними композиціями.

Втім, з часом до партійно-державної номенклатури прийшло більш тверезе ставлення до проблеми увіковічення вождя світового пролетаріату. Інша справа, що ця більш об'єктивна оцінка сформувалася під впливом хвилі новітнього “іконоборчого” руху, направленої проти надмірного та бездумного марксистсько-ленінського пам'ятникобудівництва, що прокотилася Латвією, Грузією та країнами Східної Європи (Польща, Чехословаччина, Румунія, Угорщина). Саме під тиском цих обставин уже у квітні 1990 р. завідувач ідеологічним відділом ЦК КПРС А.Капто зазначав: “Варто визнати, що в цілому протягом десятиріч при встановленні пам'ятників Леніну мали місце серйозні відступи від розумних та цивілізованих підходів... Звертання скульпторів до творчого відображення особи В.І.Леніна досить часто призводило до серйозного зниження ідейно-художнього рівня виконання. Нерідко траплялися ситуації, коли в одному й тому ж місті на обмеженому просторі знаходилося декілька пам'ятників. Дискредитація імені Леніна посилювалася масовим тиражуванням не кращих зразків (виділено – О.Б.)”.

Своєрідним початком антиленінської кампанії стали події у Києві 22 квітня 1990 р., коли після проведення п'ятитисячного мітингу, присвяченого Дню Землі та екологічним питанням, група молоді зробила спробу демонстративно покласти біля підніжжя пам'ятника Леніну на бульварі Т.Шевченка та на Площі Жовтневої революції вінки з колючого дроту. Аналогічну акцію спробувала провести у Львові група молоді (близько 100 осіб) на чолі з представником СНУМУ О.Витовичем. Більш детально історія боротьби за руйнування, демонтаж і перенесення пам'ятників В.Леніну викладена в окремій праці автора¹.

Варто підкреслити, що новітнє “іконоборство” – боротьба за руйнування, демонтаж і перенесення пам'ятників В.Леніну – це частина війни символів, що віддзеркалювала гостроту боротьби між офіційною владою та опозицією. Її динаміка, неначе політичний барометр, відбивала розклад сил та настрої суспільства. Тверезо оцінюючи ситуацію, що склалася навколо монументів засновнику СРСР, аналітики

¹ Бойко О.Д. Війна символів – війна не символічна, або “іконоборчий” рух доби перебудови // *Нова політика*. – 2001. – № 2. – С. 43-46.

ЦК КПУ зазначали: “Зрозуміло, за всім цим криється прагнення демонтувати не просто пам’ятники, а існуючий політичний лад, основи соціалізму (виділено – О.Б.)”. Отже, державно-партійна номенклатура чудово розуміла, що демонтаж пам’ятників засновнику радянської держави – це лише перший крок на шляху демонтажу усїєї системи, і тому намагалася мобілізувати громадськість на захист символів та ідеалів радянської доби. В той час для опозиції антиленінська кампанія була пробою сил, приводом для постановки гострих проблем, формою організації та мобілізації мас, способом підготовки громадської свідомості до радикальних змін у суспільстві.

У зв’язку з цим не випадково, що саме в серпні 1990 р., на який припадає потужна хвиля руху за демонтаж пам’ятників В.Леніну, протистояння опозиції і влади наблизилося до критичної межі. Аналізуючи в цей час динаміку суспільних процесів, завідувач відділу організаційно-партійної та кадрової роботи ЦК КПУ М.Стріла зазначав: “ Ситуація у серпні говорить про те, що у республіці практично завершилося організаційне зміцнення і поляризація різних політичних сил, які тепер не ховаються за перебудовчі гасла, одверто заявляють про свої справжні наміри. Їх зростаюча активізація нині переведена у площину практичних справ”.

У цей час демократичні сили широко розгорнули кампанію, що мала на меті в перспективі завоювання усїєї повноти політичної влади в Україні. Ця кампанія робила ставку, з одного боку, на компрометацію та дискредитацію комуністів-депутатів Верховної Ради УРСР, а з другого – на активне пропагування ідеї скликання Національного конгресу з повноваженнями парламенту, посилення вимог про саморозпуск Верховної Ради республіки.

Новий розклад політичних сил, що склався після безрезневих виборів, стимулював консолідаційні процеси на регіональному рівні. Зокрема, влітку 1990 р. у Донецьку відбулася зустріч голів рад ряду промислових міст Донбасу, в ході якої було прийнято рішення про створення асоціації міських Рад. Основними завданнями цього регіонального об’єднання було визначено налагодження горизонтальних зв’язків, подолання консерватизму і диктату облвиконкому, розгортання зустрічної законотворчості, альтернативної

Верховній Раді УРСР. Учасники зустрічі висловлювали невдоволення тим, що республіканський парламент фактично демонструє свою незацікавленість у попередньому обговоренні законів на місцях. З метою вироблення спільної тактичної лінії та для консолідації сил на зібранні було визнано за необхідне проводити і надалі такі зустрічі шокквартильно у різних містах області.

Врешті-решт, активність на місцях та необхідність координації дій демократичних сил у радах на республіканському рівні зумовили проведення у серпні 1990 р. в Дніпродзержинську Дніпропетровської області дводенної установчої республіканської конференції асоціації демократичних рад і демблоків у радах. У зібранні, на якому головував В.Чорновіл, взяли участь 60 делегацій та окремих представників обласних, міських і районних рад України, а також народні депутати СРСР та УРСР. Учасники форуму обговорили широке коло питань – про структуру і завдання нового формування, шляхи економічної реформи, муніципальну власність, взаємовідносини з виконкомом, національну політику. Регіональні опозиційні сили, що об'єдналися в асоціацію, визнали своєю основною метою підготовку та обговорення альтернативних юридичних документів (законів та програм) для подальшого винесення їх на затвердження у Верховній Раді УРСР і створення в кінцевому рахунку нового, більш демократичного, правового поля для практичної діяльності місцевих рад.

Для керівництва новим політичним об'єднанням була обрана Координаційна рада на чолі з народним депутатом СРСР С. Конєвим. У пакеті вимог до Верховної Ради УРСР, затверджених на зібранні, акцентується увага на необхідності створення власної української армії, відкликання зі служби в інших республіках представників України; висувається заклик до всіх голів рад різних рівнів припинити членство у будь-яких політичних партіях; актуалізується вимога про нагальну необхідність надання Декларації про суверенітет України статусу конституційного закону.

12 серпня на мітингу Київський міський страйковий комітет прийняв резолюцію з вимогою до Верховної Ради УРСР взяти всю повноту влади та відповідальність за виведення республіки з кризи в найкоротший термін, інакше – до 17

вересня 1990 р. скласти свої повноваження. У випадку невиконання цієї вимоги страйкком запланував 27 вересня організувати всеукраїнський одноденний страйк. 23 серпня під час заключного етапу культурологічного походу “Дзвін – 90”, що мав на меті пропагандистську, пробуджувальну акцію в східному регіоні республіки, у Каневі Черкаської області під час концерту теж були висунуті ті ж вимоги і було заявлено: якщо Верховною Радою України не буде дано відповіді, слід організувати 27 вересня та 1 жовтня всеукраїнські страйки. Цього ж дня Координаційна рада новітніх організацій Прикарпаття м. Івано-Франківська поширила звернення до громадян України, у якому гострій критиці були піддані члени “Групи –239”, що виявляє консерватизм у реалізації принципів Декларації про державний суверенітет України, а також висувалось гасло республіканського страйку 1 жовтня. Опозиція висувала завдання перед своїми прихильниками зібрати в столиці республіки цього дня не менш як 1 млн осіб.

Наприкінці серпня 1990 р. політична ситуація стала критичною. Оцінюючи її, секретар Рівненського обкому КПУ О. Попик підкреслював: “Фактично політична боротьба підійшла до свого кульмінаційного моменту: чия візьме?”.

Отже, березневі 1990 р. вибори до Верховної та місцевих рад народних депутатів УРСР фактично відкрили новий етап суспільно-політичних трансформацій в Україні. Безпосередніми наслідками виборчого марафону були: кардинальне оновлення депутатського корпусу; прихід до влади політичних лідерів нової хвилі; перемога демократів у ряді місцевих рад республіки; отримання окремими представниками Демократичного блоку статусу народних депутатів; консолідація та активізація діяльності регіональних еліт. Законотворча діяльність місцевих рад, особливо в західному регіоні, відзначалась високою активністю та радикальністю, намаганнями якомога скоріше продемонструвати свою відмінність від попередників та створити на підвладній території нову суспільну атмосферу. Їх рішення мали, як правило, підкреслено політичний характер. Разом з тим, роботі цих органів державної влади були притаманні такі хвороби росту як загальне зниження рівня професіоналізму, неодноразове порушення демократичних юридичних норм, ігнорування діючого законодавства та рішень інших гілок влади, надмірний законодавчий

радикалізм та правовий романтизм. Ці та інші фактори дуже часто ставали приводом до загострення стосунків між демократичними радами та місцевими партійними органами. Втім, основною причиною ескалації конфронтації у регіонах було, як правило, бажання місцевої партноменклатури, яке постійно підігрівалося підтримкою центральних партійних органів, не поступатися реальними важелями влади на місцях представникам нових законно обраних рад. Утім, і депутати-демократи не лишалися в боргу і в більшості випадків у стосунках з компартійними структурами обирали шлях не співпраці та компромісу, а боротьби та протистояння.

З початком роботи Верховної Ради УРСР у парламентському режимі політичне життя в Україні отримує новий імпульс. У сесійній залі розгортаються нові суспільно-політичні процеси, з'являються нові явища та фактори, що мали значний резонанс та вплив на перебіг суспільного життя в республіці: серед депутатів відбувається політичне розмежування, яке підкріплюється юридичним оформленням, – виникає комуністична більшість та некомуністична меншість; утворюється організована парламентська опозиція (Народна Рада); завдяки парламентській трибуні, лідери Демократичного блоку отримують змогу прямо звернутися до народу України, оприлюднити та захистити свої погляди, обнародувати розроблені опозицією альтернативні проєкти, резолюції та інші документи; у світобаченні та практичних діях депутатського корпусу дедалі більшу роль починають відігравати національні інтереси, що знаходить свій вияв у законотворчому процесі; під тиском складного комплексу чинників та обставин приймається Декларація про державний суверенітет України, що фактично закладає юридичні підвалини майбутньої розбудови незалежної держави.

2. Початок формування багатопартійної системи: проблеми, характерні риси та особливості

Ключовим елементом демократичної політичної системи є багатопартійність. Її історія в Україні сягає своїм корінням у другу половину XIX ст., коли на хвилі революційного піднесення та національного відродження почали утворюватися перші політичні організації. Важливими віхами цієї історії були

етап Української революції, період розгортання дисидентського руху, доба “перебудови”. Новітня історія багатопартійності в Україні вже пройшла у своєму розвитку кілька етапів, під час яких розгорталися і набували динаміки різновекторні суспільно-політичні процеси та тенденції. Сучасні дослідники цього питання виділяють у процесі розбудови багатопартійної системи у нашій республіці декілька етапів, або періодів. Характерно, що хронологічні рамки цих етапів відрізняються не суттєво: опорними, як правило, є три дати: осінь 1989 р. – перше формальне задекларування політичної партії в Україні; грудень 1991 р. – проголошення незалежності республіки; весна-літо 1994 р. – вибори до Верховної Ради і обрання Президента України.

Відрізняються етапи розвитку багатопартійності, головним чином, назвою, яка віддзеркалює обраний дослідником критерій оцінки основних тенденцій, притаманних тому чи іншому періодові. Зокрема, Є. Бистрицький, маючи базовим критерієм характер стосунків партій та офіційної влади, виділяє такі періоди: опозиційно-переддержавний (осінь 1989 р. – 1 грудня 1991 р.); лояльно-державний (грудень 1991 р. – початок 1993 р.); передвиборчий (1993 – 1994 р.р.). О. Валецький поклав у основу своєї періодизації еволюцію набуття партіями юридичного статусу та тенденції політичної орієнтації: національно-романтичний (або неформальний) етап, період формальної багатопартійності та етап формування політичного центру.

На думку О. Гараня, перший етап становлення багатопартійності в Україні охоплює 1988 р. У цей час питання про заснування партій на порядку денному не стояло, а головним завданням демократичних сил було створення широкого об'єднання на зразок народного фронту. На другому етапі, що тривав протягом 1989 р. та перших трьох місяців 1990 р., відбулося становлення Руху та фактична легалізація політичного плюралізму. З березня-квітня 1990 р. з утворенням парламентської опозиції починається третій етап становлення багатопартійності у нашій республіці. На три періоди розділив історію багатопартійності і А. Білоус: “передпартійний” (середина 1988 р. – грудень 1989 р.), “багатопартійний” (весна 1990 р. – серпень 1991 р.) і період “посткомуністичних партій” (з серпня 1991 р.). У цього ж автора зустрічається й інша назва

етапів (допартійний, початкової багатопартійності, пост-комуністичний) із збереженням хронологічних рамок.

Якщо взяти за основу періодизації суттєві зміни у динаміці життєвого циклу багатопартійності як політичного феномена, тобто якісні зрушення у поведінці партій (розмежування, консолідація, перегрупування сил тощо), направлені на завоювання влади, з іншого – ступінь реального впливу багатопартійності на формування та функціонування владних структур, то періодизація розвитку багатопартійності в Україні, на нашу думку, буде мати такий вигляд:

I етап. “**Зародження**” (середина 1988 р. – лютий 1990 р.):

- виникнення неформальних організацій;
- утворення легальної організованої опозиції;
- політизація та активізація діяльності УГС;
- вихід на політичну арену НРУ;
- розмежування та диференціація всередині правлячої Комуністичної партії, організаційна консолідація прихильників Демократичної платформи;
- виникнення першої формально задекларованої партії – Української національної партії;
- вилучення з Конституції СРСР 6-ї статті, яка стверджувала монополію КПРС на владу.

II етап. “**Утвердження**” (березень 1990 р. – серпень 1991 р.):

- поява парламентської опозиції;
- ініціювання представниками демократичного блоку важливих рішень, серед яких найголовніше – Декларація про державний суверенітет України;
- збільшення кількості політичних партій (від 1989 р. до серпня 1991 р. утворилося понад 20 політичних партій та об'єднань).

III етап. “**Становлення**” (з серпня 1991 р.):

- розширення спектра багатопартійності;
- посилення розколів та дроблення політичних сил;
- активізація процесу створення місцевих партійних відділень та осередків;
- підведення під функціонування багатопартійності юридичної бази;

- зміцнення зв'язків партій з впливовими бізнесовими та юридичними колами;
- періодичне перегрупування сил, створення політичних блоків для боротьби за владу.

Особливість формування багатопартійності в Україні полягає в тому, що її вихід на державний рівень передувє її становленню, тобто повноцінній розбудові вертикальних та горизонтальних структур, формуванню власної соціальної бази тощо.

Після того, як у середині 1988 р. у правозахисної організації УГС почало вимальовуватися чітко виражене політичне обличчя, а на політичній арені з'явилась масова суспільно-політична організація на зразок прибалтійських фронтів – Рух, ідея багатопартійності з суто ідеологічної сфери фактично перейшла протягом 1989 р. у площину практичної реалізації. По-перше, про це свідчила діалектика переростання неформальних груп інтересів (“Зелений світ”, “Меморіал”, ТУМ тощо) з метою збирання опозиційних сил у суспільний рух (НРУ), що, в свою чергу, мав тенденцію до диференціації у перспективі на низку політичних партій. Крім того, симптомами та факторами формування нової політичної ситуації стали в цей час активні виступи опозиції проти монополії КПРС на владу, юридично зафіксованої у 6-ї статті Конституції СРСР. У партійних документах цього періоду з тривогою зафіксовано: “Деякі групи та об'єднання відверто виявляють претензії на роль альтернативних КПРС партій”.

По-друге, наростаюча підтримка ідеї багатопартійності в масах. Проведені на етапі зародження багатопартійності в Україні соціологічні опитування свідчили, що ще до початку роботи Верховної Ради УРСР скликання 1990 р. 30,4 % опитаних безпартійних громадян, а також 26,3% комуністів погоджувались з формуванням багатопартійної системи і не заперечували проти існування інших політичних партій поруч з КПРС.

По-третє, наростання критичних настроїв та розуміння необхідності цього політичного кроку прогресивною частиною КПУ. У травні 1989 р. на Пленумі Подільського районного комітету Компартії України І.Салій пророче зазначив: “Партія повинна підвищити діловитість та відповідальність.., інакше

якщо результатів не буде, народ без нас створить партії, а від нашої відвернеться надовго”. У жовтні 1989 р. на нараді відповідальних працівників партійних комітетів Донецької області пропонувалось прийняти закон про партії, “оскільки організації, альтернативні КПРС, все одно існують”.

Цікавою була позиція у цьому питанні ЦК КПУ, певну увагу про яку дають інформаційно-довідкові матеріали, підготовлені цією структурою у грудні 1989 р. Партійні аналітики, що їх написали з одного боку, стверджували, що створити альтернативний програмі КПРС документ неможливо, і що багатопартійність “серйозно гальмує і ускладнює процеси прийняття рішень, розпорошує і відволікає сили на міжпартійну боротьбу, втрачається оперативність керівництва тощо”. Разом з тим на цьому етапі вже не було безапеляційного відкидання ідеї багатопартійності: автори інформаційно-довідкових матеріалів обережно, хоча і досить невизначено, змушені були визнати її право на життя та практичну реалізацію: “Можливо, на якомусь етапі соціально-політичного розвитку сама ситуація в країні обумовить доцільність державно-правового визнання принципу багатопартійності”.

Формування багатопартійного спектра в Україні у добу перебудови розпочалося з крайньої частини правого флангу. Такий розвиток подій певною мірою закономірне явище, адже в умовах наростаючої кризовості, як правило, зростає поляризація політичних сил, а оскільки на лівому фланзі фактично монополюю домінувала КПРС, то на противагу їй наприкінці 80-х – на початку 90-х р.р. активно почали розбудову партійних структур націонал-радикали. Першою формально задекларованою партією стала **Українська національна партія (УНП)**, утворення якої було проголошене ще 21 жовтня 1989 р. на установчому з’їзді у Львові. Її організатором та лідером став колишній політв’язень Г. Приходько. Керівництвом УНП планувалось створити розгалужену організаційну структуру, яка б включала раду, осередки на місцях; рада повинна була мати дипломатичний, ідеологічний, фінансовий, інформаційний відділи та службу безпеки. Починаючи з лютого 1990 р., розпочалася реєстрація членів цієї партії з видачею їм квитків та заведенням особових справ. Проте радикальність програмних установок, напівлегальний характер існування цього політичного формування не дозволили

помітно розширити його лави – на червень 1990 р. чисельність УНП становила лише 150 осіб.

У програмній заяві про заснування УНП викладені базові принципи та ідеологічні засади організації. Проголошувалось, що партія не визнає існуючу державність в Україні, оскільки “у 1918 році влада була узурпована більшовиками, а Червона Армія окупувала УНР”. Виходячи з цього, УНП обстоювала ідеї демократії, плюралізму, приватної власності; вимагала скасування Конституції УРСР та договору СРСР, виведення “окупаційних збройних сил з усіх українських земель”; вважала необхідним створення “силового гаранту” безпеки громадян, “яким є приватна зброя”. У своїй діяльності націонал-радикали орієнтувалися на мирний шлях досягнення кінцевої мети, однак не виключали і нелегальних методів боротьби у разі застосування до них репресій з боку властей. Основну свою увагу вони зосередили на збиранні сил, це виявилось у тому, що головним завданням поточного моменту партія вважала “консолідацію та виховання нових національно-здорових сил”, а також формування національної армії (у лютому 1990 р. у рамках УНП почав свою роботу ініціативний комітет “За створення збройних сил України”).

Березневі вибори 1990 р. активізували діяльність політичних сил. 8 квітня на політичній арені України з'явилася нова політична партія – “**Державна самостійність України**” (ДСУ), утворення якої було проголошено в цей день на загальному зборі у Львові. Члени нової політичної структури, які оголосили себе продовжувачами справи М.Міхновського, Д. Донцова, Є.Коновальця, С.Бандери, Р.Шухевича, Я.Стецька, обговорили та затвердили програму й статут об'єднання. Очолив ДСУ відомий політв'язень І.Кандиба. До складу обраного на з'їзді керівного органу – Головної Ради увійшли також З.Красівський, І.Сеник, А.Лупиніс, Д. Гусяк. Основною метою партії було проголошено становлення Української Самостійної Соборної Держави” .

21-22 квітня у Львові відбувся з'їзд Українського християнсько-демократичного фронту (УХДФ) (виник у січні 1989 р.), на якому утворилася **Українська християнсько-демократична партія (УХДП)**. Лідер новоутвореної організації В.Січко, який відбув шестирічне ув'язнення за участь у правозахисному русі, оголосив її “політичною партією нового типу”. На з'їзді УХДП

центральною була проблема формування соціальної бази та утвердження нової партії. Не випадково тут активно обговорювалися питання про створення інституту симпатиків УХДП, жіночої організації; співробітництво та взаємодія з іншими політичними партіями та політизованими неформальними об'єднаннями республіки; блокування із християнсько-демократичними партіями Литви, Грузії, Латвії, Естонії; ініціювання реформи освіти з акцентом на релігійному вихованні молоді; розгортання економічної діяльності партії (утворення кооперативів тощо). У програмі та статуті УХДП підкреслюється, що її кінцевою метою є “створення незалежної української державності”. За даними організаторів та лідерів цього радикального утворення, у лавах українських християнських демократів на літо 1989 р. нараховувалося близько тисячі осіб, а на червень 1990 р. – не менше двох тисяч, за оцінками ж Львівського обкому КПУ – лише 350 членів.

Безумовно, центральною подією у процесі формування правого табору та взагалі важливою віхою на етапі утвердження багатопартійності в Україні стало утворення на основі УГС політичного об'єднання націонал-державницького спрямування – **Української республіканської партії (УРП)**, що одразу зайняла правочентристські позиції. Ця подія визрівала вже давно. Ще у грудні 1989 р. представники УГС заявляли про те, що їх найближче завдання – трансформація в політичну партію. Справа в тому, що на рубежі 1989/1990 р.р. перед Українською Гельсінською спілкою гостро стало питання про те, як, борючись за лідерство у таборі демократичних сил та їх масштабну консолідацію під дахом НРУ, не втратити власних позицій. Вихід бачився саме у перетворенні її на політичну партію. Про це переконливо свідчить перебіг дискусії на засіданні координаційної Ради Львівської обласної філії УГС (січень 1990 р.), у ході якої В.Яворський зазначав: “Спілка стала одним з крил Руху і фактично ... розчинилася у Русі. На даний час спілка фактично є функціонером Руху, хоч є ще можливість врятувати своє обличчя”. Про організаційну кризу в УГС та шляхи виходу з неї говорив на зібранні і І.Деркач: “Криза в УГС настала і особливо після з'їзду Руху. Немає чіткої структури, ми не готові до переходу до багатопартійної роботи. Розчинитися в Русі неможливо, бо це фактично лібералізована КПРС”. Він наголошував на тому, що необхідно мати чітку

політичну лінію, власне політичне обличчя, а для цього пропонував відмежуватися від комуністів і “переростати в партію”.

29-30 квітня 1990 р. на з’їзді УГС у Києві було проголошено утворення УРП. У цьому форумі брали участь 495 делегатів, які представляли 2300 членів УГС, об’єднаних у 32 філіях, що функціонували у різних регіонах республіки. Характерно, що майже кожен другий учасник з’їзду мав судимість за протиправну діяльність. Оцінюючи ситуацію, що склалась у цей час в УГС, В.Чорновіл констатував граничну невизначеність: “Сьогодні це структура на роздоріжжі... Після з’їзду Руху Співка немов зупинилася. Нам треба було негайно переформуватися, чітко назвати себе політичною партією або спілкою, але виразно політично окресленою, змінити назву і стати організацією, яка б була ядром Руху. Для самого Руху, мабуть, потрібна була така передова сила”.

У прийнятій програмі УРП чітко висловилася за створення Української незалежної соборної держави як неодмінної умови політичного, економічного й культурного відродження, консолідації та самопоступу народу України, піднесення його добробуту, утвердження демократичного ладу і розвитку громадянського суспільства, виведення України з міжнародної ізоляції на гідне місце серед вільних народів світу. Відповідно до статуту, новостворена організація повинна зростати на ґрунті жорсткого централізму та дисципліни (на з’їзді лунали заклики до запровадження “залізної” і навіть “палочної дисципліни”). Головою партії було обрано політ’язня з 27-річним стажем, народного депутата УРСР Л.Лук’яненка, його заступниками стали С.Хмара та Г.Гребенюк. Варто підкреслити, що з моменту своєї появи на політичній арені УРП вважалась офіційною владою одним із найнебезпечніших противників Компартії України, який має сильні стартові позиції, – чітко діючу структуру, випробуваний склад і неабиякий досвід політичної боротьби.

Після з’їзду новостворені республіканці розгорнули бурхливу діяльність по трансформації структур УГС в структури УРП. У результаті до літа обласні організації, відділення, філії, осередки або ж ініціативні групи були утворені практично у кожній області України. Характерними рисами етапу початкової організаційної розбудови УРП були:

По-перше, скорочення лав організації у ході перереєстрації членів УГС у члени УРП. Так, якщо у квітні 1990 р. УГС нараховувала 2300 осіб, то навіть в червні УРП налічувала у своїх рядах не більше 2000 чоловік. Лише у Львівській організації під час перереєстрації було втрачено близько 200 прихильників. Як відзначали самі керівники УРП, “багатьох налякала суворая дисципліна, яку партія ставить однією з головних засад”.

По-друге, переважна частина організаційних структур та членів УРП були зосереджені у західному регіоні республіки, на який фактично припадала їх більша половина (у Львівській області – 600 осіб, в Івано-Франківській – 230, а у Тернопільській – 150 осіб).

По-третє, керівництво УРП, відмовившись від початкових задумів створити елітарну, мобільну та дієву організацію (5-10 тис. осіб), зробило ставку на значне розширення своїх лав за рахунок робітничого класу, намагаючись навіть у якісному складі соціальної бази стати альтернативою КПРС. Наприклад, серед 600 членів Львівської обласної організації УРП, яка була найбільш чисельною, 326 були робітниками.

По-четверте, на організаційну розбудову УРП суттєво впливало те, що в рамках цієї організації існували два крила – відносно помірковане (Л.Лук'яненко, М.Горинь, Б.Горинь), яке у своєму намаганні досягнути незалежності України намагалось максимально розширити коло своїх прихильників та союзників і тому не виключало можливості співпраці з демократично настроєними комуністами та укладення компромісних угод з КПУ; та радикальне, очолюване С.Хмарою, який категорично виступав проти будь-яких компромісів і форсував ескалацію політичної напруги у суспільстві.

Розглядаючи процес становлення багатопартійності та власне місце і роль у ньому структур УРП, Львівська організація цієї партії зазначала: “В час, коли історія дає Україні шанс здобути незалежність, з руїни політичного життя постають партії, які покликані пробудити національну свідомість народу, загальнолюдську його гідність, взяти відповідальність за його долю і піднести Україну до рівня цивілізованих країн світу. У нас відмінні програми, за нами йдуть різні верстви людей, у нас неоднаковий потенціал. Ми різні, але в одному єдині – маємо спільну мету: визволити народ і здобути незалежну Українську державу. І в цьому готові до співпраці і до консолідації з усіма

націонал-демократичними силами, щоб змінити співвідношення політичних сил України на користь демократії і національної свободи”.

Варто підкреслити, що на правому фланзі вітчизняної багатопартійності діяли і загальносоюзні політичні структури зокрема фактично перша в СРСР опозиційна партія **Демократичний Союз**, діяльність якої не була національно забарвленою і ґрунтувалась на рішучій критиці пануючої системи, а в організаційному плані це об'єднання будувалося на конфедеративній, фракційній основі. 30 квітня – 2 травня 1990 р. спочатку у Ворзелі, а потім у Києві просто неба відбувся ІV з'їзд ДС, на якому були присутні 79 делегатів, що представляли 75 парторганізацій, у лавах яких нараховувалося 960 осіб. З'їзд показав, що в рамках організації чітко визначилися дві течії: “реалісти” та “радикали”, протистояння між якими ледь не призвело до розколу.

Суть протиріч полягала в тому, що, якщо “реалісти” займали гнучку позицію використання для ослаблення та руйнування діючої системи як парламентських, так і позапарламентських засобів, то “радикали” визнавали “лише шлях позапарламентської діяльності, створення структур, альтернативних владі”. Радикальність поглядів, відсутність національного акценту в ідеології та практиці, фактичний розкол у керівництві не дозволили ДС швидко зростати. На червень 1990 р. у Києві, Одесі, Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Житомирі, Кривому Розі, Полтаві, Хмельницькому та Чернівцях існували лише “розрізнені групи, чисельністю до 100 чоловік”. У подальшому це малочисельне партійне утворення фактично розкололося на кілька окремих груп.

Розбудову правого флангу багатопартійності в Україні було продовжено влітку 1990 р. 16-17 червня у Києві відбувся установчий з'їзд ще одного націонал-радикального утворення – **Української народно-демократичної партії (УНДП)**. Ця партія сформувалась на основі Української народно-демократичної ліги (УНДЛ), яка, в свою чергу, веде родовід від Українського культурологічного клубу. До саморозпуску УГС, УНДЛ була її колективним членом. На з'їзді співголовами обрані О.Бондаренко, Т.Соловко, А.Кирєєв та Є.Чернишов. Основною програмною установкою орга-

нізації була практична робота членів УНДП із створення альтернативної системи влади: розгортання діяльності незалежних громадянських комітетів, які повинні реєструвати громадян Української Народної Республіки (УНР), скликання I Конгресу громадян Української Держави. На момент утворення УНДП нараховувала у своїх лавах 1200 осіб, Проте як і більшість націонал-радикальних партій (крім УРП), вона мала регіональний характер – партійні структури існували лише у Києві, Харкові та у західних областях республіки.

З метою об'єднання та згуртування політичних сил правого спектра 1 липня 1990 р. у Києві відбулася установча сесія **Української міжпартійної асамблеї (УМА)**, що об'єднала на платформі націоналізму та позапарламентського шляху боротьби за державність 28 громадсько-політичних організацій (УРП, УСДП, УХДС, СНУМ, ДСУ, НРУ, Товариство репресованих та ін.). Головною метою новоствореного політичного об'єднання стало створення на місцях альтернативних владних структур комітетів громадян та Національного конгресу як верховного органу влади. Комітети громадян повинні були провести кампанію реєстрації громадян УНР на основі ухвали Центральної Ради від 1918 р., щоб відновити пакт громадянства в незалежній Українській державі і, таким чином, мати законне право на утворення власної національної армії та поліції, а також Національного конгресу громадян України (Установчих зборів).

Характер дискусії на сесії показав, що на політичній арені з'явилося опозиційне об'єднання з вкрай радикальною національною орієнтацією. У виступах Ю.Нікольського, Г.Приходька, А.Киреева, Д.Корчинського, Ю.Шухевича констатувалось, що політична ситуація є гранично кризовою, Україна стоїть на порозі громадянської війни. Ці твердження служили підґрунтям для розстановки нових акцентів у тактиці боротьби національно-патріотичних сил за незалежність України. Зокрема, стверджувалось, що парламентські форми боротьби втрачають перспективу, і нагальною потребою є перехід до незбройної революційної боротьби. Окремі промовці були ще різкішими і вказували на можливість переходу до збройних форм відстоювання національних інтересів. На установчій сесії УМА утворено Виконавчий комітет, який

очолив А.Лупиніс, та Координаційну Раду (головою обрано Г.Приходька). Практична діяльність УМА найбільш яскраво виявилась у процесі реєстрації громадян УНР. За даними Виконкому цієї організації, на жовтень 1990 р. було зареєстровано 750 тис. осіб. У подальшому, за інформацією УМА, на березень 1991 р. стати громадянами УНР виявили бажання майже 3 млн чоловік.

Тривалим був період організаційного становлення Демократичної партії України (ДемПУ), що займала національно-центристські позиції. 24 березня 1990 р. на засіданні Великої Ради НРУ у м. Хусті Закарпатської області було повідомлено про створення ініціативного комітету майбутньої демократичної партії. Через місяць – 25 квітня на засіданні цього комітету обговорювалися політичні засади та базові принципи організації, якими було визнано утворення суверенної Української республіки, роздержавлення власності, приватизація, рішучий перехід до ринкових відносин, створення національної валюти тощо.

Те, що серед ініціаторів створення ДемПУ були лідери Руху, відомі правозахисники та діячі науки та культури (І.Драч, Д.Павличко, В.Яворівський, В.Дончик, Ю.Цеков, В.Черняк, М.Швайка, Ю.Бадзьо та інші) не на жарт стривожило ЦК КПУ. Не випадково вже наступного дня було внесено корективи до робочого плану засобів масової інформації УРСР “у зв’язку із змінами в суспільно-політичній обстановці”. Ці корективи націлювали республіканське телебачення та радіомовлення на критику “програми і структурних цілей створюваної Демократичної партії України, її буржуазного, соціал-демократичного характеру, політичних, економічних та ідеологічних засад, на яких лідери УГС та Руху об’єднують деструктивні сили”.

Наприкінці травня 1990 р. опубліковано Маніфест ДемПУ, що ґрунтувався на продовженні традицій української соціал-демократії. Втім, у подальшому відбулась певна еволюція новостворюваної партійної структури, яка вже невдовзі почала тяжіти радше до ліберальних, ніж до соціал-демократичних цінностей. Протягом літа й осені йшла розбудова партійних структур демократів у республіці. На липень 1990 р. осередки ДемПУ заявили про себе у Києві та майже половині областей республіки. Так, у Івано-Франківській області структурні організаційні ланки демократів функціонували у Коло-

мийському, Снятинському, Калуському, Галицькому, Долинському районах, в обласній Раді, Інституті нафти та газу та інших установах, у яких нараховувалося вже понад 300 членів партії.

15 грудня 1990 р. відбувся установчий з'їзд ДемПУ, на якому головою Національної Ради партії було обрано відомого правозахисника Ю.Бадзьо. Форум проголосив систему пріоритетів новоствореної партії: людина – сім'я – нація – держава. На час проведення з'їзду українські демократи нараховували у своїх лавах 2,7 тис. осіб та мали у Верховній Раді УРСР 25 депутатів.

Формування центристського табору у багатопартійному спектрі України розпочалось з появи соціал-демократичних партій. 25-27 травня 1990 р. у Києві відбувся з'їзд соціал-демократів України, на якому 100 делегатів представляли 35 організацій республіки. Планувалось створення Об'єднаної соціал-демократичної партії України. Термін "об'єднана" мав продемонструвати, що новоутворена організація ідеологічно поєднає традиції як західної, так і східної соціал-демократії, а організаційно буде розбудовуватися на федеративній основі. Однак розколу уникнути не вдалося, оскільки з самого початку в оргкомітеті з'їзду існували серйозні протиріччя між прихильниками "демократичного соціалізму" – лівої (класичної) моделі і "соціал демократії" – правого (модерністського) напрямку. В результаті на установчому з'їзді утворилося одразу дві партії – **Соціал-демократична партія України (СДПУ)**, що консолідувала праве крило – фактично дві третини делегатів, та **Об'єднана соціал-демократична партія (ОСДПУ)**.

СДПУ у своїх програмних установах виступала проти "демократичного централізму", рішуче відкидала марксизм-ленінізм "як вчення, пройняте утопізмом та насиллям". Позитивним ідеалом програма СДПУ проголошувала цивілізоване, вільне, демократичне, солідарне, економічно ефективне та екологічно стійке людське суспільство, що перебуває у постійному динамічному розвитку. Одним із центральних програмних положень було відновлення незалежної демократичної Української держави з гарантуванням прав усіх її громадян у межах Загальної декларації прав людини.

Головою ради СДПУ обрано А.Павлишина, а головою правління – А.Носенка. Ліві, які залишилися у меншості на

з'їзді, проголосили про створення ОСДПУ, базуючи свою діяльність на принципах демократичного соціалізму у тому розумінні, яке прийняте світовою соціал-демократією. Головою ради ОСДПУ став О.Алін (О.Нижник), співголовами обрано О.Білоусова, С.Кілеєва, Ю.Баумана.

Організаційне розмежування на з'їзді соціал-демократів не одразу вплинуло на перегрупування сил у місцевих осередках. У цей час соціал-демократи мали 35 груп загальною чисельністю до 500 осіб, що функціонували у 25 містах України. Найчисельніші та організаційно міцніші осередки знаходилися у Києві, Харкові, Львові, Кіровограді, Одесі, Сумах.

Поступово політична диференціація у таборі соціал-демократів все ж відбулась, а сили повільно, але невпинно зростали. У листопаді 1990 р. у лавах СДПУ перебувало вже 1 тис. осіб, а її структури діяли у 14 областях України. Намагаючись швидше пройти етап організаційного утвердження, керівництво СДПУ неодноразово розглядало питання про злиття з ОСДПУ (на заваді, як правило, ставали серйозні розходження у питаннях про збереження СРСР, незалежність України, ринкову економіку тощо); висувало ідею створення коаліційної партії з подвійним членством, до якої увійшли б декілька центристських партій; для опори в масах планувало заснувати громадську організацію “Демократична дія”; вело переговори з соціал-демократами Прибалтики, під час яких обговорювалась ідея створення Соцінтерну східноєвропейських держав; підтримувало або ж налагоджувало контакти з соціал-демократами Німеччини, Швеції, соціалістами Франції, лейбористами Великобританії.

9 червня 1990 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Української селянсько-демократичної партії (УСДП). Ідея створення цього політичного об'єднання визрівала вже давно. Ще на установчому з'їзді Руху у вересні 1989 р. письменник С.Плачинда вказував на необхідність створення української селянської партії під егідою НРУ. Варто підкреслити, що консолідація сил, бажаючих та здатних створити партію, яка б захищала інтереси селян, мала суперечливий характер. У результаті в рамках ініціативної групи із її створення об'єдналися як ті, хто вважав, що КПУ на даному етапі “може виконувати авангардну роль тільки в блоці з іншими партіями, які необхідно терміново організувати і правильно направляти їх роботу”, так і ті, хто

“виступав за розкол Компартії та розподіл її майна і коштів”. На етапі зародження селянської партії більшість схилилась до її побудови на “платформі КПРС”, що і відбилося в перших програмних заявах.

8 березня 1990 р. у “Літературній Україні” було опубліковано звернення до селян, робітників та інтелігенції про створення УСДП. У цьому документі проголошувався курс на “побудову Української народної держави демократичного соціалізму”. Однак навіть такі помірковані дії організаторів майбутньої селянської партії були засуджені Секретаріатом ЦК КПУ. Під час квітневих переговорів у Львові між членами ініціативного комітету та представниками аграрного відділу ЦК КПУ більшість учасників ініціативної групи (14 із 19) заявили, що “рішення Секретаріату ЦК Компартії України, яке осудило їх дії штучно розділило з Комуністичною партією і поставило на одну платформу з членами “Руху”, поспішне, зроблене без врахування обстановки на місці”. Отже, жорстка позиція Комуністичної партії, яка, намагаючись зберегти свою монополію на владу, всіма засобами гальмувала розгортання процесу формування багатопартійності, штовхала потенціальних союзників до лав опозиції.

У роботі червневого установчого з’їзду УСДП брало участь 99 делегатів від 11 областей республіки, причому 48% з них – з Києва та Київської області. Його активними учасниками були народні депутати УРСР І.Заєць, О.Коцюба, О.Шевченко. Виступаючи на селянському форумі піднімали питання про захист селян, ліквідацію колгоспів, роздачу землі, економічну та політичну самостійність України, співробітництво з молодіжними організаціями “Сокіл” та “Пласт”. Аналіз прийнятих програмних документів дозволяє дійти висновку, що під впливом політичних обставин відбувся відхід новоствореної селянської партії від “платформи КПРС” у бік правого центру.

Головною метою УСДП та її генеральною лінією проголошувалась побудова самостійної правової Української народної держави з пріоритетом загальнолюдських цінностей і моралі, де не буде монополії однієї партії на істину, де влада партій обмежуватиметься конституційним устроєм, рамками парламентаризму та впливом засобів масової інформації, вільних від цензурного нагляду з боку партійних і державних

структур. В економічній сфері партія виступала за економічну самостійність республіки, регіону, області, району, села; різні форми власності на землю і ліси: індивідуально-селянську (фермерську), колективну, кооперативну, акціонерну, кооперативно-інтегровану та державну; ринкові відносини, захист інтересів селян при різних формах оподаткування.

Форум обрав чотирьох співголів партії – С.Плачинду, В.Щербину, Р.Кузьмича та Г.Криворучка. На момент з'їзду, за оцінками організаторів партії, УСДП нараховувала до 30 тис. осіб (цифра явно завищена, і ймовірно, включала в себе не лише дійсних членів, а й симпатиків цієї організації). Про правоцентриські позиції новоствореної партії свідчили вже перші її практичні кроки – 14 липня 1990 р. Велика рада партії обнародувала своє звернення до Верховної Ради УРСР, у якому містились вимоги припинити відрахунки у союзний фонд, націоналізувати в Україні всі підприємства союзного підпорядкування, скасувати уряд СРСР, утворити конфедерацію вільних незалежних держав, ліквідувати КДБ тощо.

22 вересня 1990 р. у Дніпропетровську відбувся перший з'їзд **Народної партії України (НПУ)**. У своїй декларації, що була обнародована напередодні, ініціатори цього політичного утворення зазначали, що основною метою НПУ є не тільки побудова мирним шляхом парламентської республіки, а головне – збереження народу України, допомога мало-забезпеченим, особливо в умовах переходу до ринкової економіки. Девізом новоствореної політичної структури стало гасло: "Кожна людина має право бути щасливою". Утворення цієї партії є досить цікавим і взагалі нетиповим для нових політичних структур. Справа в тому, що перших членів НПУ об'єднувала не стільки спільність політичних поглядів, скільки приналежність до дніпропетровського кооперативу "Олімп", який спеціалізувався на випуску тренажерів та інвалідних візків і активно займався благодійницькою діяльністю.

У роботі установчого з'їзду НПУ, за даними його організаторів, брали участь 232 члени цієї партії, що представляли 10 міст республіки. З програмною доповіддю виступив лідер партії – народний депутат УРСР та президент "Олімпу" Л.Табурянський. Центральними ідеями його виступу були теза про те, що сьогодні у республіці немає політичної сили, яка могла б чітко окреслити шляхи виходу із кризи, захистити

найбідніші верстви населення, а також претензійний висновок: такою силою повинна стати НПУ. З'їзд обрав Раду партії у складі 25 осіб та голову – Л.Табурянського. Членами НПУ на момент її утворення були 335 осіб, переважна більшість з яких були працівниками кооперативу “Олімп”.

28-30 вересня 1990 р. у Києві відбувся установчий з'їзд **Партії зелених України (ПЗУ)**. Варто підкреслити, що фактично рік тому на з'їзді екологічної асоціації “Зелений світ” у багатьох промовах йшлося про “негайне створення “зеленої партії””. Проте лише навесні – 23 березня 1990 р. відбулося засідання ініціативної групи щодо створення ПЗУ, на якому були заслухані та обговорені проекти статуту та програми, політичні декларації партії, а до осені тривала організаційна робота, активну участь у якій брали народні депутати СРСР Ю.Шербак, Л.Сандуляк, народний депутат УРСР В.Шовкошитний.

На установчому з'їзді ПЗУ були присутні 108 делегатів. Найбільш представницькими були делегації Київської, Івано-Франківської, Тернопільської та Чернівецької областей. На початку форуму лідер “зелених” Ю.Шербак у своїй промові розставив політичні акценти, заявивши, що ПЗУ – “партія, народжена Чорнобилем, що це – партія ліворадикального центру, реальної політичної перспективи і її головна мета – боротьба за економічне, політичне і духовне відродження, виживання України”. Варто підкреслити, що прийнятим на з'їзді програмним документам було притаманне переважання політичних та соціально-економічних положень над екологічними. Програма “зелених” декларувала, що лише демонтаж тоталітарної Радянської імперії, керованої диктатурою однієї партії, стане запорукою вільного розвитку кожного громадянина та усього народу України. Метою партії було визначено відродження та захист природного довкілля і людини від згубної дії техногенних та інших руйнівних факторів; побудова вільної, суверенної, демократичної держави – Республіки Україна; формування шляхом парламентських та ненасильницьких громадських дій, самостійно чи в коаліції з іншими партіями демократичного спрямування, уряду народної довіри.

Організаційна будова ПЗУ мала свої особливості, оскільки ґрунтувалась на системі партійних клубів, відносини між якими

будувалися на конфедеративних засадах. З'їзд обрав лідером партії Ю. Шербака, а також 9 співголів для керівництва організацією. Крім програмних документів, на своєму зібранні "зелені" республіки прийняли також звернення до громадян України, яке було обнародоване 30 вересня 1990 р. на мітингу в Києві. Політична суть цього документа – пошук політичного компромісу для виведення українського народу з кризи. З цією метою планувалось проведення "круглого столу" політичних сил України заради створення держави і формування уряду народної довіри.

Світова політична практика переконливо показала, що важливим сегментом центральної частини багатопартійної системи є ліберальний. На жаль, цей напрям політичного спектру в Україні формувався надзвичайно повільно та суперечливо. 30 червня 1990 р. у Київському держуніверситеті відбулася науково-практична конференція, яка фактично була установчою конференцією Київської ліберально-демократичної спілки (КЛДС). Основу цього політичного утворення склали колишні члени Народної спілки сприяння перебудові та асоціації "Виборець". Своїми першочерговими завданнями українські ліберали визначили забезпечення прав та свобод людини, захист особистості та сім'ї як вищих цінностей суспільства; рішучий поворот до роздержавлення засобів виробництва; деполітизації та деідеологізації у економічній, науковій та культурній сферах. Вони виступали за створення вільної і незалежної Української республіки, якалише на основі позитивного рішення референдуму може заключити конфедеративний договір з іншими республіками. У проекті програми акцентується неприйняття лібералами ідеології та практики соціалізму. На цій конференції було створено оргкомітет із підготовки установчого з'їзду ЛДПУ, до складу якого увійшли О.Беляєв, А.Жалко-Титаренко, Ю.Сахно, Є.Рилєєв.

Утім, заснування Київської ліберально-демократичної спілки, обнародування програмних документів, створення оргкомітету по скликанню з'їзду зовсім не свідчили про єдність улавах лібералів та однастайну підтримку ідеї створення ЛДПУ. Восени розходження у таборі лібералів поглибилися. В результаті 24 листопада 1990 р. колишні члени Народної спілки сприяння перебудові разом з ліберально-демократичною частиною львівського об'єднання "Товариства Лева" провели

у Київському інституті народного господарства конференцію, на якій проголосили створення Української ліберально-демократичної спілки (УЛДС). За задумом ініціаторів новоствореного політичного об'єднання, воно повинно було стати непартійною структурою, яка б консолідувала різні громадські організації (в тому числі, партії або їх фракції), що ґрунтували свою роботу на засадах лібералізму.

Того ж дня у актовому залі Київського політехнічного інституту розпочав роботу установчий з'їзд Ліберально-демократичної партії України. У його роботі брали участь 34 делегати, переважна частина яких представляла Київ та Харків. На з'їзді наголошувалося, що створюється альтернативна партія нового типу, яка претендує на роль центристської партії з найрадикальнішою програмою і вважає себе спадкоємицею організацій, що в минулому поширювали в Україні ідеї лібералізму – ТУП, УРДП, УДП, УПСФ. Метою ЛДПУ було проголошено створення ненасильницьким шляхом громадянського суспільства, становлення і розбудова суверенної Української держави на федеративних засадах. На з'їзді також було висунуто гасло “Менше соціалізму!”.

Однак на цьому зібранні не було одностайності у питанні майбутньої форми політичного згуртування лібералів республіки. Частина делегатів вважала недоцільним та передчасним створення ЛДПУ. Член оргкомітету А. Білоус переконував присутніх у тому, що на цьому етапі необхідно створювати не партію, а спілку (за прикладом “Зеленого світу”), а про заснування партії вести мову тоді, коли ліберальна ідея матиме підтримку в народі. Крім того, він звинуватив оргкомітет у тому, що виборів делегатів на з'їзд фактично не було, оскільки “відсутні низові структури партії”.

На зібранні неодноразово підкреслювалася думка про граничну слабкість новостворюваної системи багатопартійності. Зокрема, народний депутат УРСР С.Головатий у своєму виступі підкреслював, що “жодна з новостворених партій не матиме більшості у парламенті в найближчі роки, більшістю може бути лише блок цих формувань”. Саме тому він закликав делегатів почати працювати серед людей і “одночасно вступати в антикапеересівський блок”. Взагалі проблема консолідації сил була на з'їзді лібералів однією з центральних. У цьому контексті слід сприймати той факт, що досить активно йшло

обговорення питання про утворення різних політичних коаліцій. Йшлося про те, що лібералам пропонують співробітництво соціал-демократи та демплатформівці. Заслугове на увагу і заява на з'їзді представника Народної партії України, який констатував, що НПУ пропонує свої кошти та структури для формування ЛДПУ, маючи на увазі в перспективі їх об'єднання. (Цей момент з'їзду лібералів цікаво прокоментували експерти ЦК КПУ, які зазначали: "Створюється враження, що голова НПУ Л. Табурянський хоче "вигідно вкласти свої капітали", "скупити" новоутворені організації, на зразок ЛДПУ, і за рахунок цього підняти рівень Народної партії").

Осібне місце у процесі формування вітчизняного багатопартійного спектру належить Рухові. Своєрідними каталізаторами, що сприяли перетворенню НРУ у політичну партію були існування в рамках цього політичного об'єднання різних політичних течій; вихід опозиції в результаті виборів до Верховної Ради УРСР на державний рівень; бажання частини контроліти, що формувалася, створити більш дієву, дисципліновану та ефективну політичну структуру, яка б відповідала потребам часу та новим завданням. Саме у цьому контексті і варто сприймати заяву "До членів руху та до всіх громадян України", що була надрукована у проміжку між першим та другим туром виборів 8 березня газетою "Літературна Україна", під якою стоять підписи Ю. Бадзьо, І. Драча, Д. Павличка, В. Яворівського, С. Головатого, В. Дончика, Л. Лук'яненка, М. Гориня та інших. У цьому документі було зроблено спробу поставити питання про трансформацію Руху в політичну партію у практичну площину. Проте IV сесія Великої Ради Руху, яка відбулась наприкінці березня в Хусті, цю ідею не підтримала.

Остаточну форму політичного існування та вектор майбутнього просування НРУ мали визначити його другі всеукраїнські збори. По суті основні політичні акценти були розставлені напередодні цієї події. 17 жовтня 1990 р. на прес-конференції І. Драч визнав помилковою спробу перетворити Рух на партію, підкресливши думку про те, що завдання НРУ "полягає у тому, щоб ефективно протистояти монополії однієї партії. Для цього нагальною є потреба докорінно перебудувати організацію, переглянути структуру, зробити її бойовою і згуртованою". Ще

різкішим та конкретним у своїх оцінках був М.Горинь, який у виступі перед журналістами ратував за радикальний перегляд програми Руху, оновлення його стратегії й тактики, політична суть яких полягала б у “виполованні всіх реверансів перед правлячою партією”, у чітко визначеній позиції, націленій на побудову незалежної України.

Важливою віхою у розгортанні національного руху, а також у процесі становлення вітчизняної багатопартійності стали другі Всеукраїнські збори НРУ. Вони віддзеркалили стан, рівень розвитку та політичну орієнтацію національно-патріотичних сил, визначили оптимальні форми їх згуртування на найближчий час. Певну уяву про сили Руху дають статистичні дані про делегатів зборів. З 2125 учасників цього форуму 56,7% припадало на Львівську, Тернопільську, Івано-Франківську області та Київ; делегати з'їзду представляли більше 40 різних політичних та громадських організацій; за національним складом 95% з них були українцями, а за соціальним станом 68% – інженерно-технічними працівниками, службовцями, науковою та творчою інтелігенцією. Майже п'ята частина делегатів – народні депутати різних рівнів.

Канадські дослідники Т.Кузьо та Е.Уїлсон зазначають, що тогочасний Рух нагадував польську Солідарність: обидві організації боролись проти партократії за утвердження демократичних принципів, національної символіки та правової держави, на їх чолі перебували харизматичні лідери, середній вік членів цих опозиційних структур становив тридцять п'ять років. Однак зазначали ці фахівці, на відміну від Польщі, Україна – поліетнічна держава, а по суті моноетнічна природа Руху не дала йому можливості набути масштабів Прибалтійських фронтів (членами НРУ у період першого з'їзду було лише 0,5% населення республіки, а в Естонії на тій самій стадії у лавах Естонського народного фронту – 3%).

В епіцентрі дискусії, що розгорнулась на з'їзді, були назрілі корективи принципів політичних орієнтирів, а також визначення оптимальних засад та форм організаційної консолідації у зв'язку зі зміною ситуації, викликаного появою в Україні багатопартійності. Про те, що рішення будуть радикальними і суттєво вплинуть на стратегію та вектор розвитку організації, переконливо свідчило навіть

гасло, під яким проходив цей форум: “Від народного руху за перебудову – до народного руху за відродження суверенітету України”.

На момент проведення з’їзду НРУ справді організаційно зміцнів, помітно зросли до 633 тис. осіб його лави (за даними обкомів КПУ республіки на серпень 1990 р. – 110 чоловік). Це прогресуюче зростання впливу та авторитету організації – з одного боку, а також посилення кризових явищ у народному господарстві республіки, втрата монолітності в лавах КПРС, наростання політизації у суспільстві – з іншого, зумовили радикалізацію Руху як політичної сили. Суть радикалізації полягала у переході Руху від підтримки демократичних гасел перебудови в СРСР до позиції обстоювання ідеї незалежності України, що мала чітко визначену антикомуністичну спрямованість. Саме у цьому контексті слід сприймати виступи та заяви на з’їзді, а також доповнення і зміни, внесені до програми та статуту Руху, лейтмотивом яких були відмова співробітництва з КПРС, засудження її політики та практики; підтвердження неприйняття Союзного договору; створення української національної армії; вимога “націоналізації награваного міністерствами майна”; курс на створення передвборчого блоку “Демократична Україна” з метою усунення КПРС від влади; розширення зв’язків з діаспорою тощо.

Гостро стояло на з’їзді питання про місце і роль Руху в процесі формування в Україні багатопартійної системи. Після других Всеукраїнських зборів Руху політична модель взаємодії НРУ з спорідненими політичними структурами фактично кардинально не змінилася: за оцінкою одного з лідерів СДПУ В.Вовка, після цього форуму НРУ являв собою “парасолькову” організацію, що намагалася виступити єдиним дахом та консолідуючим центром для різних політичних партій, громадських організацій та окремих людей на шляху до створення незалежної та демократичної Української держави”. Справді, модель “парасольки” або ж “даху” по суті не змінилася, але збори внесли певні корективи у організаційну структуру НРУ та правила спільного співжиття різних політичних сил під “дахом”. Для виконання Рухом “функцій загальнонаціональної опозиції” було створено Політраду, яку очолив М.Горинь, а також

передбачено асоційоване членство в НРУ “опозиційних КПРС організацій на терені України”.

Варто підкреслити, що Рух у цей час, крім здобутків, мав цілу низку серйозних проблем. Ослаблення монополії КПРС та її тиску на опозицію автоматично посилило відцентрові сили в НРУ та тенденції до диференціації в його лавах. Зародження та утвердження вітчизняної багатопартійності розставило нові акценти у стосунках в середині рухівської еліти, актуалізувало старі протиріччя, посилило тенденції до розмежування. Житання у політичній верхівці, невдоволення поведінкою лідерів поглиблювало розходження між “верхами” та “низами” Руху. Частині лідерів Руху був притаманний політичний ідеалізм та романтизм, що на фоні гострого дефіциту політичного прагматизму та реалізму, відсутності досвіду та готовності до щоденної рутинної політичної роботи ставали на перешкоді поступального розвитку організації. Крім того, як лідери, так і рядові члени Руху ніяк не могли вийти з мітингової стихії – емоції брали верх над зваженим аналізом; гостра критика над пропозиціями реальних дій. НРУ не завжди вдавалось у політичній практиці знайти оптимальне співвідношення між захистом національних та загальнодемократичних інтересів та прав.

Характерною рисою лівого флангу вітчизняної багатопартійності було домінування КПУ. За цих обставин своєрідним феноменом у таборі “лівих” стала “Демократична платформа”, яка сформувалась у партійних клубах ще у 1988 р. на ґрунті “загальнополітичного бродіння”, що було викликане підготовкою до ХІХ Всесоюзної партконференції, ходом політичної реформи, коли за “плюралізмом думок” відкрився реальний спектр суспільної думки. Врешті-решт сама логіка демократичного процесу, який дедалі більше набирив обертів, зумовила той факт, що клуби активних виборців поступово трансформувалися у внутріпартійні клуби, існування яких не передбачалося діючими статутними канонами. На початку 1990 р. партклуби активно функціонували в більш як 100 містах країни.

20-21 січня 1990 р. відбулась Всесоюзна конференція партклубів та парторганізацій, що базували свою діяльність на принципових засадах проекту Демократичної платформи до ХХVІІІ з'їзду КПРС. З лютого цього року в Києві відбулися

перші загальноміські збори партійних клубів. Ще напередодні Пленум Київського міськкому партії в основному підтримав пропозиції до XXVIII з'їзду КПРС, висунуті у партклубах. Проте перший секретар Київського МК Компартії України А. Корнієнко не доповів про це рішення на лютому Пленумі ЦК КПРС, що дало козир опозиції. 17 лютого у Києві було створено міську координаційну раду партклубів.

Після проведення 24-25 березня 1990 р. у Харкові конференції партклубів діяльність демплатформівців активізувалась. Характерно, що найбільш помітним був їх вплив у великих містах східного регіону України – Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Києві, Сумах, Миколаєві, Одесі. Соціологічні дослідження свідчили про наростаючий авторитет представників “Демплатформи”, делегатів якої на партз’їзди готові були підтримати близько 30% комуністів республіки. Боездатним був і якісний склад, алже її основою були переважно особи віком 35-40 років з партійним стажем від 5 до 15 років (більше 50%). Серед активістів “Демплатформи” половину складали члени виборних партійних органів, третину – депутати Рад різних рівнів, близько 40% – члени НРУ. У соціальному плані абсолютно переважали представники науково-технічної та гуманітарної інтелігенції, лише близько 5-7% – робітники, а селян майже не було. Основними організаційними осередками “Демплатформи” стали партійні клуби, активною частиною яких були, як правило, 40-60 осіб. Варто підкреслити, що компартійна вертикаль у цей час була не готовою до активної протидії представникам “Демплатформи” – близько 30% секретарів парткомів підприємств були “не впевнені у необхідності розмежування”, понад 60% відповідальних працівників партійних апаратів не володіли інформацією про основні положення “Демплатформи” і не готові були брати участь у дискусіях та відстоювати позиції КПУ.

Після публікації відкритого листа ЦК КПРС “За консолідацію на принциповій основі” розпочинається новий етап у процесі становлення демплатформівців, у таборі яких на союзнаму рівні чітко визначилися радикали та помірковані. Радикали виступали за наростання “отзовістських” настроїв, аж до виходу з партії (Травкін, Чубайс та інші). Помірковані наполягали на консолідації “лівих” (радикальних) та “лівоцентристських” (реформаторських) сил у партії. Саме другий

шлях обрали партклуби України, виробивши “Об’єднану демократичну платформу”, яка, на думку її авторів, з одного боку – була позбавлена “крайнощів” столичної “Демплатформи”, перш за все фракційності, з іншого – інтегрувала все демократичне, що містив у собі проект платформи ЦК КПРС.

Важливу роль у процесі становлення та розвитку “Демплатформи” відіграв XXVIII з’їзд КПРС. В останній день цього форуму секретар парткому Київського держуніверситету В.Полохало оголосив заяву 61 прибічника “Демплатформи” з Ленінграда, Києва, Москви, Харкова, Казані, Свердловська та інших регіонів країни, у якій констатувалось зближення позицій радикально-реформістського крила і центру, а також зазначалось, що “можливості боротьби за демократію у рамках КПРС ще не вичерпані”. Базовими засадами політичної співпраці та просування шляхом демократії було проголошено продовження розмежування з консерваторами; прийняття на республіканських партійних з’їздах програмних та нормативних документів, які б поглиблювали та розширювали демократичні здобутки XXVIII з’їзду КПРС; розгортання у кожному районі, місті, у кожній області та республіці руху “Демократична єдність у КПРС”; формування широкої політичної коаліції демократичних сил для досягнення громадянського миру та злагоди.

Проте реальна практика політичного життя дедалі більше підштовхувала демплатформівців не лише до розмежування з консервативним крилом КПРС, а й до конституювання в окрему партію. Поворотним моментом стала нарада прибічників “Демплатформи”, що відбулася у Києві 21-22 липня, на якій було прийнято рішення про трансформацію координаційної ради республіканської демплатформи в організаційний комітет по створенню нової республіканської партії. На зібранні розглядалося два альтернативні проекти заяви про вихід з КПРС: перша передбачала остаточний вихід, друга – збереження членства в партії до республіканського партійного з’їзду. Варто підкреслити, що українські демплатформівці були більш поміркованими, ніж російські, і не підтримували постановку питання про поділ майна КПРС.

1-2 грудня 1990 р. у Києві відбувся установчий з’їзд **Партії демократичного відродження України (ПДВУ)**, що сформу-

валась на базі вітчизняної “Демплатформи”. Статистичні дані про делегатів дають певну уяву про регіональну поширеність, соціальний склад, вектори політичної орієнтації демплатформівців. Учасниками форуму були 320 осіб, найчисельніші делегації прибули з Київської, Луганської, Донецької, Харківської, Дніпропетровської областей (Житомирська і Закарпатська області не представлені). За соціальним складом серед учасників з’їзду 16,3% були робітниками, 55,5% – службовцями, 14,7% – науковими працівниками (із 55 делегатів – 54 доктори та кандидати наук). П’яту частину делегатів з’їзду склали депутати різних рівнів. Членами Руху визнали себе 43 делегати, соціал-демократичної асоціації – 7. На момент з’їзду у лавах новоствореної партії нараховувалося 2340 осіб, три чверті з яких були колишніми членами КПРС.

Центральною проблемою на форумі був аналіз політичної ситуації, що склалась. Фактично лейтмотивом виступів та рішень були дві тези: поглиблення кризи у державі та наступ консерваторів. “Причина нашої кризи, – зазначалося у декларації ПДВУ, – все ще не ліквоване монопольно-командне становище номенклатури державної партії в усіх ключових органах політичної та економічної влади... Вихід з цього скрутного становища – в заміні державного самодержавства правовою демократією, але демократія починається тільки тоді, коли народ дістає можливість вільно вибирати між різними політичними програмами, які вільно розробляють і поширюють вільно створювані громадські об’єднання. Отже, щоб стати демократичною, Україні необхідна реальна багатопартійність”.

Найближчими завданнями ПДВУ було визначено активізацію роботи по створенню власних організаційних структур; налагодження більш тісних зв’язків з місцевими осередками; організацію випуску інформаційних бюлетнів; консолідацію сил; надання імпульсу партійним фракціям у радах. З великою зацікавленістю делегати обговорювали питання про утворення блоків та коаліцій. Зокрема, йшлося не лише про формування у республіці центристського блоку, до якого увійшли б, крім ПДВУ, також СДПУ, ОСДПУ, ЛДПУ, а й про участь Партії демократичного відродження України у антикомуністичному блоці “Демократична Україна”. Обговорювався вихід новоствореної партійної структури на союзний рівень. Зокрема, під час з’їзду відбулися переговори представників ПДВУ російської

Республіканської партії, а також Об'єднаної демократичної партії Білорусії, на яких було вирішено найближчим часом скликати демократичний конгрес з метою обговорення питань про майбутній устрій суверенних держав і про заснування Демократичного Інтернаціоналу. Характерною рисою етапу стартової розбудови ПДВУ було толерантне співжиття у рамках цієї партії соціал-демократичного та ліберального крил, які не лише не послаблювали одне одного, а й посилювали.

26-27 січня 1991 р. у Харкові відбувся Демократичний Конгрес, організаторами якого стали ПДВУ, Республіканська партія РРФСР, Об'єднана демократична партія Білорусії, тобто ті сили, що зросли на ґрунті “Демплатформи”. На форумі були представлені 46 різних партій, рухів та політичних течій з 10 республік СРСР. У цілому учасники зібрання займали досить помірковані позиції. Проте частина делегатів була налаштована досить радикально. Зокрема, В.Гриньов переконував присутніх у тому, що демократичні сили повинні об'єднатися навколо ідеї заперечення, яка, як засвідчує світовий досвід, користується довірою народу. Очевидно, саме на цій хвилі у залі висувалась пропозиція заявити про те, що Конгрес є опозицією КПРС. Однак голосування показало, що з 38 представників політичних партій, які брали у ньому участь, лише 5 підтримали висунуту пропозицію. Учасники конгресу не підтримали і звернення до членів КПРС про вихід із партії. Конгрес прийняв ряд важливих документів, серед яких одним із найважливіших було звернення до Верховних Рад союзних республік, у якому декларувалась недоцільність функціонування Конституції СРСР і обстоювалося право кожної з республік “як суверенних держав” на власну Конституцію.

Намагаючись перехопити політичну ініціативу, не дозволити опозиції розширити свою соціальну базу, а також втримати під контролем тих, хто виявляв хитання чи ще не визначився, КПУ практикувала створення своєрідних політичних двійників опозиційних структур, які б мали виразну орієнтацію на соціалістичні цінності. Характерно, що основне джерело поповнення лав новостворених політичних утворень їх організатори вбачали у робітниках та селянах, тобто переважній частині соціального спектру республіки. В результаті на противагу Руху було створено Спілку трудящих України за соціалістичну перебудову, а альтернативу Україн-

ській селянсько-демократичній партії склала номенклатурно-колгоспна Селянська спілка України.

27 листопада 1989 р., невдовзі після установчого з'їзду НРУ, на зборах представників трудового колективу Київського виробничого об'єднання "Київтрактородеталь" було прийнято звернення, у якому висувалась ідея створення "Спілки трудящих України за перебудову". Протягом короткого часу це звернення було підтримано рядом колгоспів та промислових підприємств, і партійно-номенклатурна машина почала розкручувати кампанію із створення альтернативного НРУ загально-республіканського прокомуністичного руху. Мозковим центром створення нової політичної структури фактично стала робоча група з числа працівників організаційно-партійного та кадрової роботи, ідеологічного, соціально-економічного відділів ЦК Компартії України, основною метою якої була координація усієї роботи із створення Спілки.

Врешті-решт активна підтримка партійними органами ідеї створення СТУ створила підґрунтя для проведення у Києві 24 лютого 1990 р., в один із критичних історичних моментів у діяльності КПУ, установчого з'їзду Спілки трудящих України за соціалістичну перебудову, у якому взяло участь 679 делегатів.

Такою ж альтернативною та таким же політичним двійником, за задумом організаторів, повинна була стати **Селянська спілка України (ССУ)**, адже у доповідній записці завідуючого аграрним відділом ЦК КПУ Є. Чулакова про організаційні заходи опозиції щодо створення УСДП (квітень 1990 р.) містяться такі пропозиції та рекомендації: "На противагу Руху і Селянсько-демократичній партії, представники яких зараз проводять значну роботу на селі, в найближчі строки організувати Спілку селян України". У подальшому весь процес зародження та формування ССУ відбувався фактично "під парасолькою" ЦК КПУ, незважаючи на те, що у зверненні ініціативної групи із створення цієї партії зазначалось, що це повинен бути суспільно-політичний незалежний рух.

25-26 вересня 1990 р. у Києві відбувся установчий з'їзд ССУ. У його роботі взяли участь 563 делегати, які представляли 670 тис. членів спілки з 23 областей республіки. Склад делегатів свідчив про номенклатурний характер новоствореної структури та прокомуністичну орієнтацію: серед них 64% – керівники

колгоспів, радгоспів та переробних підприємств; 94 % – члени КПРС; рядових працівників колгоспів, радгоспів, кооперативів та орендарів було лише 38 осіб. Кризова ситуація в країні зумовила той факт, що навіть на цьому прокомуністичному форумі звучала гостра критика аграрної політики уряду республіки, відзначалось, що село стало своєрідною колонією у державі, а селянин – донором у нашому суспільстві. На з'їзді ставилось питання про переростання спілки в партію на платформі КПРС, зміну напрямку її діяльності з громадсько-політичного на політичний. З'їзд розглянув та прийняв Програму та Статут спілки, Головою ради ССУ було обрано І.Мозгового.

На лівому фланзі вітчизняної багатопартійності у цей час перебувало і відділення загальносоюзної “**Конфедерації анархосиндикалістів**” (КАС), осередки яких діяли у Харкові, Дніпропетровську, Києві та Житомирі. КАС вважала себе незалежною політичною організацією непартійного типу, вона висувала гасло “влада – народам, а не партіям”. Основними засадами її ідеології було проголошено децентралізацію і самоуправління, передачу підприємств у власність трудових колективів, і в перспективі – заміну держави вільною федерацією трудових колективів і областей. У травні 1990 р. у Харкові була заманіфестована поява **Конфедерації анархістів України (КАУ)**, яка консолідувала у своїх рядах представників різних течій анархізму: анархо-комуністів, анархо-синдикалістів, анархо-індивідуалістів, анархо-паціфістів, анархо-махновців, біокосмістів.

У таборі лівих мали місце спроби створення Соціалістичної робітничої партії лівих сил (СРПЛС), яка виступала б за “синтез усіх течій лівої революційної думки” (анархістів, комуністів, лівих соціал-демократів). Утім, невдовзі ініціатори її створення взяли курс на створення не партії, а “Альянсу соціалістичних, робітничих і лівих сил України за народне самоврядування”.

Наприкінці 1990 р. – на початку 1991 р. у процесі розвитку вітчизняної багатопартійної системи склалась неоднозначна ситуація. Офіційна влада була переконана, що якщо у республіці діє 15 партій, які вже провели свої установчі з'їзди та конференції, то в Україні практично завершилося формування багатопартійності. Між тим самі учасники розбудови нових

партійних структур більш об'єктивно оцінювали ситуацію і стверджували у цей час, що формування реального політичного спектру в Україні знаходиться лише в зародковій стадії. Аналогічно її характеризують і канадські дослідники Т.Кузьо та Е.Уілсон, стверджуючи, що незважаючи на широко представлений політичний спектр, українська багатопартійність у цей час ще слаборозвинута, оскільки некомуністичні партії нараховують у своїх лавах лише 35-40 тис. осіб з 52-мільйонного населення України.

Варто підкреслити, що наприкінці 1990 р. політична палітра нових партій України була хоча і дуже строкатою, але більш-менш чітко визначеною: на правому фланзі УМА, УНП, УНДП, ДСУ, УХДП, УРП, ДемПУ, у центрі – ПЗУ, НПУ, ЛДПУ, УСДП, СДПУ, ОСДПУ, на лівому – ПДВУ, ССУ, СТУ, КАС. Політична різновекторність була не єдиною особливістю, що відрізняла новостворені партії та політичні структури. Доволі відмінними вони були і за своїм походженням: якщо УРП виникла як результат логічного розвитку правозахисної організації УГС, що сягає своїм корінням доби дисидентів, то ПЗУ – утворилась на базі неформальної організації нової хвилі – “Зеленого світу”, ДС став філією новостворених союзних опозиційних структур, а НПУ виросла з кооперативу. Різними були і вектори формування організаційних структур. Зокрема, УСДП проростала знизу, а ЛДПУ формувалась згори. Варто підкреслити, що в рамках новонародженої багатопартійної системи в силу об'єктивних та суб'єктивних факторів та чинників одразу накопичилося чимало протиріч та проблем, які заважали процесу розвитку новостворених політичних партій вишир та вглиб.

Характерними рисами та особливостями початкового етапу процесу формування багатопартійності були:

- спроби механічного перенесення на вітчизняний ґрант ідей, які на Заході користуються популярністю;
- відсутність власних оригінальних, адаптованих до національної ментальності, звичаїв та традицій, політичних концепцій;
- помітний національний акцент у програмах та діяльності більшості новостворених партій;
- домінування у політичному житті партій різнобічної критики, відсутність або ж нечисленність конструк-

тивних пропозицій, фактична неопрацьованість реальних механізмів реалізації позитивних положень партійних програм;

- значна роль у партійній пропаганді та політичній практиці неприкритого популізму, який видавався за врахування і захист інтересів народу;
- завищена самооцінка лідерів нової хвилі та неадекватне розиткові суспільно-політичної ситуації визначення новоствореними партіями власного місця і ролі у політичному процесі;
- гострий дефіцит (особливо у провінції) кваліфікованих кадрів для розгортання розбудови партійних структур;
- нечисленність партійних рядів;
- невизначеність соціальної бази новостворених партій;
- формування значної кількості партій навколо лідера чи групи авторитетних осіб, а не на ґрунті захисту та обстоювання тієї чи іншої ідеї;
- аморфність більшості партійних утворень, відсутність дисципліни у їх структурах;
- локальність партійного впливу, недостатня поширеність партійних структур у провінції;
- порівняно чітка географічна зорієнтованість партій (націонал-демократи домінували у Західній Україні, партії лівої орієнтації – у східній частині республіки).

Однак попри всі негаразди та протиріччя, поява на політичній арені значної кількості різновекторних партій мала надзвичайно важливі позитивні наслідки: вона ослабила монополію КПРС; активізувала громадсько-політичне життя; дозволила суспільству більш повно та багатоканально не лише висловлювати власну думку, а й захищати свої інтереси; прискорила процес формування національної свідомості; започаткувала політичне виховання на плюралістичній основі; стимулювала осмислення реалій та перспектив суспільного розвитку; зумовила появу цілої когорти політичних лідерів нової хвилі; створила умови для формування кадрів неноменклатурного походження для майбутньої державної діяльності.

3. Криза в КПУ: причини, основні прояви, суть, наслідки

У червні 1990 р. ідеологічний відділ ЦК КПУ, який провів соціологічне дослідження “Компартія України на етапі оновлення”, змушений був констатувати: “Продовжує поглиблюватись процес втрати довір'я до партії та її органів...” Цей невтішний висновок ґрунтувався на тому, що однозначно КПРС у даний період підтримувала лише третина населення республіки. Особливо тривожив керівництво Компартії України характер політичних настроїв у середовищі робітничого класу та селянства – традиційної опори та соціальної бази. Опитування показало, що на момент його проведення за партію проголосувало б лише 47% селян та лише 26% робітників (40% представників робітничого класу заявили, що голосували б проти КПУ). Соціологічне дослідження вказувало не лише на падіння у суспільстві авторитету КПРС в цілому та КПУ зокрема, а й на серйозні симптоми глибокої кризи всередині самої партії. Достатньо сказати, що однозначно її підтримували менше двох третин комуністів, крім того, лише близько 40% членів партії вбачали у Компартії України реальну силу, здатну вивести республіку з кризової ситуації. Одночасно 20% опитаних комуністів віддавали перевагу у цьому питанні представникам “Демократичної платформи”.

Основними причинами наростаючої кризи в Комуністичній партії в цей час були:

- відставання перебудови в КПРС від перебудовчих процесів у суспільстві, які вона ініціювала;
- закутість політичної думки у рамках марксизму-ленінізму, її консервація;
- споживацьке ставлення партійного керівництва різних рівнів до суспільно-політичних досліджень, основний вектор яких був спрямований, як правило, на обґрунтування заднім числом офіційних партійних рішень;
- низький рівень вивчення інтересів та настроїв народу, невміння кваліфіковано їх врахувати при розробці тактичних питань та стратегічних проблем;
- тривале блокування вільнодумства, своєрідний культ єдності поглядів, що фактично звели процес оволодіння

базовими ідеологічними постулатами до догматичного сприйняття, а не творчого осмислення та подальшого розвитку;

- шаблон та формалізм у підходах до пропагандистських акцій; „непотоплюваність“ номенклатури, продовження практики перетасовування кадрів;
- загострення боротьби реформаторської та консервативної течій у керівництві партії; консерватизм і негнучкість партійного апарату;
- збереження домінуючої ролі виконавчих партійних органів за рахунок виборних;
- обмеження самостійності низових партійних ланок; опозиційна діяльність альтернативних політичних партій та рухів.

Серйозним симптомами негативних тенденцій у КПРС в цілому та КПУ зокрема були невизначеність та непослідовність офіційного партійного курсу. Варто підкреслити, що, як і топтання на місці не додавали авторитету партії, суттєво підривали віру в неї і різкі зміни курсу. “І як могло бути інакше, – риторично запитує у своїх мемуарах В.Печенев, який працював у середині 80-х р.р. помічником Генерального секретаря ЦК КПРС, – якщо лише за перші два роки після приходу Горбачова до влади керівництво КПРС тричі (!) змінювало свою “генеральну лінію”? А “генеральна лінія” – це не тільки і навіть не стільки загальні пропагандистські декларації, це певні, закладені у плани пріоритети в розвитку тих чи інших галузей народного господарства... Це – те чи інше розміщення матеріальних і фінансових (інколи багатомільярдних !) ресурсів...”

Крім вагомих матеріальних збитків, були і не менш значні моральні, адже команду “згори” мусила, підкоряючись демократичному централізму, виконувати вся партія. Здійснення політичного курсу у режимі “вперед – стоп – назад”, часта та різка зміна векторів діяльності та кардинальна трансформація політичних оцінок породжували у народі зневіру до керівної еліти. Характеризуючи стан громадської думки, працівники сьомого управління МВС УРСР повідомляли у вересні 1989 р.: “більшість робітників та службовців одноставно відзначають, що наші державні діячі, керівники партії своїми діями породжують

проблеми, а потім з “завидною уповільненістю”, “болісно” шукають шляхи їх вирішення”.

Непослідовність ідеологічних установок та політичної практики КПРС зумовлювала появу в партійних лавах одразу щонайменше двох негативних тенденцій: з одного боку, дедалі більша частина партійців почала виявляти політичну інертність, громадянську пасивність та байдужість, почастишали прояви розгубленості при непередбачуваному і незвичайному розвитку подій, з іншого – посилились ідейні хитання, впала дисципліна та відповідальність, поглибився процес розмивання політичних позицій. В основі цих негативних явищ лежала гостра криза пануючої ідеології, поглиблення розриву теорії та практики, зростаюча невідповідність соціалістичного ідеалу та соціалістичної дійсності.

Невизначеність та непослідовність партійного курсу логічно впливала з відсутності у команди Горбачова на старті перебудови чіткої моделі та теоретичної концепції суспільних трансформацій. За визнанням одного з головних ідеологів цієї команди В.Медведева, концепція реформування радянського суспільства “формувалась поступово протягом декількох років”. Лише у липні 1989 р. на нараді перших секретарів ЦК компартії союзних республік, крайкомів та обкомів партії М.Горбачов мав підстави стверджувати: “Нам вдалось – мені здається, в цьому я не допускаю перебільшення, – вийти на досить важливі, широкі теоретичні узагальнення та висновки, які стосуються і сьогодишнього світу, в якому ми реально живемо, і осмислення попередніх етапів розвитку радянського суспільства. Я б сказав, що розпочався своєрідний прорив у сфері теорії та ідеології”.

Отже, наприкінці 80-х р.р., хоча із значним запізненням, все ж були окреслені основні контури та визначені базові засади плану нагальних суспільних змін. Втім, серйозні проблеми лишилися, адже консервативному партійному апаратові не вдалося оперативного розробити якісного механізму реалізації цього плану:

- трансформувати гасла та принципи у конкретні справи;
- налагодити систему вільного формування та виявлення інтересів і волі усіх соціальних верств та на цій базі виробити комплекс стимулів для мобілізації мас;
- відкрити простір процесам саморегуляції суспільства;

- спроектувати перебудовчі завдання на місцевий ґрунт та адаптувати їх, враховуючи регіональну специфіку та особливості.

Реальність цих недоліків визнавали і самі партійні органи. Зокрема, восени 1989 р. партійні експерти ЦК КПУ змушені були самокритично констатувати: “Ми ще не зуміли трансформувати загальні уявлення політичного керівництва суспільством з боку КПРС в цілому на специфіку партійного керівництва питаннями економічного та соціального розвитку на місцях, на рівні партійних організацій підприємства, регіону, міста і т.д.”

Варто підкреслити, що тривала невизначеність та непослідовність у діяльності партійного керівництва негативно сприймалась у лавах самої партії і у суспільстві в цілому. Низка регіональних партійних нарад перших секретарів міськкомів та райкомів партії КПУ (травень-вересень 1989 р.) засвідчила, що за останні три роки відбулось ідейне роззброєння партії (“колишні ідеали розмиті, нові не висунуті”), крім того, рішення державного рівня “детально не продумані, всенародно не обговорювались і тому зумовлюють негативний вплив на авторитет партії”.

У виступах підкреслювалось, що “помітна якась покvapливність у прийнятті законів, а потім необхідно в їх доповнення приймати укази, розпорядження, давати роз’яснення”. Так були прийняті Закони про трудовий колектив, про підприємство (об’єднання), про боротьбу з пияцтвом та алкоголізмом, про кооперативи тощо. Висловлювалися зауваження, що “чимало рішень вищих партійних органів великі за обсягом, страждають декларативністю, поверховістю суджень по місцевій конкретиці”. Акцентувалась також думка про те, що чимало прийнято рішень центральних органів не виконуються. Проте значної активізації дій щодо інтенсифікації процесу їх реалізації не відбувалось.

Дедалі голосніше звучала з низових партійних осередків критика різких змін центральними органами своєї позиції та офіційної лінії, що неодноразово ставило у незручне становище партійні осередки на місцях. Зокрема, секретар парткому радгоспу “Димерський” Вишгородського району Київської області В.Стич, висловлюючи думку значної частини керівників первинних партійних організацій, не-

безпідставно зауважував: “Відчувається шарахання по лінії вищих партійних органів. Наприклад, відносно НРУ з початку була негативна позиція ЦК Компартії України. Ми проводили збори, одноголосно засудили НРУ, вказали на несумісність участі в ньому з членством у партії. В той же час ні один з лідерів “Руху” не розглянутий у партійному порядку, зараз же звучать заклики йти на діалог. Можливо, варто в таких випадках більш поглиблено вивчати проблему, обговорювати, виробляти тактику, а вже потім приймати якісь рішення”. В результаті, на думку виступаючих, відбувалась широкомасштабна дискредитація центральних органів, які прийняли програми, закони, рішення та постанови, але не зуміли реалізувати (“беремося за вирішення багатьох питань і жодного не доводимо до кінця”). Крім того, у ході дискусії навколо класичного питання “Хто винен?” дедалі більше загострювалося протиріччя між центральними та місцевими партійними керівниками. Секретарям міськкомів та райкомів надзвичайно не подобалось, що оцінка їх праці, як правило, здійснювалася за формулою “розумний центр і ні на що не здатні місцеві органи”.

Ще різкішою була критика партійного керівництва на вересневому 1990 р. Пленумі ЦК КПУ. Зокрема, на думку секретаря парткому Кам'янець-Подільського цементного заводу С.Танасова, “ХХVIII з’їзд КПРС та перший етап ХХVIII Компартії України залишили відкритим питання про стратегію та політику партії, програму її дій в умовах переходу до ринку. Це робить партію ще більше незахищеною, відводить їй місце у хвості політичних подій”. Про руйнівні наслідки невизначеності рішень та непослідовності дій центру говорив секретар парткому львівського промислового об’єднання “Кінескоп” В.Савченко: “Перед комуністами виникає проблема: за що агітувати людей, адже сьогодні у нас відсутні чіткі політичні орієнтири. Заклики ЦК КПРС про те, що перебудові немає альтернативи і що іншого шляху у нас вже немає, не викликають ні в кого ентузіазму”. Врешті-решт, відбиваючи настрої рядових комуністів на місцях, електромонтер Полтавського тепловозремонтного заводу М.Сухінін констатував: “Створюється враження, що вищі ешелони партійного керівництва ще до кінця не усвідомили, до якої критичної межі ми підійшли, які настрої комуністів у первинних партійних організаціях”.

В основі невизначеності та непослідовності партійної лінії лежав розрив між політичною практикою та науковою теорією. Цей розрив набув особливо критичних розмірів в умовах масштабних динамічних трансформацій суспільства. Ще на початковому етапі перебудови В.Щербицький вказував на гостру необхідність наукового аналізу становища, визначення та обґрунтування перспектив суспільного розвитку. У жовтні 1986 р. на засіданні Політбюро ЦК КПУ він зауважив: “Необхідно подумати, як нам посилити аналітичну роботу... Як краще використати у цій справі ЦСУ, Держплан, науково-дослідні інститути... Чим вони нас підживлюють? Ми ж не такі вже мудреці, щоб ми це все вже знали, так далеко бачили. Вони повинні це зробити”. З часом це питання не лише було зняте з порядку денного, а й набуло ще більшої актуальності. Виступаючи на XXVIII з’їзді КПУ (перший етап), В.Івашко проакцентував: “Значно більше уваги слід приділяти науковому аналізу і прогнозуванню суспільно-політичних процесів. Без цього партія не зможе протистояти спробам усунути її з політичної арени, відірвати від соціально-економічної сфери, позбавити виходів у реальну суспільну практику” .

В принципі суспільствознавці готові були піти назустріч – теоретично осмислити суспільні процеси та забезпечити ідеологічне обґрунтування курсу реформ, що засвідчила спільна наукова сесія секції суспільних наук Президії АН СРСР та Секції суспільних наук АН УРСР, яка відбулась у Києві в лютому 1989 р. Участь у дискусії про місце і роль суспільних наук у забезпеченні реформи політичної системи брали відомі вчені Л.Абалкін, І.Лукінов, Ю.Пахомов, Є.Примаков та інші. Постанова сесії, що визріла у ході обговорення, вказувала на больові точки та проблеми у стосунках суспільствознавців та влади, а також визначала шляхи виходу з кризи. В ній констатувалось:

- необхідно розробити та створити ефективний механізм взаємозв’язку вчених та політиків, господарників, “який передбачав би безпосередню участь суспільствознавців у формуванні стратегії і тактики соціально-економічного та політичного розвитку країни”;
- ідеологічне забезпечення процесу перебудови повинно не лише фіксувати та оцінювати одержані результати, а й давати “науково вивірені прогнози перспектив розвитку”;

- “соціальне замовлення не повинно зводитися до підготовки ні до чого не зобов’язуючих рекомендацій”;
- “науковість рішень, які пропонуються, не виключає, а передбачає розробку альтернативних концепцій та проектів та аналіз різних думок”.

Проте вийти з кризи та ліквідувати наростаючий розрив між політичною практикою та науковою теорією так і не вдалося. На заваді стали, з одного боку, консерватизм керівних партійних органів, які не бажали ділитися владою, з іншого – догматизм значної частини суспільствознавців, які в більшості випадків виявилися не здатними в рамках діючих ідеологічних канонів та стереотипів творчо аналізувати стан суспільства і запропонувати ефективні та перспективні шляхи й методи суспільних трансформацій.

Ситуацію ускладнювала і проблема обміну інформацією між центром та низовими партійними ланками. Якщо секретарі міськкомів та райкомів партії часто висловлювали зауваження, що чимало рішень вищих органів великі за обсягом, страждають декларативністю, поверховістю суджень з місцевої конкретики, часто-густо важкодоступні для розуміння комуністів, то вище партійне керівництво тривожив украй низький рівень інформації, що надходила з місць. Чергові ЦК КПУ у січні 1990 р. давали їй таку характеристику: “Повідомлення з областей мають неглибокий характер, так як і по сей день у 9 обкомах (Закарпатському, Запорізькому, Київському, Кіровоградському, Миколаївському, Сумському, Тернопільському та Чернігівському) їх готують та передають технічні секретарі..., а не відповідальні працівники обкомів партії. Саме тому часто (повідомлення – О.Б.) зводяться до інформації типу “все в порядку”, “без пригод”. Крім того, навіть відповідальні працівники обкомів вважають, що їх справа повідомляти про надзвичайні події та роботу залізниці. “Оцінка” політичної інформації зводиться до повідомлень про проведення різних заходів неформалами”.

У результаті наростаючий дефіцит циркулювання нагальної конкретної інформації, що гостро відчувався по всій вертикалі партійних структур, зробив розрив між політичною практикою та науковою теорією катастрофічним: не маючи повних та достовірних даних про характерні риси, специфіку, особливості та проблеми розгортання трансформаційних

процесів у суспільстві, вищий ешелон партійної влади, навіть спираючись на кваліфікованих суспільствознавців, не міг якісно проаналізувати суспільні процеси і спрогнозувати оптимальний вектор розвитку реформ, а на місцях керівництво райкомів та міськкомів партії, отримавши лише розпливчаті загальні установки, або ж чекало наступних розпоряджень (спрацьовувала звичка функціонерів командної системи), або ж діяла шляхом “спроб та помилок”.

Отже, суть проблеми ідеологічного забезпечення процесу перебудови полягала у відставанні теоретичного осмислення суспільних змін від практики реформування. Лише наприкінці 80-х р.р. в основному завершився теоретико-концептуальний етап розвитку ідеології суспільної модернізації (визначено основні цілі, ідеали, цінності, принципи, вектори змін) і поступово почав розгортатися програмно-політичний етап (трансформування базових ідеологічних засад у конкретні програми, гасла; формування механізму їх реалізації; створення нормативної бази для прийняття управлінських рішень; розробка системи стимулювання політичної поведінки громадян).

Тим часом, ініційовані ще у квітні 1985 р. суспільні трансформації дедалі більше набирали обертів. Наростаюче відставання ідеологічного забезпечення від потреб практики, посилене дефіцитом інформації, вело до поглиблення тенденцій стихійності, хаотичності, неконтрольованості у розвитку суспільства; зростання імпульсивності та емоційності у поведінці народних мас; втрати суспільної стабільності; поглиблення процесу відчуження особи від політики. І чим радикальнішими та глибшими були суспільні зміни, тим більше втрачалась керованість процесом перебудови, що надзвичайно поглиблювало кризу в партії, яка проголосила себе ініціатором суспільної модернізації.

Серйозні проблеми накопичилися у Комуністичної партії і в організаційній сфері. Проявами організаційної кризи КПУ були:

- послаблення партійних структур по вертикалі і по горизонталі;
- консерватизм кадрової політики;
- формальний характер виборності;
- падіння дисципліни;

- відсутність єдності у поглядах на організаційну будову партії;
- поява у партійних лавах відцентрових сил;
- обмеження внутріпартійної гласності, панування тотальної таємності на всіх рівнях;
- граничне обмеження впливу рядових комуністів на визначення офіційної партійної лінії, різке зниження їх політичної активності тощо.

Особливо тривожним для КПУ було те, що негативні процеси розгорнулися у низових ланках організаційної структури партії – первинних партійних організаціях. Хоча протягом 1986 – 1990 р.р. кількість цих організацій в Україні за інерцією зростає з майже 71 тис. до понад 72 тис., проте кількість комуністів, що припадала на одну первинну парторганізацію, за цей період зменшилась.

Соціологічні дослідження (червень 1990 р.) показали, що майже четверта частина комуністів практично не могла впливати на роботу власних первинних парторганізацій; лише 2,5% пропозицій рядових комуністів щодо оновлення стилю, форм і методів партійної роботи протягом двох останніх років були цілком реалізовані, 24% – реалізовані частково, а 22% пропозицій були підтримані лише на словах. За цих обставин зростає недовіра рядових комуністів до керівних органів, посилюється розрив між первинними організаціями і вищим партійним ешеленом; в цілому знизився вплив та авторитет партійних організацій. Характеризуючи природу цих кризових симптомів, Л. Оніков, який більше тридцяти років пропрацював в апараті ЦК КПРС, писав: “Партійне керівництво перестроєвчого періоду не змогло зрозуміти, що в партії як суспільній організації зовсім витравлене головне – САМОстійність, САМОдіяльність, САМОВираження її членів, в основі яких лежать права рядових комуністів. У цьому суть!”.

Про глибокі кризові тенденції в організаційній сфері свідчила динаміка прийому в КПУ та вибуття з лав партії. Формально за інерцією, зумовленою багаторічною монополією партії у житті суспільства, число комуністів зростало. Якщо у 1985 р. республіканська партійна організація нараховувала майже 3 млн 143 тис., то в 1990 р. – вже 3 млн 294 тис. осіб. Проте уже в цей період досить помітною була і ціла низка негативних процесів та явищ:

По-перше, суттєво впали темпи зростання партійних лав: у 1986 р. було прийнято в члени КПРС майже 95 тис. осіб, а в 1989 р. – лише 65 тис.

По-друге, помітно зменшилась кількість бажаючих стати кандидатами у члени партії – у 1986 р. їх було 104 тис. а у 1990 р. – 66 тис. осіб.

По-третє, різко зменшився у складі кандидатів у члени КПРС відсоток робітників: якщо у 1986 р. він наближався до 60% загальної кількості прийнятих, то у 1989 р. – не дотягував навіть до 40%.

По-четверте, частка молоді віком до 30 років у складі прийнятих кандидатами у члени КПРС у республіці протягом 1985-1989 р. впала фактично на 13%.

По-п'яте, частково зменшилась у добу перебудови кількість відмов у прийомі кандидатами у члени партії, що свідчило про певне зниження вимог до майбутніх комуністів, яке в перспективі вело до ослаблення боєздатності КПУ.

Ще серйознішою організаційною проблемою для партії у добу перебудови стало те, що у її лавах почав суттєво зростати відсоток комуністів, які з різних причин намагались спочатку максимально зменшити свій зв'язок з партією, а невдовзі – вийти з неї. Красномовним проявом першої тенденції була несплата членських внесків. Наприклад, кількість боржників у Макіївській міській парт-організації в 1989 р. порівняно з 1988 р. зросла майже у 5 разів, а сума боргу – в 6 разів. Характерно, що ця тенденція з часом дедалі більше набирала сили. Зокрема, у Київській міській організації у першому кварталі 1990 р. кількість боржників порівняно з 1989 р. збільшилася майже у 7 разів, а сума боргу – більш як в 10 разів.

Несплата внесків, як правило, була лише симптомом більш глибоких руйнівних процесів у надрах КПРС, конкретним проявом яких став наростаючий процес виходу з партії. Характерно, що процес добровільного здавання партійних документів мав тенденцію до зростання у геометричній прогресії. Якщо в 1986 р. таких акцій було трохи більше 200, то лише за перше півріччя 1990 р. вже 28 тис. осіб. На першому етапі XXVIII з'їзду КПУ (червень 1990 р.) керівництво республіканської партійної організації змушене було констатувати, що “такого великого виходу ми не знали в історії нашої партії”.

Особливо значним був вихід з партії у західних областях України. Вже на 1 січня 1991 р. Львівська обласна партійна організація зменшилася майже на 28%, Івано-Франківська – на 19%, Тернопільська – на 10%. Втім, не дуже відставали і інші регіони республіки. Зокрема, у цей час вийшли з партії більше 10% складу Луганської, Донецької, Дніпропетровської та Запорізької областей.

Аналіз основних причин здавання партійних документів дає уяву про больові точки не лише організаційної роботи, а й самої внутріпартійної ситуації. Найбільш типовими причинами були:

- незгода з офіційним курсом партійного керівництва, розчарування та невдоволення ходом перебудови;
- небажання перебувати у партії, на якій лежить пляма злочинів проти власного народу і яку компрометували та компрометують її лідери;
- падіння авторитету партії;
- зростання вимог до комуністів, небажання виконувати партійні обов'язки;
- похилий вік, незадовільний стан здоров'я, що ускладнює виконання партійних доручень і норм;
- небажання сплачувати у великих розмірах членські партійні внески.

Досить об'єктивну оцінку процесові відцентрових тенденцій у партії дав відомий поет і політичний діяч Б.Олійник. Вважаючи закономірним вихід з партії кар'єристів, пристосуванців, кон'юнктурників, які свого часу прийшли у її ряди “не в ім'я ідеї, а заради користі, розглядаючи партбилет як хлібну картку чи ханський ярлик на отримання уділу”, він разом з тим зазначав, що серед тих, хто вийшов із КПРС, “були і порядні люди, які навіть не поділяючи “правил” системи, але намагаючись принести користь суспільству, змушені були вступити в партію. Таких випадків безліч, і чи вина тих людей, хто таким чином опинився у “керівній”. Ні, скоріше біда. І засуджувати за вихід із лав не повертається язик”.

Серйозною проблемою для партії цей час стало те, що руйнівні процеси дедалі інтенсивніше пішли вшир та глиб, започаткувавши нові площини розколів та розломів. За цих обставин баластова (пасивна) частина складу КПРС прагнула якомога скоріше залишити лави партії, а активна намагалась

консолідувати здорові сили на базі низки платформ з перспективою перетворення їх на самостійні партії. Утворення “Демплатформи” та подальше конституювання її у партію соціал-демократичних та ліберальних поглядів – це лише частина складного процесу диференціації на “фракції” та “платформи”, що відбувся у лавах Комуністичної партії під впливом багатопартійності, яка формувалася в країні.

З квітня 1990 р., а особливо напередодні XXVIII з'їзду КПРС, дедалі впевненіше заявила про себе “Марксистська платформа”. Її прихильники були переконані, що криза в державі та партії зумовлена відступом від марксизму, і тому пропонували повернутись до класичного вчення К.Маркса. В документах цієї платформи заявлялось, що “її головна мета – сприяти відродженню партії на марксистській основі, поверненню їй довіри трудящих”. Представники цього напрямку були переконані, що “Марксистська платформа може стати силою, що консолідує найбільш активних комуністів, ядром партії, яка відродиться, і буде стояти на позиціях соціалістичного вибору та комуністичної перспективи”. У листопаді 1990 р. в Москві відбулася Всесоюзна конференція прихильників демократичних рухів, серед 610 делегатів – понад 12% з України. На цьому форумі була здійснена спроба об'єднати Демократичну та Марксистську платформи у рамках демократичного руху комуністів, що мав на меті трансформацію КПРС із державної структури у сучасну політичну партію лівої орієнтації. Формально таке об'єднання відбулося, Втім, нова політична структура відрізнялась аморфністю, вона не мала навіть фіксованого членства, до того ж не було створено ні координуючого центру, ні керівного органу.

Наприкінці 1990 р. у Києві розпочала свою роботу нарада представників Марксистської платформи в КПУ, що розглянула організаційні питання. На ній були присутні представники партійних структур 20 міст республіки. У лютому 1990 р. відбулася низка зустрічей прихильників Марксистської платформи з відповідальними працівниками ЦК КПУ, під час яких представники платформи висловлювали прохання про фінансову підтримку, допомогу в друкуванні матеріалів тощо. Проте у відповідь, як правило, звучала теза про недоцільність формування окремих структур, які в подальшому могли б перерости у фракції, що суперечило б Статуту Компартії України.

18-19 травня 1990 р. у Києві відбулася ІV Всесоюзна конференція прихильників Марксистської платформи в КПРС, на якій були присутніми 245 делегатів (всього 430 осіб). 190 учасників конференції представляли Київ, були також представники Вінницької, Волинської, Донецької, Запорізької, Житомирської, Івано-Франківської, Львівської, Одеської, Тернопільської, Харківської та Чернігівської областей. На пленарних засіданнях гостро обговорювалися два питання: про становище в країні і партії, а також про проект нової програми КПРС.

Член ЦК КПРС О.Бузгалін у своєму виступі окреслив основні віхи майбутньої еволюції Марксистської платформи, зазначивши, що нарізла необхідність створення в партії сильної фракції, яка з часом могла б перетворитися у самостійну партію. До складу координаційної ради Марксистської платформи в КПРС було обрано інженера Київського заводу ім. Лепсе М.Пасічника. У ході дискусії на конференції знову висувалась ідея утворення Марксистської платформи у КПУ. Втім, більшість делегатів від парторганізацій республіки її не підтримали, разом з тим була утворена республіканська координаційна рада, яка б сприяла діяльності Марксистської платформи в Україні, до складу якої увійшли Т.Яброва, В.Пронін та інші.

Ще однією платформою у рамках КПРС була більшовицька. Вона виникла після відомого листа Н.Андрееєвої “Не могу поступитися принципами”. Основу соціальної бази цього політичного утворення склали ветерани партії, комсомолу, війни та праці. Спочатку існували групи підтримки, а невдовзі відбулась організаційна та політична консолідація і утворилось Всесоюзне товариство “Єдність – за ленінізм і комуністичні ідеали”. Цей рух ставив за мету згуртування робітничого класу, колгоспного селянства та трудової інтелігенції, усіх народів СРСР у боротьбі за соціалізм та комуністичну перспективу країни, збереження та зміцнення державної цілісності СРСР та захист корінних інтересів трудящих.

У червні 1991 р. в Одесі відбулась конференція Української філії “Єдності”. А вже наступного місяця – 13-14 липня у Мінську розгорнула свою роботу I конференція прихильників більшовицької платформи. Цікаво і показово, що серед понад 500 делегатів фактично кожен сьомий представляв Україну. У

своєму виступі на зібранні Н.Андреєва особливо підкреслила дві тези: лідери КПРС бояться тієї партії, яку самі очолюють; підтримка Заходу підштовхує процес суверенізації республік. Варто підкреслити, що склад прихильників Більшовицької платформи в КПРС у цей час був вкрай неоднорідним. Політичний спектр включав досить широку палітру: відверті “сталіністи”, які були категорично проти перегляду історії і за “наведення порядку”; сектантськи настроєні необільшовики, які ігнорували реальну суспільну думку; різного ґатунку радикали від ультра до поміркованих і врешті-решт просто випадкові люди, яких не влаштовував діючий політичний курс.

Варто підкреслити, що криза в партії поглиблювалась самою логікою політичної реформи, яка зменшувала роль та звужувала сферу впливу КПРС у житті суспільства:

- скасування у структурі партійного апарату господарських відділів майже одразу зумовило втрату партією ключових важелів управління економікою;
- передача Верховній Раді СРСР функції остаточного формування Кабінету Міністрів ще більше послабила вплив КПРС на господарське життя країни;
- зменшення у ході перебудови політичних структур суспільства присутності членів ЦК КПРС у Радах народних депутатів та у Раді Міністрів СРСР (так, серед народних депутатів СРСР членів ЦК стало лише 5,8%, і лише 23 члена Ради Міністрів СРСР увійшли до складу ЦК на XXVIII з'їзді КПРС, тобто 5,6%) суттєво обмежило вплив партії на розвиток суспільних трансформацій ;
- скасування єдиної системи номенклатурного призначення і заміна її виборами позбавили КПРС можливості цілком контролювати персональний склад кадрів, які займали ключові державні посади (невипадково на червневому пленумі 1989 р. Кримського обкому КПУ з тривогою зазначалося: “у багатьох з'явилася думка про поспішність переходу до виборності кадрів”, також висловлювалась теза про те, “що партія упускає кадрову політику – важливий важіль партійного керівництва”);
- проведення багатомандатних виборів по територіальних та національно-територіальних округах суттєво збільшило вірогідність необрання партійних керівників до вищих органів державної влади і, відповідно, зменши-

до можливості партійного апарату впливати на діяльність цих органів зсередини (так, на виборах народних депутатів СРСР у 1989 р. з 121 секретаря партійних комітетів різних рівнів, які балотувалися від територіальних округів, не було обрано 38 осіб, тобто майже третина).

Втрата партією монополії на владу після рішення лютого пленуму ЦК КПРС 1989 р. про усунення з Конституції СРСР 6-ї статті призвела до посилення відцентрових сил у партійних структурах. За оцінками партійних експертів, на червень 1990 р. у лавах КПРС нараховувалося, “як мінімум, 25% нетвердих партійців, які, очевидно, залишать партію найближчим часом”.

Спробою максимально загальмувати негативні тенденції та направити хід еволюції партії у нове русло були рішення XXVIII з'їзду КПУ. Запропонована на форумі **концепція оновлення Компартії України** включала:

- відмову від політичного монополізму, безпосередніх владних функцій, від усього, що робило партію складовою частиною авторитарно-бюрократичної системи;
- консолідацію всіх груп населення на своїй платформі шляхом активізації політичної діяльності комуністів у державних і громадських структурах, трудових колективах;
- відродження принципу демократичного централізму у ленінському розумінні, очищення його від деформацій і нашарувань минулого;
- поглиблення і прискорення перебудови партійного життя на принципах гуманістичної демократії, партійної товариськості, плюралізму думок, врахування інтересів і позиції меншості;
- забезпечення верховенства партійних мас і виборних органів над апаратом;
- гарантування кожному комуністу реальної можливості брати безпосередню участь у виробленні і проведенні політичної лінії КПУ;
- повну демократизацію формування керівних органів партії, делегатів на партійні з'їзди, конференції на основі прямих таємних альтернативних виборів.

Демонструючи радикальність своїх намірів у вирішенні питання про перебудову партії, ЦК КПУ акцентував увагу на кардинальних зрушеннях у кадровій політиці: за звітний період з різних причин змінилися всі перші секретарі та 80% секретарів обкомів та Київського міськкому, близько 60% перших секретарів міськкомів та райкомів партії. Проте ні програма оновлення КПУ, ні масштабні кадрові перестановки бажаного ефекту не дали. Це, очевидно, пояснюється тим, що запропонована концепція була, як і низка попередніх партійних документів, радше декларацією намірів, ніж конструктивною програмою конкретних дій з реальним механізмом її реалізації.

Кадрові зміни на практиці перетворились на чергове перетасовування номенклатурної колоди, суть якого фактично зводилась до того, що у партії місце першого ешелону керівництва став займати другий, менш обтяжений старими партійними традиціями та догмами і більше здатний пристосуватися до нових умов. Утім, це не могло кардинально вплинути на ситуацію в партії, оскільки її стрижень – апарат, незважаючи на всі проголошені реорганізації, якісно не змінився. Номенклатурна каста, що становила приблизно 2,6% усіх членів КПРС, концентруючи в своїх руках не лише всю владу в партії, а й зберігаючи значний вплив на владні важелі в цілому, в державі мала свої інтереси, які, до речі, далеко не завжди співпадали з інтересами суспільства, і жила за своїми законами. Її консервативна природа, з одного боку, була виявом тяжіння до збереження статичності пануючої системи і стабільності власного політичного становища, з іншого – причиною нездатності пануючої партії до динамічних змін.

Серйозно ускладнювало позицію КПРС на політичній арені і те, що, втративши значну частину важелів впливу на економіку, партія ще за інерцією на практиці була прямо пов'язана з вирішенням конкретних соціально-економічних питань та проблем. За цих обставин та ще в умовах загострення соціально-економічної ситуації в державі чимало працівників радянських та господарських органів нерідко вели себе по відношенню до партійних комітетів споживацьки, намагаючись узгодити всі свої дії, рішення і таким чином перекласти на них відповідальність за свої недоліки та упущення. В результаті КПРС потрапила у своєрідну політичну пастку, закладену у суспільстві багаторічним пануванням командної системи: вся

відповідальність за будь які невдачі, упущення чи провали у вирішенні соціально-економічних проблем наперед покладалась на партійні органи та партію в цілому.

Отже, аналіз функціональних потенціалів та політичної практики КПРС у другій половині 80-х р.р. дозволяє дійти висновку, що суть партійної кризи, яка заторкнула всі сфери діяльності – від теоретичної до організаційної, полягала у її нездатності відповісти на виклик часу і повноцінно та якісно забезпечити реалізацію назрілої системної модернізації суспільства. Партія так і не змогла, перебудовуючи країну, органічно з нею перебудуватись сама. Їй не вдалося подолати повною мірою своєрідний комплекс “сіамських близнюків” і з бюрократичної структури, що зрослась з державою, перетворитися на демократичну організацію лівих сил, здатну до ефективної діяльності в умовах плюралізму. Наслідками глибокої кризи в Комуністичній партії у внутріпартійному житті були масовий вихід з її лав, утворення фракцій та платформ, регіоналізація та децентралізація партійних структур; у загальнополітичному – прогресуюче падіння авторитету в народі КПРС в цілому та КПУ зокрема; обмеження її доступу до реальних важелів впливу на розвиток трансформаційних процесів; втрата контролю за ходом реформ; зростання тенденцій стихійності, хаотичності, неконтрольованості у розвитку суспільства. Разом з тим наростаючі на фоні кризи зміни ідеологічного змісту та організаційної структури партії свідчили про суттєву трансформацію всієї радянської системи, стрижнем якої була КПРС.

4. Загострення політичної конфронтації у республіці: атака опозиції та контрнаступ консерваторів (вересень 1990 р. – грудень 1990 р.)

На початку вересня 1990 р. в епіцентрі громадської уваги та політичного життя України знаходилися дві проблеми – укладення нового Союзного договору і співвідношення/розклад сил у вітчизняному парламенті та перспективи його розвитку. Розгляд решти питань, які періодично піднімалися у ході мітингів, пікетувань та інших політичних акцій опозиції (створення власної української армії, демонтування пам'ятників В.Леніну тощо), та

демонстрацій сили офіційною владою, як правило, були тільки приводом для розмови “про головне”.

Спираючись на зростаючу хвилю громадської активності, Народна Рада виступила зі зверненням до українського народу, в якому підкреслювала: “Консервативна частина парламенту виношує плани зберегти імперію у вигляді нового Союзного договору... Народна Рада виступає за економічні та інші зв'язки з окремими республіками, але – проти Союзного договору, що має на меті увіковічнити наддержаву бюрократів, союзні міністерства і відомства – прогнилу колоніальну систему”. У зв'язку з цим опозиційна меншість парламенту закликала громадян України прийти 1 жовтня 1990 р. у перший день другої сесії Верховної Ради УРСР і сказати своє “Ні” Союзному договору.

Намагаючись убезпечити себе від ескалації конфронтації та морально-політичного тиску мітингуючих під стінами парламенту, Президія Верховної Ради України 11 вересня прийняла рішення про те, що в радіусі 1000 метрів від будинку парламенту під час його засідань не повинні проводитися збори, мітинги, демонстрації, пікетування, вуличні походи, інші масові заходи. Цей документ викликав бурхливий протест з боку Народної Ради, яка звинуватила його авторів у грубому порушенні демократичних прав громадян, позбавленні народних депутатів прямого контакту зі своїми виборцями саме у той момент, коли вирішується доленосне питання: чи бути Україні незалежною державою? Реагуючи на такі дії керівництва парламенту, опозиційна меншість закликала громадян республіки підтримати їх парламентські змагання своєю присутністю біля Верховної Ради не лише 1 жовтня, а й у наступні дні.

Отже, політична напруга у суспільстві наростала. 15 вересня нарада представників страйкових, робітничих та профспілкових комітетів України прийняла рішення про проведення 1 жовтня Всеукраїнського попереджувального одноденного політичного страйку. Вже 30 вересня відбулася своєрідна проба сил. За даними опозиції, у грандіозній маніфестації взяло участь 100-120 тис. осіб. За інформацією партійних органів, на мітинг та маніфестацію опозиції вдалося вивести лише до 15 тис. осіб, причому значна їх частина прибула із західних областей республіки.

У вирішальний для опозиції день – 1 жовтня 1990 р. у всеукраїнському страйкові в цілому по республіці взяло участь, за офіційними даними, 10 тис. осіб із 25 млн працюючих. З огляду на таку статистику аналітики ЦК КПУ з оптимізмом констатували: “Це свідчить як про можливості активної роз’яснювальної роботи партійних комітетів, радянських органів, засобів масової інформації, так і про те, що здоровий глузд починає брати гору над мітинговими пристрастями”.

Слід визнати, що це справді була надзвичайно дошкульна поразка опозиції, яка показала, з одного боку, значний ступінь інерційності протікання політичних процесів у республіці, збереження певного контролю владних структур за формуванням громадської думки та виявами суспільної активності, з іншого – організаційну слабкість демократичних сил, відсутність у неї широкої соціальної бази.

Однак від справжнього політичного нокауту опозицію врятувала студентська молодь. 2 жовтня представники Української студентської спілки (УСС) та Студентського братства розпочали політичне голодування на столичній площі Жовтневої революції. У перший день цієї акції у ній брали участь 119 студентів та 120 осіб обслуги. В основному це були львівські студенти, до яких приєдналися 37 київських. Учасники голодування висунули цілий комплекс вимог:

- достроково припинити повноваження Верховної Ради України та призначити нові вибори на багатопартійних засадах восени 1991 р;
- прийняти закон про націоналізацію майна КПУ та ЛКСМУ;
- не допустити підписання союзного договору;
- прийняти рішення про проходження військової служби громадянами України виключно в межах республіки;
- відправити у відставку Голову Ради Міністрів УРСР В.Масола.

За даними Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, у жовтневих подіях – голодуванні та страйку з 85 тис. студентів стаціонару київських вузів взяло участь близько тридцяти тис. осіб. У Львові з 65 тис. – майже 59 тис. студентів. У Тернополі та Івано-Франківську – по десять тисяч, тобто фактично всі студенти. В цілому ж з 510 тис. студентів стаціонару вузів України у акції протесту взяли участь майже

100 тис. осіб, тобто кожен п'ятий студент. У цей час республікою прокотилася хвиля виступів проти позиції офіційної влади щодо голодуючої молоді. Такі дії мали місце у Тернополі, Рівному, Донецьку, Кременчуці, Горлівці, Херсоні, Хмельницькому, Дніпропетровську та інших містах України. На знак солідарності з наметовим містечком на київській площі Жовтневої революції у центрі Житомира, Донецька та Сум розгорнулися наметові містечка голодуючих.

Ці та інші фактори переконливо свідчили про те що детонована студентським голодуванням суспільно-політична ситуація в республіці з прискоренням наближається до межі, за якою могли розгорнутися неконтрольовані процеси. Не випадково, аналізуючи динаміку та можливі наслідки голодування, Секретаріат ЦК КПУ вже 13 жовтня констатував, що “Небезпеку цієї акції не можна недооцінювати”. Детально характерні риси та особливості політичної акції студентського голодування розглянуті в окремій роботі автора¹. Тому зупинимось лише на характеристичі її наслідків та значення.

Як відомо, 18 жовтня 1990 р. студентське голодування було припинено (реально з усіх вимог була виконана лише одна – невдовзі Голову Ради міністрів УРСР В.Масола було відправлено у відставку). Оцінюючи по гарячих слідах його наслідки, в цей день на прес-конференції Руху М.Горинь підкреслив, що “те, чого не могла домогтися Народна Рада, досягла студентська молодь. Це наше найбільше завоювання”. І.Драч особливо відзначив, що “молода кров зробила те, чого не могла зробити Верховна Рада. Наші тактичні, стратегічні ходи нічого не могли досягти. Про таку постанову (мова йде про рішення Верховної Ради УРСР від 17 жовтня 1990 р. – О.Б.) ми не могли думати ще декілька днів тому”.

Втім, парадоксально, але факт, десять років потому лідери протидіючих сторін оцінювали ситуацію майже однаково: втрачений шанс, більше того, одноставно прийшли до висновку, що студентську революцію зрадили не комуністи, а націонал-демократи. Повертаючись думкою у минуле, один з організаторів акції голодування О.Доній з болем констатував:

¹Бойко О.Д. Чому не перемогла в Україні жовтнева революція 1990 р.? / Література та культура Полісся. Вип. 20. / Відповідальний ред. і упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин, НДПУ, 2003. – С.265 –271.

“Зараз, коли згадують про наші вимоги, здебільшого виринає відставка прем’єр-міністра Масола. А там був дійсно комплекс вимог... Йшла мова про комплексність політичних та соціальних реформ... І саме тоді, у той невеличкий проміжок часу, у разі проведення виборів можна б було радикально “посунути” номенклатуру, і це був шанс якщо не центральноєвропейського, то принаймні прибалтійського шляху. Але фактично відбулась зрада з боку націонал-демократії. Я свідомо використовую це слово, бо якщо стара номенклатура була свідомим опонентом, проти якого ми знали, як боротися, то з боку націонал-демократії це був неочікуваний удар в спину, бо Народна Рада на час акції не усвідомила необхідності перевиборів. Її представники приходили до нас і просили скасувати єдину вимогу – перевибори”.

Згадуючи про події того часу, тодішній Голова Верховної Ради УРСР Л.Кравчук акцентував: “Коли б ми послушали студентів і провели дострокові вибори до Верховної Ради, сценарій розвитку в Україні міг би бути зовсім інший, і політичний, і економічний. На хвилі піднесення ми могли б обрати до ВР справжніх патріотів, людей, які хочуть для України добра. А це означало, що ми прийняли б удвічі більше законів, потрібних для України... Тоді б на постах були інші люди”. В іншому інтерв’ю він додав: “Прикро мені говорити, та націонал-патріоти, які повинні були підтримати студентів, були проти переобрання Верховної Ради”.

Чому опозиційна група депутатів у парламенті не підтримала весь комплекс вимог студентів? На нашу думку, тут було кілька причин:

По-перше, не було впевненості у власних силах. Після невдалих спроб наприкінці вересня – на початку жовтня підняти народ України на масові акції демократи не мали гарантії перемоги на майбутніх дострокових виборах. Ці домінуючі в контролі погляди консервативного прагматизму досить красномовно висловив О.Ємець: “Коли з 50-ти мільйонів народу у маніфестації 30 вересня і 1 жовтня приходить 100 тисяч – ще не настав час. У Болгарії з 10 млн вийшло три – і то не все змінили”.

По-друге, із 190 депутатів, які працювали на постійній основі в комісіях Верховної Ради, майже 80 були представниками опозиції, що суттєво перевищувало відсоток

опозиційних депутатів у загальному складі українського парламенту. Стопроцентної впевненості, що такий розклад сил після дострокових виборів вдасться покращити, у націонал-демократів не було.

По-третє, існували серйозні протиріччя між старшим поколінням опозиції і її новою хвилею. Характеризуючи суть проблеми, О.Доній резонно зазначав: “Студентський рух виник неочікувано не лише для компартії та КДБ, а й для націонал-демократів. Його сприйняли як політичного конкурента. І чинився тиск не лише з боку компартій та КДБ, а й з боку “політичних партнерів”, з боку різних діаспорних центрів. Крапку поставили, коли ВР прийняла зміни і доповнення до Закону “Про вибори”: раптово підвищили віковий ценз до 25 років. І всім студентським ватажкам просто закрили можливість перетворити студентський рух на політичне явище”.

По-четверте, певну роль у такому розвитку подій зіграв і вкрай неоднорідний склад національної контр-еліти, яка, з одного боку, складалася з колишніх дисидентів, ветеранів антирадянського руху, тобто радикалів, не схильних до компромісів, з іншого – формувалася з поміркованих опозиціонерів, тобто тих, хто звик ретельно виважувати кожен свій крок, оскільки тривалий час в силу обставин змушений був, співпрацюючи з Системою, приховувати свої справжні погляди. Сума надмірного радикалізму та поміркованої обережності у лавах опозиції дала невизначеність, яка і перекреслила на цьому етапі всі надії та шанси на кардинальні зміни у суспільстві.

Акція молодіжного протесту виявила низку нових суспільних процесів та явищ, які суттєво вплинули на подальше розгортання суспільно-політичних трансформацій у республіці:

- зафіксувала вихід на велику політичну арену нового суб’єкта – організованого опозиційного молодіжного руху, продемонструвала його потенціал, форми боротьби та реальні наміри;
- стимулювала пробудження національної свідомості та політичної активності у широких колах молоді, яка, як показує світовий досвід, дуже часто виступала застрільником та рушієм радикальних суспільних змін;
- показала силу громадської думки, її місце і роль у ході політичних протистоянь;

- суттєво послабила у суспільній свідомості страх перед системою та пануючою номенклатурою;
- визначила вектор подальшого політичного розвитку України, в основі якого лежала орієнтація на демократичне, компромісне вирішення політичних конфліктів, а не силовий тиск та придушення опозиції;
- засвідчила слабкість та нерішучість національної контреліти, яка мала шанс, спираючись на масове піднесення, викликане акцією студентів, кардинально змінити політичну палітру та співвідношення сил у парламенті, але виявилась не здатною до радикальних дій;
- продемонструвала, з одного боку, прогресуючу втрату партійно-державною номенклатурою опори в народі, а з іншого – гнучкість та політичну досвідченість апарату, якому вдалося спочатку потопити в словесних деклараціях, а потім спустити “на гальмах” фактично 5/6 вимог голодуючих студентів.

Крім того, варто підкреслити, що жовтневі події у Києві стимулювали появу нових рис та акцентів у процесі формування іміджу України на міжнародній арені. Характеризуючи реакцію світової преси на перебіг подій у нашій республіці, Міністерство закордонних справ України констатувало: “Якщо порівнювати публікації про Україну з аналогічними матеріалами, скажімо, про Прибалтику чи Грузію, то відчувається, що нинішня ситуація в республіці все ще викликає подив, бо ще живий у пам’яті західних журналістів образ України як оплоту застійного періоду”. Студентську акцію громадської непокори газета “Торонто стар” (Канада) охарактеризувала як вражаюче свідчення пробудження свідомості молоді, відчуження якої не змогла свого часу подолати навіть новизна реформ початкового етапу перебудови”. “Глоб енд мейл” (Канада) акцентувала, що відставка В. Масола – перша в історії відставка політичного лідера під тиском громадської думки. Відставку Голови Ради Міністрів УРСР “Оттава сітізен” (Канада) оцінила як “свідчення піднесення руху за незалежність на Україні”.

На хвилі ейфорії перемоги 18 жовтня у Києві виникає Український комітет утворення Ради національного порятунку, до складу якого увійшли представники УРП, СДПУ, УСДП, УНДП, УНП, УМА, СНУМ(н) та радикали з НРУ, “Просвіти”,

страйкових (робітничих) комітетів, які вважали, що шлях до незалежності республіки пролягає через зруйнування тоталітарної системи, розпуск Верховної Ради, створення Ради національного порятунку та уряду перехідного періоду.

У той час, як опозиція розширювала плацдарм наступу, офіційна влада здавала позицію за позицією. 24 жовтня 1990 р. суттєво деморалізована жовтневими подіями комуністична більшість у парламенті змушена була погодитися на прийняття Закону “Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР”. Згідно з цим юридичним документом скасовувалася ст.6 про керівну роль комуністичної партії; закладалися юридичні підвалини існування багато-партійності; проголошувалося верховенство законів республіки на території України; затверджувалося, що найвищий судовий контроль у республіці міг здійснювати лише Верховний Суд УРСР. Тобто здійснені були реальні кроки до глибоких суспільно-політичних трансформацій в Україні.

Намагаючись закріпити свій успіх, розширити та поглибити завоювання, опозиція 27 – 28 жовтня зібрала у Київському політехнічному інституті третю нараду представників страйкових та робітничих комітетів України, у якій взяло участь 74 особи з 15 областей республіки та м. Києва. В епіцентрі обговорення були фактично три питання: про координацію дій робітничих (страйкових) комітетів; про їх місце і роль у житті суспільства та про механізм утворення страйкових комітетів і перспективи їх розвитку. У ході дискусії її учасники дійшли таких висновків:

- основною метою страйкового руху є здобуття незалежності України та побудова соборної самостійної держави;
- скоординований потужний страйковий рух є реальним важелем впливу на пануючий режим та найефективнішим механізмом зламу існуючої системи в Україні;
- страйкові (робітничі) комітети відіграють свою самостійну роль у політичній боротьбі опозиційних сил за владу;
- у перспективі страйкові комітети повинні перерости у вільні профспілки;
- робітничий рух і студентство є двома основними силами суспільства.

Разом з тим, крім рішучості та радикальності в боротьбі за незалежність України, це зібрання опозиції продемонструвало і низку негативних процесів та явищ. Зокрема, помітно відчувалося зростання в робітничому середовищі партійного нігілізму, що суттєво ослаблювало базу новонародженої багатопартійності. Учасники наради наполягали на тому, щоб координатори, голови робітничих (страйкових) комітетів не були членами будь-яких політичних партій. У ході дискусії неодноразово виголошувалися вкрай радикальні гасла та погляди, що межували з провокаційними. Так, колишній політв'язень В.Барладяну охарактеризував Декларацію про державний суверенітет України як найбезглуздішу, стверджував, що “п’ять років нас водять за носа, влаштовують театральні дійства”, що “момент для революції, для звільнення настав”, закликав “створювати загони самооборони, аби попередити репресії”. (До речі, частина учасників наради публічно відмежувалася від таких заяв, назвавши їх провокаційними).

На зібранні відчувалась відсутність єдності у робітничому русі – найбільш потужна та організована його сила (шахтарі) не була представлена. Ця відсутність єдності мала не лише професійний, а й географічний вимір, адже частина учасників наради вкрай негативно сприйняла твердження про те, що Рух є дахом для всіх демократичних сил. Не раз у залі звучали заяви і про те, що “під егідою Руху східні області не підуть”. Крім того, з боку лідерів страйкового руху мало місце перебільшення своїх реальних можливостей та сил, що неодноразово виявлялося у словах та діях. Зокрема, ще до створення республіканського страйкому від його імені було випущено кілька різних заяв та звернень до громадян України.

Однак, попри все, нарада стала певним етапом у розвитку страйкового руху, адже, крім бурхливих дискусій та низки словесних декларацій і заяв, вона таки зробила практичний крок – утворила Координаційну раду робітничих, студентських та страйкових комітетів України, яку очолив М.Ратушний.

На перший погляд може здатися, що консервативні сили у цей час були остаточно деморалізовані й відійшли в глухий захист, тим часом, уже в середині жовтня 1990 р. вони готувалися до перегрупування та нанесення потужного контрудару. У розпалі студентського голодування 12 жовтня Ю.Єльченко у доповідній записці “Деякі пропозиції з активіза-

ції роботи комуністів у Верховній Раді УРСР” розробив цілий комплекс заходів, націлених на посилення протидії опозиції та перехоплення у неї ініціативи в стінах парламенту. Стрижневою ідеєю документа була організація та централізація сил комуністичної більшості. Високопоставлений партійний ідеолог підкреслював, що “головне – організуватися”. Він наполягав на необхідності жорсткого ідейного розмежування, “з’ясування “хто є хто” та офіційного оформлення комуністичної фракції. Ця фракція повинна була проводити всю роботу під керівництвом ЦК КПУ. На думку Ю.Єльченка, відділ ЦК Компартії України по зв’язку з Радами та політичними і громадськими організаціями повинен був якомога швидше стати мозковим центром та осередком оперативного впливу на діяльність комуністичної фракції.

З метою посилення позицій комуністичної більшості в парламенті пропонувалося створити розгалужену, жорстко централізовану структуру: депутати-комуністи, які працюють у Верховній Раді на постійній основі, повинні були утворити первинну партійну організацію, що мала б пряий вихід на ЦК КПУ, крім того, в кожній депутатській комісії планувалося сформувати партійну групу. Партійний функціонер наголошував на необхідності “оперативно розробити” ідею створення лівоцентристського блоку, вважаючи, що вона “є плідною для завоювання нами стійкої більшості у Верховній Раді УРСР”.

Комплексний план заходів, націлених на активізацію дій комуністів в українському парламенті, передбачав і цілу низку “реконструкцій” (вислів Ю.Єльченка) організаційної структури Верховної Ради:

По-перше, пропонувалося на базі комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських та міжнаціональних відносин утворити дві нові. Цей крок мотивувався тим, що зараз “цю важливу в політичному плані комісію певною мірою “захопили” депутати з “Народної Ради”, а якщо до керівництва у новоутворених комісіях прийдуть люди “з числа надійних депутатів”, це посилить позиції комуністичної більшості.

По-друге, ставилось питання про збільшення до двох числа перших заступників і заступників Голови Президії Верховної Ради УРСР, але лише за умови, що “це будуть надійні члени КПРС чи безпартійні”. “Тут, – акцентував автор записки, –

по-моєму, компроміси шкідливі (ми вже осіклися на деяких головах постійних комісій)”. Для координації дій, оперативного реагування за стінами парламенту на ті чи інші події у сесійній залі, організації акцій підтримки чи протесту пропонувалося продумати механізм зв'язку комуністичної фракції з Київським міськкомом КПУ.

Перші симптоми переходу табору консерваторів у контр-наступ стали відчутними вже в листопаді 1990 р. За оцінкою компартійних аналітиків, генеральною репетицією виявлення співвідношення сил стало святкування 73-ї річниці Великого Жовтня. 7 листопада святкові демонстрації та маніфестації відбулися в більшості населених пунктів республіки. Втім, політична ситуація в Україні була вже дещо іншою, ніж рік тому, – у Івано-Франківську, Ужгороді, Львові та Тернополі святкування річниці Жовтневої революції було проігноровано. Натомість Львівська, Тернопільська обласні та деякі місцеві Ради ухвалили рішення вважати 7 та 8 листопада робочими днями, а вихідним днем оголосити 1 листопада – День української державності.

У Києві, Запоріжжі, Дніпропетровську, Луцьку, Чернівцях, Житомирі та інших населених пунктах опозиція намагалася провести альтернативні акції (демонстрації, молебни, ходи тощо), які мали на меті вшанування жертв революції та дискредитацію комунізму, його вождів та ідеологів. Зокрема, у Червоноармійську Рівненської області група львів'ян залишила біля райкому партії труну, що символізувала смерть комунізму. У Харкові та Луцьку були проведені панахида та реквієм жертвам Жовтня. У Дніпропетровську до пам'ятника Леніну із святкової колони невідомі кинули букет з колючого дроту.

Як і слід було очікувати, основні події у цей день розгорнулися у Києві, де напередодні святкування УСС виступила з заявою, що не пропустить танки на центральну вулицю столиці. Намагаючись знайти компромісний варіант розв'язання проблеми, Київська міська рада прийняла рішення, назване пресою “соломоновим”: ухвалено розвести конфліктуєчі політичні сили по різних київських майданах та магістралях. Однак уникнути актів протистояння не вдалося. Спроба радикально налаштованої молоді пікетувати парад на площі Перемоги наштовхнулася на протидію міліції. В результаті було травмовано 30 студентів, 15 змушені були звернутися до

прокуратури, 13 – до судмедекспертизи. 7 листопада були затримані С.Хмара, М.Ратушний, М.Головач, Л.Брезанський, О.Батовкін та О.Ковальчук.

І хоча цю подію опозиція розцінила як “звичайну провокацію”, інцидент з полковником міліції Григор’євим (затримання та обшук), у якому брав участь народний депутат, став підставою для позбавлення С.Хмари депутатської недоторканості. Коли ж Народна Рада спробувала захистити свого представника, комуністична більшість у парламенті виявила твердість і шляхом змін в регламенті зуміла певною мірою перехилити шальку терезів на свій бік та домоглася обмеження впливу опозиції (відповідно до поправок, можна було приймати закони, навіть якщо у залі присутні менше двох третин депутатів Верховної Ради УРСР). За оцінкою В. Чорновола, “зі зміною регламенту Народній Раді відведено роль статистів”, які “не в змозі заблокувати жодного закону”.

У комплексі листопадових заходів консервативних сил, що мали на меті перехоплення політичної ініціативи, значне місце належало, по-перше, телепередачі, що вийшла в ефір 12 листопада 1990 р. і висвітлювала дії “екстремістських сил” у Києві, по-друге, демонстрації трудящих Причорномор’я. Після зазначеної телепередачі, відповідно до опитувань, проведених партійними органами, майже 40% респондентів з числа інтелігенції “висловили гріке розчарування і каяття в тому, що вони віддавали свої симпатії Народній Раді”, близько 30% з них назвали побачене на телеекранах “прямою дорогою до фашизму”. Значну моральну ін’єкцію одержали партійні організації: понад 50% опитаних комуністів визнали цю передачу найважливішою подією на підтримку первинних партійних організацій і комуністів за останні п’ять років. Певний пропагандистський ефект дала і своєрідна контр-демонстрація, інспірована партійними органами, трудящих Півдня (Одешини, Миколаївщини, Херсонщини) та Донбасу. В той час, як під стінами парламенту прихильники націонал-демократів вимагали звільнення С.Хмари, альтернативна демонстрація наполягала на скасуванні пункту 4 (про ставлення до Союзного договору) постанови Верховної Ради УРСР “Про розгляд вимог студентів”.

Оцінюючи результативність цих політичних акцій та перспективи політичної боротьби, працівники ідеологічного

відділу ЦК КПУ 16 листопада 1990 р. констатували у таємній довідці-прогнозі: “Як фільм, так і політична демонстрація трудящих Причорномор’я деморалізуюче вплинули на опозицію, яка не звикла до психологічного тиску на неї. Особливо влучним був фактор раптовості, що привело до стану розгубленості в її рядах... Виходячи з аналізу політичної ситуації в республіці, яка склалася на даний момент, можна зробити висновок, що в ній настав переломний момент, який необхідно активно використати для підвищення авторитету Компартії України і дискредитації діяльності Руху”. Для реалізації цієї мети апаратики пропонували:

- розвинути “ініціативу” трудящих Причорномор’я, надати подібним заходам регулярний характер;
- ширше та активніше використовувати “шахові” демонстрації (“сьогодні Причорномор’я, завтра – Донбас, післязавтра – Дніпропетровськ і т.д.”), що мали б своє продовження на вулицях Києва;
- створити громадські “антинаціоналістичні” організації з центром у південних областях;
- виявляти та нейтралізувати агітаторів із західних областей республіки, яких направляють для пропагандистської роботи у східні регіони України.

Отже, контрнаступ консерваторів розпочався. Варто підкреслити, що момент для атаки був вибраний не випадково, адже наближалось вирішення доленосної проблеми: бути чи не бути новому Союзному договору. І за цих обставин комуністична більшість бажала мати кращі за опозицію стартові можливості.

Майбутнє Радянського Союзу і місце України у суспільно-політичних трансформаціях, що очікувалися, в цей час досить інтенсивно обговорювалися західною пресою. В середині жовтня 1990 р. “Інтернешнл геральд трібюн” пророче заявила: “Готуйтеся до розпаду СРСР”. Варто підкреслити, що радикальні зміни у Радянському Союзі сприймалися Заходом у першу чергу через призму власної безпеки. Очевидно, саме тому англійська газета “Економіст” в цей час малювала апокаліптичні картини, стверджуючи, що розпад радянської імперії і Східної Європи може спричинити до найбільшої за всю історію хвилі міграції в Європі – більшої, ніж розпад Римської імперії, Друга світова війна, яка привела в рух понад

25 млн чоловік. Тому газета пропонувала західним політикам замислитися над координацією дій щодо імміграційної політики, надання допомоги у разі виникнення голоду в Радянському Союзі, зміцнення кордонів на випадок можливого загострення ситуації і переростання її у громадянську війну.

Аналізуючи ймовірні сценарії розвитку політичних подій в СРСР, “Інтернешнл геральд трібюн” від 26 жовтня, у статті “Допомога Єльцину може відвернути хаос” констатувала: “Менші республіки зможуть відокремитися від Союзу відносно безболісно. Але будь-яка спроба України чи Білорусії до встановлення незалежності може спричинити до насильства і, ймовірно, громадянської війни. А поєднання радикальних націоналістичних настроїв, що наростають у цих республіках, з посиленням невдоволення народу керівництвом Горбачова (недостатньо сміливим, щоб управляти новим процесом, і недостатньо репресивним, щоб зупинити його) ставлять відокремлення України і Білорусії на порядок денний вперше за 70 років радянської влади.”

Листопадовий візит до Києва Голови Верховної Ради РСФСР Б.Єльцина суттєво сплутав карти не лише української, а й союзної державно-партійної номенклатури. Офіційні переговори закінчилися укладенням Договору між суверенними Україною та Росією. Варто підкреслити, що, виступаючи перед народними депутатами УРСР, лідер російського парламенту особливо наголосив: “Історія навчила нас, що не може бути щасливим народ, який панує над іншим. Ми категоричні противники унітарної держави. Історія наших відносин підтверджує, що тільки тоді, коли наші народи знаходилися у рівних умовах, відносини їх були справді братерськими... Ми бачимо відносини України з Росією як взаємини суверенних держав”. До речі, українсько-російська угода підштовхнула активність української дипломатії, і до кінця року двосторонні угоди були підписані з республіками Прибалтики, Білорусією, Узбекистаном та Казахстаном.

Слід зазначити, що спроба наступу консервативних сил наприкінці 1990 р. була не виключно українським феноменом, а скоріше загальносоюзною тенденцією. Справа в тому, що саме на цей період припадає перша фаза глибокої кризи центральних та периферійних структур Системи, детонована

“парадом суверенітетів”. Характеризуючи її суть та прояви, відомий політолог А. Мігранян зазначав у вересні 1990 р.: “І без того вже неміцний ґрунт пішов з-під ніг союзних інститутів влади. Криза управління в країні, наростаюча за останні роки пропорційно кризі легітимності всіх старих та нових інститутів та цінностей, досягла апогею... Цей процес супроводжується повсюдним руйнуванням авторитету влади та елементарних принципів субординації. Ідея про те, що все повинно бути перебудовано знизу догори, призвела до того, що не лише республіки кидають виклик Союзу, а й міста та області – республікам, а райони – містам і т.д.”

24 листопада 1990 р. у пресі був опублікований президентський варіант проекту нового Союзного договору. При його розробці було використано сім проектів, підготовлених Білорусією, Казахстаном, Узбекистаном, Азербайджаном, Киргизією, Туркменією, Таджикистаном; два проекти, відпрацьовані в Інституті держави і права АН СРСР; три проекти, відзначені премією журі міжрегіональної депутатської групи, і ще один проект, представлений групою політичних партій. Цей документ залишав подвійне враження: з одного боку, в ньому кожна республіка проголошувалася суверенною державою, яка має всю повноту влади на власній території, Втім, з іншого боку, – майже всі пункти проекту, що визначали повноваження Союзу вступали в протиріччя з Декларацією про державний суверенітет України. Не випадково, оцінюючи проект нового Союзного договору, член комісії Верховної Ради УРСР по виробленню нової Конституції Республіки, доктор юридичних наук В. Василенко констатував: “Цей документ, який розроблявся без участі Української РСР та ряду інших республік, – результат апаратно-бюрократичної творчості. В його основу покладено віджилі дискредитовані самим життям унітарно-тоталітарні принципи.” Характеризуючи суть проекту, вчений поставив такий діагноз: “Намагаючись зберегти унітарно-тоталітарні структури адміністративно-командної системи під приводом збереження Союзу, центр насправді захищає не інтереси республік, а вузькоогоістичні, корпоративні інтереси бюрократії центральних відомств”.

Спробою вивести СРСР з глухого історичного кута і знайти компромісну формулу узгодження інтересів республік та центру стала гостра дискусія навколо проблеми проекту нового

Союзного договору на Четвертому З'їзді народних депутатів (17-27 грудня 1990 р.). Хід обговорення, а особливо результати цього форуму показали, що захисники імперії здавати своїх позицій не збирались. Більше того, намітилась чітка тенденція до намагання втримати в руках Центру всього, що можна було втримати. Поіменним голосуванням З'їзд приймає рішення про необхідність збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік. (Цікаво і показово, що М.Горбачов, який спочатку схилився до назви "Союз суверенних держав", під тиском консервативних кіл, вирішив врешті-решт нічого не змінювати і залишити стару назву). У прийнятій З'їздом постанові підкреслюється, що саме Союзний договір є найважливішим фактором стабілізації ситуації в країні. 24 грудня форум прийняв рішення провести всенародний референдум з приводу питання про збереження єдності оновленої радянської федерації.

Розгортання подій на Четвертому З'їзді народних депутатів СРСР, низка заяв та кадрових перестановок до і після цього зібрання свідчили про потужний контрнаступ консервативних сил у вищих ешелонах влади. Зокрема, 28 листопада 1990 р. міністр оборони СРСР Д. Язов закликав "відновити порядок в країні і забезпечити проведення призову в армію" та гостро критикував "націонал-екстремістів". 4 грудня під тиском консервативних сил М.Горбачов змушений відправити у відставку ліберала В.Бакатіна, на зміну якому прийшов Б.Путо. 12 грудня голова КДБ СРСР В.Крючков під час свого телевізійного виступу акцентував, що політичні радикальні течії в СРСР "ідеологічно та матеріально підтримуються іноземними спецслужбами". Буквально через декілька тижнів М.Горбачов шляхом значних зусиль все ж переконав Четвертий з'їзд народних депутатів СРСР обрати на посаду віце-президента країни відвертого консерватора Г.Янаєва... За цих обставин демократично налаштований Міністр закордонних справ СРСР Е. Шеварднадзе пішов у відставку, заявивши з трибуни з'їзду, що на країну насувається загроза реакційного перевороту та встановлення диктатури. Отже, наприкінці 1990 р. майбутні організатори серпневого заколоту зайняли ключові позиції для вирішальної атаки.

Гострі дискусії щодо майбутньої долі Союзу у цей час не минули і сесійної зали українського парламенту. Публічне

обнародування та з'ясування позицій та платформ з цього питання показало, що у народних депутатів чітко викристалізувалося три підходи до вирішення проблеми:

1. Беззастережна, палка підтримка запропонованого проекту Союзного договору. С. Дорогунцов, С. Остроушенко та їх прибічники у ході дискусії констатували примарність перспектив самостійного розвитку для нашої республіки та обґрунтовували думку про те, що підписання Союзного договору стане запорукою процвітання та безпеки суверенної України.

2. Категоричне заперечення самої ідеї входження України до оновленого Союзу. Націонал-демократи (Л. Лук'яненко, М. Горинь, В. Івасюк, О. Шевченко) мотивували свою позицію об'єктивним ходом історії, неприродністю та приреченістю існуючої імперії на одній шостій суходолу; стверджували, що не може бути пірамідальної надбудови над суверенною республікою; називали день підписання Союзного договору днем зради. Разом з тим прибічники цієї радикальної позиції наголошували на значенні союзних договорів, утвердженні справді ширих, взаємовигідних відносин на терені, "де все так тісно переплелось та перев'язалося".

3. Пошук моделі майбутнього Союзу, що максимально враховувала б інтереси союзних республік та базувалася на розбудові держави не "згори", а "знизу". Заступник голови постійної Комісії з питань державного суверенітету, між-республіканських та міжнаціональних відносин А. Корнеєв засвідчив, що хоча всі члени Комісії, тверезо оцінюючи реальність, в цілому підтримали запропонований проект, погодитися на його підписання не можна, оскільки він суперечить прийнятим українським парламентом законам. На розгляді всього спектру альтернативних варіантів структури та взаємовідносин на новій основі в рамках майбутнього Союзу наполягали І. Юхновський, В. Гриньов та інші народні депутати.

Показово, що саме ця центристська, помірковано-прагматична позиція знайшла підтримку Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука, який у своєму виступі не лише звернув увагу на виключне значення проблеми, що обговорюється, а розставив основні акценти та визначив базові принципи підходу керівництва республіки у ставленні до нового Союзного договору:

“Життя народу України багато в чому залежатиме від того, який крок і куди ми зробимо. Яку будову зведемо сьогодні – такою вона буде завтра. Будова стоятиме, якщо в її фундаменті, в її основі будуть суверенні державні республіки. А якщо в її основі буде лише центральний уряд, то вона розвалиться... Долю Союзного договору будуть вирішувати суверенні республіки... Треба шукати істину і створювати наше бачення Союзного договору”. Крім того, спікер українського парламенту окремо проакцентував непохитність державницьких позицій: “Ми не будемо відступати від Декларації і не маємо наміру переглядати якісь її позиції”.

За цих обставин спроба контрнаступу для консервативних сил справді була “останньою та вирішальною” можливістю втримати владу, що вислизала з рук усієї вертикалі старої партійно-державної номенклатури. Ускладнення економічної ситуації в СРСР та традиційний потяг значної частини радянських людей до стабільності створювали підґрунтя та позитивну атмосферу для висунення та реалізації гасла “наведення порядку”. Оцінюючи ситуацію в Україні наприкінці 1990 р., партійні функціонери ЦК Компартії України з неприхованою радістю констатували: “... слід відзначити, що у суспільній свідомості, громадській думці після другого етапу XXVIII з’їзду КПУ відбувся певний перелом... Падає довір’я до так званих “демократичних” Рад народних депутатів. Показово, що там, де останнім часом проходило до обрання депутатів на вільні мандати, перемогу здобули комуністи”.

Для того, щоб остаточно перехилити шальку політичних терезів на свій бік, організаційно-партійний відділ ЦК КПУ пропонував зробити акцент у поточній роботі партійних організацій на участі комуністів у вирішенні конкретних справ трудових колективів, захисті соціальних інтересів трудящих; активізувати контрпропагандистську роботу; гнучко реагувати на зміни суспільно-політичної ситуації шляхом заяв, звернень, оцінок поточного моменту; “взяти справу національного відродження, вивчення історичної спадщини українського народу в свої руки”. “Вжиття цих та інших заходів, – з оптимізмом підкреслювали працівники апарату ЦК КПУ, – рішуче відстоювання своїх позицій, перехід до активних дій, відхід від “оборонної” тактики і

загравання з деструктивними силами, конструктивізм у роботі можуть істотно оздоровити політичну ситуацію у республіці вже в першому півріччі 1991 р.”

Динаміка та напрям розвитку політичних подій у Радянському Союзі цього періоду переконливо свідчили про поступовий перехід старої державно-партійної номенклатури у контрнаступ, про наростаючу схильність горбачовського керівництва до союзу з консерваторами, про його суттєве сповзання вправо. Тому певною мірою закономірно, що ІV з'їзд народних депутатів СРСР здійснив поворот від демократії до політики «міцної руки». Про реальність такого повороту також переконливо свідчили вихід із президентської команди Е. Шеварнадзе та О. Яковлева; еволюція форм державної влади – ще не зміцнілий парламентаризм поступається місцем президентському правлінню з необмеженими повноваженнями; спочатку витіснення принципових орієнтирів перебудови «плюралізму», «демократії», «гласності», а потім їх заміна у офіційній політиці на «дисципліну», «порядок» та «стабільність». На горизонті знову замаєчила тінь брежневської епохи.

Сама логіка виходу з кризи і збереження цілісності суспільства вимагала, на думку Горбачова та його оточення, акценту на виконавчу владу. Як зазначають історики та політологи, в основі цього повороту Горбачова лежали ряд факторів: певна втрата контролю за процесом перебудови; запізнення з реформуванням СРСР; відсутність міцного центристського руху, що міг би стати опорою поміркованого курсу; загальна організаційна слабкість демократичних сил; чітко виражене намагання «архітектора перебудови» все ж таки втриматися у рамках «історичного вибору» та ін.

Аналізуючи логіку дій Президента СРСР та можливі їх наслідки, американський сенатор Гері Харт з надією на краще писав: “Якщо Горбачов попрацює правим веслом досить довго і зуміє отримати достатню підтримку з боку консерваторів та сил безпеки, відновивши тим самим соціальну єдність і запобігши розпаду соціальних зв'язків, тоді, можливо, він знову поверне собі свободу маневру і зможе відновити проведення політичних та економічних реформ. Дуже хочеться сподіватися, що поворот до “за-

конності та порядку”... є спробою стабілізації, за якою, після того, як вона буде досягнута, настане новий етап відкритості, змін та реформ”.

Отже, восени 1990 р. в Україні різко загострилася політична конфронтація. Її основними причинами були, з одного боку, бажання націонал-демократичної контр-еліти на хвилі народної підтримки, спираючись на завойовані в ході березневих виборів мандати народних депутатів різних рівнів, не допустити укладення нового Союзного договору, відтіснити від влади КПУ, добитися перерозподілу владних важелів на свою користь і врешті-решт остаточно переорієнтувати на незалежність вектор політичного розвитку республіки. З іншого боку, до ескалації протистояння вело намагання старої державно-партійної номенклатури шляхом збереження косметично оновленої союзної структури не лише не поступитись місцем біля владного керма, а й відвоювати втрачені позиції, призупинити розпад системи, загальмувати реформи, законсервувати процес перерозподілу влади.

Основними проявами конфронтації, яка восени 1990 р. фактично дійшла до відкритого гострого політичного конфлікту, були різка активізація протидіючих політичних сил, помітне розширення форм апелювання до народу, залучення до політичного протистояння широких кіл громадськості республіки. Ця конфронтація мала дві фази: у вересні-жовтні розпочалась масована атака опозиції (організація всеукраїнського страйку, голодування студентів), а починаючи з листопада, розгорнувся потужний контрнаступ консервативних сил (арешт С.Хмари; прийняття комуністичною більшістю Верховної Ради УРСР поправок до регламенту, які суттєво обмежили вплив опозиції; організована партійними структурами демонстрація трудящих Причорномор'я на підтримку оновленого Союзу тощо). Низка заяв, кадрових перестановок та дій у вищих ешелонах союзного керівництва наприкінці 1990 р. свідчили, що контрнаступ консерваторів є явищем загально-союзним, адже курс “наведення порядку” використовувався консервативними силами СРСР по суті для збереження владних важелів у своїх руках.

5. Еволюція суспільних поглядів та процесів: від ідеї оновленого Союзу до проголошення незалежності України (січень – серпень 1991 р.)

На початку 1991 р. політична ситуація в країні різко загострилася. Її детонатором стали криваві події у Вільнюсі, що були результатом застосування збройної сили союзним центром проти литовського народу, і викликали бурхливу реакцію у суспільстві. Якщо керівництво КПУ сприйняло їх як практичну реалізацію тези про наведення “законності та порядку” і тому всіляко виправдовувало як дії військових, так і рішення союзного керівництва, то демократи виступили з низкою акцій, що демонстрували категоричний протест проти чергового прояву наступу консервативних сил.

Виступаючи на мітингу у Львові, присвяченому трагічним подіям у Прибалтиці, В.Чорновіл зазначив: “Імперія показала свої зуби... Я думаю, після того, що сталося у Литві, перебувати в Комуністичній партії недостойно... Я закликаю рядових членів партії залишити цю організацію”. Розмірковуючи над розвитком подій, учасники зібрання висловили чимало думок, що стосувалися не лише ситуації у прибалтійській республіці, а й стану та перспектив розвитку демократії в Україні. Зокрема, підкреслювалося, що наступ реакції почався не в Литві, а в Україні – з арешту С.Хмари; вказувалося на ешелоновану атаку, провокаційну діяльність проти демократичних народних депутатів УРСР; висловлювалася віра в те, що силові дії не врятують імперію, а лише прискорять її загибель. Варто підкреслити, що деякі учасники мітингу проголошували вкрай радикальні промови. Так, член Студентського братства І.Кошоруба у своєму виступі закликав до активних дій: “Нам потрібна сила, яка б розвалила цю імперію, а не слова. Що ми будемо робити, як у Львів прийдуть танки? Пропозиція: створити на виробництвах структури, які рано чи пізно будуть протистояти цій навалі. Демократія – це слова, а дія – це автомат Калашникова”.

Отже, силові методи вирішення політичних питань, продемонстровані союзним керівництвом у Литві, детонували не лише громадську дискусію з приводу стану та перспектив демократії, а й стимулювали формування у суспільстві

атмосфери тривоги, а також появу у частини радикалів синдрому “передчуття громадянської війни”. Протестуючи проти брутальних дій імперського центру в прибалтійській республіці, чотири народні депутати СРСР від України та 19 народних депутатів УРСР направили на адресу М.Горбачова телеграму, у якій зазначалося: “Розцінюємо введення війська і намір встановити президентське правління в Литві як грубе порушення її суверенітету, неприховану спробу задушити демократичні сили і зігнувати законно обрані органи. Протестуємо проти цієї ганебної акції і закликаємо вас відмовитися від політики ескалації сили”.

Характерно, що у своїй зваженій за тональністю заяві Президія Верховної Ради УРСР не лише висловила протест проти застосування сили у Литві, а й виступила на захист цілого комплексу принципів, які могли б забезпечити гармонійне існування радянських республік на теренах СРСР. Мова йде про принципи суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи, поваги до законно обраних органів державної влади в республіках, відмову від силових акцій у вирішенні політичних проблем. Обстоюючи ідеї державного суверенітету та забезпечення конституційного порядку, Президія українського парламенту наполягала на тому, щоб “протириччя, які виникають у процесі формування нової співдружності народів СРСР, повинні вирішуватися виключно мирними, політичними методами”.

Події в Литві додали гостроти процесові обговорення долі майбутнього Союзу. Ще одного імпульсу йому надало рішення Верховної Ради СРСР від 16 січня 1991 р. про проведення референдуму на всій території Союзу 17 березня 1991 р. Питання, що виносилося на референдум, мало таке формулювання: “Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуються права і свободи людини будь-якої національності?”

26-27 січня 1991 р. у Харкові відбувся Демократичний Конгрес, організований зусиллями ПДВУ, Республіканської партії РРФСР, Об'єднаної демократичної партії Білорусії. На форумі були присутніми близько 400 осіб, які представляли 46 опозиційних груп десяти союзних республік. Лейтмотивом

більшості виступів та прийнятих Конгресом документів була ідея об'єднання зусиль демократичних сил для протидії укладенню нового Союзного договору. На думку присутніх, настав час, коли необхідно “розпочати процес скасування державності СРСР та створити “співдружність суверенних держав” шляхом укладання двосторонніх та багатосторонніх договорів між республіками”. На чолі створеної консультативної ради Демократичного Конгресу, який консолідував у своїх лавах представників 24 політичних партій, став О.Ємець. Першою спільною масштабною політичною дією цього об'єднання повинна була стати акція, запланована у всіх союзних республіках на 22 лютого 1991 р., у ході якої передбачалось організувати низку заходів пам'яті жертв у Вільнюсі, а також серію виступів проти укладення Союзного договору.

Консолідація сил на міжреспубліканському рівні активно розгорнулася і на протилежному політичному фланзі. 28 січня 1991 р., фактично на другий день після завершення роботи Демократичного Конгресу у Харкові, ЦК КПУ направило у ЦК Компартії РРФСР та ЦК Компартії Білорусії листа з пропозицією проведення міжреспубліканської акції “Єдність”, що мала на меті “забезпечення скоординованості ідеологічних зусиль та дій партійних комітетів Російської Федерації, Білорусії, України, а можливо, й інших республік на підтримку укладення нового Союзного договору”. Комплекс заходів, що пропонувався у цьому документі, включав широкий спектр дій та акцій: підготовку спільної заяви ЦК Компартій трьох республік; проведення наприкінці лютого – на початку березня 1991 р. міжреспубліканської науково-практичної конференції “Єдність”; скоординовану організацію мітингів та зборів, а також виступів у республіканській партійній пресі, по телебаченню та радіо керівників Компартій республік, комуністів-депутатів, робітників та колгоспників на підтримку Союзного договору; організацію спільних соціологічних досліджень; проведення напередодні референдуму в селі Сеньківка Чернігівської області на кордоні УРСР, РРФСР та БРСР масового мітингу за участю членів політичного керівництва Компартій цих республік.

Намагаючись з'ясувати політичні вектори громадської думки щодо майбутньої долі СРСР та напрями їх змін і

динаміку, соціологічний центр ЦК КПУ провів у 13 областях України та м. Києві серію опитувань. Ці дослідження показали, що наприкінці 1990 р. – на початку 1991 р. намітилась тенденція до зростання кількості прихильників укладення нового Союзного договору. Так, якщо у листопаді 1990 р. “за” новий договір висловилися 54,5% респондентів, “проти” – 17, 5%, а “не визначилися” – 28%, то вже в січні 1991 р. ситуація дещо змінилася: “за” виступили 59,6%, “проти” – 14,5, “не визначилися” – 25,9%. Аналізуючи причини цих зрушень у суспільній свідомості та загальний стан громадської думки в республіці, фахівці з ідеологічного відділу ЦК КПУ, резонно зазначали: “На результати опитування в січні в порівнянні з листопадом, безумовно вплинула певна зміна громадсько-політичної ситуації в країні. Загалом громадська думка сьогодні досить рухлива і чутливо реагує на найменші політичні зміни або навіть чутки. Такий непевний стан морально-психологічного самопочуття людей пов’язаний з кризовими явищами у суспільстві”.

Відчуваючи, що настрої населення республіки в силу обставин знаходяться у стані нестабільності і дедалі більше починають формуватися та виявляти себе, підкорюючись коливанням “політичного маятника”, партійні аналітики наполягали на граничній концентрації та консолідації сил партійних організацій КПУ: “У боротьбі за громадську думку, котра може помітно змінюватися в короткі строки..., потрібно використати всі наші можливості, досвід, форми та методи роботи. Виходячи з того, що підготовка до референдуму і його проведення – головна ділянка партійної роботи в найближчий період”. Особливо робився наголос на необхідності роботи з молоддю та інтелігенцією, серед яких найбільший відсоток тих, хто висловлюється проти укладення нового Союзного договору, крім того, підкреслювалося, що ті з опитаних, хто ще не визначився – “наш значний резерв”.

Отже, всенародний референдум опинився в епіцентрі громадської уваги, оскільки мав вирішити не лише долю СРСР, а й по суті долю кожної з союзних республік, а також майбутнє та перспективи протидіючих політичних сил. За цих обставин до початку лютого три прибалтійські республіки, а також Вірменія, Молдавія та Грузія оголосили про своє рішення не брати участі у референдумі 17 березня. Надзвичайно гострі

дискусії точилися навколо проблеми референдуму в Україні. Різкі оцінки та вислови прозвучали 4 лютого 1990 р. на пресконференції представників Народної Ради та Руху. Л.Скорик назвала формулювання, запропоноване М.Горбачовим, некоректним, оскільки, на її думку, у ньому фактично зведено п'ять питань. Д.Павличко та М.Горинь наполягали на тому, що, оскільки “ковбасна свідомість” буде відігравати велику роль у цьому референдумі, доцільно замість всесоюзного референдуму провести республіканський і визначити ставлення народу до утворення незалежної Української держави.

Більш поміркованою та прагматичною була позиція Л.Лук'яненка, який, вказавши на незаконність референдуму (питання є зверненням до народу через голови верховних органів республік; український закон про референдум відсутній), все ж запропонував вихід зі становища, що склалося: “Є ідея провести два референдуми – за бюлетенем М.Горбачова і за нашим... У Верховній Раді будемо шукати формулу”.

Бурхливим було обговорення у другій половині лютого 1991 р. Верховною Радою УРСР питання “Про проведення на території Української РСР референдуму в питаннях збереження Союзу РСР та визначення засад та відносин з суверенними республіками та змісту бюлетеня для таємного голосування”. Десятигодинна дискусія показала, що викристалізувалися дві точки зору: Президія Верховної Ради висунула ідею помістити у бюлетені не одне питання, а два, за допомогою яких з'ясувати не лише подальшу долю СРСР, а й місце та права України у процесі реформування Радянського Союзу; парламентська більшість підтримала “горбачовську” формулу питання, наполягала на здійсненні заходів щодо належного проведення референдуму, вважала неправомірним включення додаткових питань до бюлетеня Всесоюзного референдуму.

Втім, цілковитої єдності та сліпої підтримки союзного центру в лавах більшості не було. Так, голова Комісії з питань законодавства і законності О.Коцюба поділився з присутніми своїми тривогами та сумнівами: “Я комуніст, виступаю за договір, але я прошу, щоб ми задумалися над цими питаннями, тому що, яку основу закладемо, так потім і будемо вирішувати питання, розв'язувати суперечності”.

Надзвичайно не подобався народному депутатові юридичний бік справи, а саме те, що союзний центр одноосібно привласнив право, яке належить республікам.

Як бачимо, Декларація про суверенітет України зробила свою справу: у світобаченні частини комуністів дедалі більше місце почали займати національні інтереси, а у поведінці виявлятися національна гідність. До речі, саме на цьому ґрунті ще восени 1990 р. в Компартії України сформувалися два крила – “ортодоксальне” на чолі з С.Гуренком та “націонал-комуністичне”, яке вів за собою Л.Кравчук. На думку канадських дослідників Т.Кузьо та Е. Уілсона, особливо гостро і рельєфно розбіжності між “безкомпромисним, промосковським підходом” та “ембріональним національним комунізмом” в Україні виявилися після січневих подій 1991 р. у Прибалтиці. В основі появи феномену “націонал/суверен комуністів”, лежали з одного боку, пробудження національної свідомості, віра в державотворчі сили власного народу, з іншого – процес перегрупування сил в лавах КПУ, вихід на політичну авансцену другого та третього ешелону республіканського партійного керівництва, частина представників якого в силу обставин була менш консервативною та більш прагматичною і гнучко реагувала на послаблення позицій їх союзних патронів, на переміщення ядра політичної влади з партійних до державних органів.

Обстоюючи в ході дискусії позицію Президії Верховної Ради УРСР та висловлюючи ставлення до проблеми референдуму суверен-комуністів, Л.Кравчук з гідністю зазначив з парламентської трибуни: “Верховна Рада СРСР повинна була порадитися з Україною та іншими республіками. Вона цього не зробила. Є їхнє право, є наше право..., ми не можемо далі перебувати у стані послушниці, заплющуючи очі на те, що порушуються наші суверенні права, і з нами не хочуть до кінця рахуватися. Нехай Верховна Рада СРСР знає, що є Верховна Рада УРСР, яка має право говорити від імені українського народу. від народу України”.

У результаті зближення позицій націонал-демократів та суверен-комуністів на ґрунті обстоювання ідеї державної незалежності України в сесійній залі вдалося досягнути компромісу. 27 лютого український парламент ухвалив рішення

про проведення 17 березня 1991 р. одночасно з загально-союзним референдумом республіканського опитування населення для з'ясування думки громадян щодо суті майбутнього Союзу і включив до бюлетеня таке питання: “Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?”

У день референдуму в голосуванні взяло участь 83,5% внесених до списків. На перше питання (про збереження Союзу) “так” відповіли 70,2% (загалом по СРСР – 76,4%), на друге (про входження України до оновленого Союзу на основі Декларації про державний суверенітет республіки) – 80,2% громадян, які взяли участь у референдумі. Як і після березневих виборів 1990 р. кожна з протидіючих сторін оцінила ці результати як свою перемогу. Причому, якщо в офіційних заявах та документах державно-комуністична номенклатура робила акцент на результатах по першому питанню, то опозиція стверджувала вирішальне значення волевиявлення українського народу по другому питанню опитування. Разом з тим у таємних документах КПУ вказувалося на цілу низку негативних для неї тенденцій та процесів, викликаних або ж посиленіх волевиявленням народу. Зокрема, Перший секретар ЦК Компартії України С. Гуренко у своєму листі на адресу перших секретарів обкомів та Київського міськкому КПУ від 18 березня 1991 р. зазначав: “Останні події вкрай загострили обстановку, по суті поставили на порядок дня питання “хто кого”... Депутати з так званої “Народної ради”, керівники антикомуністичних партій і політичних формувань намагаються використати результати республіканського опитування 17 березня ц.р. для затягування, зриву підписання нового Союзного договору... Останнім часом знову активізуються розкольницькі сили і в самій КПРС. Нав'язується поділ комуністів на “консерваторів”, “реформаторів” і “суверенних”, відбувається групування навколо різних “платформ”.

На нашу думку, досить об'єктивно оцінив суть поточного моменту та політичні наслідки референдуму народний депутат УРСР О.Сугоняко, який стверджував: “Політично, за бажанням, підсумки референдуму можна тлумачити як завгодно: і як підтримку Горбачова, і як підтримку Кравчука,

і як підтримку незалежності. Але їх суть полягає в тому, що вони неоднозначні, як неоднозначна сама політична ситуація в імперії. І неоднозначність ця довго триматися не може: або центр силою придушить національно-демократичні рухи і встановить “порядок”, або має відбутися організований, узгоджений між республіками демонтаж імперії. Посередині – хаос”.

Ніби віддзеркалюючи нестабільність ситуації, навесні 1991 р. у Донбасі знову вибухає страйк, який, з одного боку, був спровокований союзним і меншою мірою республіканським урядом з метою «випускання пари» невдоволення економічною політикою та нанесення превентивного удару по демократичних силах України, з іншого боку – цей страйк став яскравим проявом загострення політичного протистояння між консерваторами та демократичною опозицією. Хвиля шахтарських заворушень прокотилася навесні у Донецьку, Макіївці, Червоноармійську, Червонограді, у ході яких висувалися як економічні, так і політичні вимоги.

Після кількадедних страйків на місцях у середині квітня гірники вирушили до Києва з протестом, який хотіли передати до Верховної Ради УРСР, сподіваючись підняти на виступ трудівників не тільки столиці, а й усєї України. 16 квітня у Києві було утворено республіканський страйковий комітет. І хоча широкомасштабного страйку не відбулося (далися взнаки його низька організованість, недостатня підготовленість і та оперативність, з якою парламентська комісія Верховної Ради УРСР, уряд республіки та представники шахтарів підписали взаємопогоджений протокол та ін.), ці події мали не лише широкий резонанс у республіці, а й сприяли разом з виступами трудящих РРФСР, що були організовані Демократичною Росією, певному “полівінню” позиції Президента СРСР та активізації його дій.

Уже 23 квітня з ініціативи М. Горбачова, що репрезентував союзний центр, була проведена його зустріч з керівниками дев'яти республік (РРФСР, України, Білорусії, Узбекистану, Казахстану, Азербайджану, Киргизстану, Таджикистану та Туркменістану). Ця зустріч, що відбулася у Ново-Огарьово (під Москвою), стала спробою знайти компромісну формулу нового Союзного Договору. Оцінюючи позицію української делегації

під час переговорів, колишній керівник апарату Президента СРСР В.Болдін характеризував її як жорстку та близьку до російської, в її основі лежала вимога надати максимум повноважень союзним республікам. Після тривалих новоогарьовських дискусій було розроблено загальний документ під назвою: “Спільна заява про нагальні заходи по стабілізації ситуації в країні та подоланню кризи”, у якому акцентувалася думка про те, що головним засобом стабілізації є термінове укладення Союзного договору.

3 червня у Ново-Огарьово відбулося ще одне засідання Підготовчого комітету, на якому обговорювався проект нового Союзного договору. В ході дискусії Л.Кравчук наполягав на тому, щоб у назві майбутнього об'єднання було віддзеркалено державний суверенітет республік. На репліку А.Лук'янова про те, що слід “дотримуватися волі З'їзду народних депутатів СРСР, який вирішив зберегти назву Союз Радянських Соціалістичних Республік”, Леонід Макарович разом з деякими лідерами інших союзних республік одностайно відповів, що навряд чи вдасться знайти спільну мову, “якщо кожен з нас почне говорити про волю своєї Верховної Ради”. Варто підкреслити, що на цьому засіданні були присутніми близько 40 керівників республік, кожен з них мав своє бачення та свою концепцію і в принципових питаннях поступатися не бажав. У результаті фактично склалася майже патова ситуація. «Парадокс у тому, – писав навесні 1991 р., розмірковуючи над розвитком подій, відомий російський політичний діяч А. Собчак, – що Горбачов однаково не може ні втримати, ні розпустити радянську імперію. Повинні пройти роки і роки, перш ніж між республіками налагодяться вільні економічні зв'язки, перш ніж учорашні в'язні все-союзного політичного та економічного соцтабору навчаться вільному партнерству. Але цих-то років у запасі якраз і немає».

Між тим, дефіцит часу для прийняття кардинальних рішень центральними державними структурами відчувався дедалі гостріше. У зв'язку з цим не випадково, що для обговорення та схвалення новоогарьовського проекту Союзного договору у Верховних Радах союзних республік виділявся лише один день у липні 1991 р. Таке ставлення до доленосної проблеми, а також сам зміст нового документу викликали бурхливу реакцію в

парламенті України. Якщо комуністична більшість стверджувала, що, оскільки народ України вже висловив на референдумі своє “за” збереження Союзу, достатньо і дня для того, щоб юридично підтвердити це рішення, то опозиція констатувала, що запропонований проект Союзної угоди – документ “імперський”, “зразок лицемірства і обману”, за яким стоїть сталінська традиція не рахуватися з думкою республік, з бажанням та помислами народів”, він “значно консервативніший за всі попередні варіанти”. Врешті-решт після бурхливих обговорень Верховна Рада УРСР прийняла ухвалу про більш ретельне та детальне обговорення проекту і повернення до його розгляду 15 вересня 1991 р.

Це рішення відбивало найбільш поширені настрої у суспільстві, певну уяву про які дає проведене у липні цього року керівником Центру політичної психології та комунікації КДУ В.Бебиком та секретарем правління Київської спілки викладачів вищої школи та науковців В.Полохалом масштабне опитування читачів “Літературної України” (свою відповідь на анкету “Дума про Україну” дали більше 20 тис. осіб з різних регіонів республіки). За партійною належністю 61,7% респондентів – “безпартійні”, 17% – члени Руху, 12,6% – члени КПУ. Цікаво і показово, що 90,4% опитаних членів КПУ, 96,5% членів Руху та 92,5% безпартійних бачили майбутню Україну повністю незалежною державою – суб’єктом міжнародного права.

Варто підкреслити, що паралельно вирішенню подальшої долі СРСР та пошукам оптимальної формули співжиття союзних республік, з моменту прийняття Декларації про державний суверенітет України у нашій республіці почав розгортатися і дедалі поглиблюватися новітній конституційний процес. Його суть полягала у забезпеченні становлення та розвитку правової системи держави відповідно до нових реалій, утвердженні законності та правопорядку у суспільстві, вихованні правової свідомості та формуванні юридичної та політичної культури населення, а зміст передбачав виконання значного обсягу законотворчих робіт:

- внесення змін, доповнень та поправок до діючої Конституції УРСР 1978 р.;
- розширення юридичного поля шляхом прийняття окремих законів у галузі конституційного законодавства;
- обговорення, підготовку та затвердження проекту нової Конституції України.

29 жовтня 1990 р. була утворена Конституційна комісія, яка мала на меті підготувати концепцію нової Конституції. Робота цієї комісії одразу опинилася в епіцентрі політичної боротьби. Гостро критикуючи розроблений нею проєкт нової Конституції, лідер КПУ С.Гуренко писав у листі на адресу Голови Верховної Ради СРСР Л.Кравчука у січні 1991 р.: “Об’єктивно прийняття Конституції, що ґрунтувалася б на згаданій Концепції, означало б демонтаж в республіці – під гаслом “деідеологізації” – радянської системи, соціалістичних засад, конституювання режиму, характерного для буржуазного суспільства, створення правового фундаменту для повного відриву України від Радянського Союзу. Це було б не що інше, як закамупльований державний переворот, на здійснення якого трудящі України, наші виборці своїх обранців не уповноважували”.

Пік гарячого обговорення моделі нової Конституції України прийшовся на весну та початок літа 1991 р., коли після референдуму на суд громадськості було винесено шість основних альтернативних концепцій, підготовлених робочою групою Конституційної комісії, ЦК КПУ, Інститутом держави і права АН УРСР та ін. У інформації для службового користування від 6 травня Секретаріат ЦК КПУ фактично брав під сумнів доцільність надання Декларації про державний суверенітет сили конституційного закону, мотивуючи свою позицію тим, що, по-перше, в разі реалізації цієї юридичної дії в республіці буде по суті дві Конституції; по-друге, принципи положення Декларації вже знайшли своє відображення у Конституції України, адже законом, прийнятим Верховною Радою УРСР 24 жовтня 1990 р., внесено більше тридцяти саме тих змін і доповнень, що впливають з Декларації. Нищівній критиці піддавало керівництво КПУ окремі положення проєкту Концепції, прийнятої за основу Конституційною Комісією Верховної Ради, підкреслюючи, що вони спрямовані на заміну в республіці соціалістичного ладу на капіталістичний, відмову від радянської форми народо-владдя, встановлення на Україні президентського режиму з практично необмеженими повноваженнями глави держави, на відрив України від СРСР.

До речі, в цьому документі мова йшла не лише про дискусійні теоретичні проблеми, а й про конкретні орга-

нізаційні кроки, направлені на зміцнення позицій КПУ: “Треба здійснити додаткові заходи, щоб оволодіти засобами масової інформації. У партійній пресі необхідно регулярно виступати секретарям та працівникам партійних комітетів. Слід розібратися з позицією членів партії, які редагують антикомуністичні видання”.

Жорстке протистояння у сесійній залі українського парламенту під час травневого обговорення доповіді Голови Верховної Ради УРСР, голови Конституційної комісії Л.Кравчука та представленого на розгляд народних депутатів проекту концепції нової Конституції (Основного Закону) Української РСР остаточно викристалізувало позицію протидіючих сторін. Модель Конституції, що була винесена на обговорення, стверджувала закріплення ідеї народного суверенітету, реально обстоювала права, свободи, матеріальні блага людини, вперше ставила питання про юридичну фіксацію принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Особливо гарячі дебати розгорнулися довкола ключових питань державного будівництва – запровадження президентської форми правління та структури майбутнього парламенту (одно – чи двопалатний вищий законодавчий орган республіки). Втім, після тривалих та гарячих дискусій було вирішено продовжити роботу над проектом Конституції з метою остаточного доопрацювання та врахування висловлених зауважень.

Як показали подальші події, такими результатами обговорення залишилися невдоволені обидві протидіючі сторони. Опозиція 17 травня 1991 р. на прес-конференції вказувала, що “в конституційній комісії більшість має більшість, і та більшість торпедує концепцію” (О.Ємець); при розгляді проекту “спрацював механізм керівної сили, вона боїться за нових умов державного правління втратити свою роль” (М.Голубець); “даний склад парламенту, мабуть, не підготовлений, щоб прийняти радикальний документ” (В.Шишкін). Аналізуючи ситуацію і шукаючи виходу з глухого політичного кута, представники демократичних кіл парламенту прийшли до висновку: “Якщо не буде позапарламентського тиску, то Концепція буде обговорюватися дуже довго” (В.Щербина). Цю думку у своїх виступах підтримали В.Філенко, І.Драч, І.Валеня.

Своє граничне невдоволення розвитком конституційного процесу в Україні висловили і представники КПУ. Так, радник

ЦК Компартії України Г.Крючков у листі на адресу С.Гуренка акцентував: “Проект Концепції Основного Закону, розроблений за дорученням ЦК, дістав в цілому схвальну оцінку в партійних організаціях з боку громадськості. Однак цей проект був фактично ігнорований Робочою групою Конституційної комісії, утвореної Верховною Радою Української РСР. Пояснюється це тим, що Робоча група складається в основному з працівників Секретаріату Верховної Ради, які стоять на політичних позиціях, близьких до позицій Народної Ради, і не сприймають інших точок зору. Звичайно така поведінка працівників апарату була б неможливою без підтримки керівництва Верховної Ради... Ситуація дійсно ненормальна: маючи більшість у парламенті, комуністи практично не впливають на роботу апарату Верховної Ради (так само, як і на спрямованість друкованого органу Верховної Ради – газети “Голос України”). Між тим апарат значною мірою визначає зміст найважливіших законопроектів, які виносяться на розгляд Верховної Ради (виділено – О.Б.)”.

Через жорстке політичне протистояння лише окремі ідеї та положення концепції нової Конституції в цей час знайшли своє практичне втілення. Зокрема, у липні український парламент затвердив низку законів, які стосувалися зміни конфігурації структур державної влади республіки та механізму здійснення цієї трансформації – Закони “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР”, “Про Президента Української РСР”, “Про вибори Президента Української РСР”.

Отже, на початку літа 1991 р. у політичному житті сформувався майже одночасно два вузли серйозних протиріч: на союзному рівні на ґрунті кардинальних розходжень щодо питання про проект нового Союзного договору і на республіканському – на базі різних підходів до формування концепції Конституції України. В цей час ситуація у країні суттєво ускладнилася, дедалі більше набуваючи характеру кризової: центр на чолі з Горбачовим продовжував топтатися на місці, демократи енергійніше стали виступати за радикальне реформування суспільства, поступово знову активізувалися консерватори, і все це відбувалося на фоні різкого погіршення економічної ситуації (промисловість СРСР 1991 р. була

відкинута за обсягом виробництва до рівня 1986 р., а валовий національний продукт відповідав рівню 1985 р.).

За цих обставин помітно зросла та радикалізувалася суспільно-політична активність народних мас країни. Зокрема, в Україні 21-23 червня у Києві відбувається Установчий з'їзд Всеукраїнської організації солідарності трудящих (ВОСТ), на якому були присутні 313 делегатів з 21 області республіки. Поряд з економічними, на зібранні було висунуто і ряд політичних вимог: вихід України зі складу СРСР, розпуск КПРС, зміну державно-політичної системи, припинення урядом УРСР усіх фінансових відрахувань до центру, розпуск Верховної Ради УРСР та ін. На з'їзді констатувалося: "Партійна номенклатура боїться об'єднання наших сил, партократія знає, що ми хочемо робити, готує наступ, і він вже почався, треба негайно відсунути Компартію від влади, віддати до суду, а майно націоналізувати". Така радикалізація народних мас була характерною рисою суспільно-політичного руху на всій території СРСР. Крім цього, значною загрозою для консерваторів могло стати призначене на 20 серпня 1991 р. підписання нового Союзного Договору, що фактично означало перехід до конфедеративної держави та усунення частини старих державних бюрократичних структур, які в нових умовах ставали зайвими.

Спроба консервативного табору перейти до активних дій, силою взяти соціальний реванш знайшла своє втілення у здійсненні 19 – 21 серпня 1991 р. державного перевороту. Вранці 19 серпня 1991 р. група змовників з числа керівників союзних структур (О.Бакланов, В.Крючков, В.Павлов, В.Пуго, В.Стародубцев, О.Тізяков, Д.Язов, Г.Янаєв), ізолювавши М.Горбачова на його кримській дачі у Форосі, оголосила про його "неможливість за станом здоров'я" виконувати обов'язки Президента СРСР. У зв'язку з чим, "йдучи назустріч вимогам широких верств населення про необхідність вжиття найрішучих заходів щодо запобігання сповзанню суспільства до загальнонаціональної катастрофи", запроваджувався надзвичайний стан в окремих місцевостях СРСР терміном на 6 місяців. Для управління країною в умовах надзвичайного стану було утворено Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС). За спиною ДКНС стояли реакційні сили у керівництві КПРС, хоча формально до його складу не увійшов жоден

компартійний функціонер і в ньому домінували представники воєнно-промислового комплексу та силових структур.

Варто підкреслити, що напередодні цих подій, готуючись до виступу на квітневому 1991 р. пленумі КПРС, один з майбутніх путчистів, голова Ради Оборони при Президенті СРСР О.Бакланов практично виклав концептуальні засади майбутнього перевороту (спонукальний мотив, стратегію дій, основного виконавця): “Досягнутий у 70- ті роки з величезним напруженням сил і засобів народу військовий паритет сьогодні зруйновано, і ми живемо практично під диктовку США, які стали фактично єдиним володарем країн і народів, світовим жандармом. Далі відступати не можна... Основною умовою антикризової програми повинно бути негайне призупинення усіх республіканських і регіональних законів, ухвалених після 1985 року... відновлення цілісності СРСР в “кордонах 1985 року”, створення Комітету національного порятунку з надзвичайними повноваженнями аж до запровадження надзвичайного стану в країні. Надзвичайні заходи можуть бути здійснені лише надзвичайною політичною владою, яка має розгалужену структуру, що пронизує всі верстви суспільства, усі форми народного господарства. Такою владою може бути лише КПРС, хай знекровлена, відлучена від важелів управління, але така, що зберегла в собі вертикальні структури, а отже, і здатність та можливість управляти на основі залізної дисципліни її членів...”.

Вранці 19 серпня командуючий сухопутними військами СРСР генерал В.Варенніков, прибувши з групою військових до кабінету Голови Верховної Ради УРСР у присутності першого секретаря ЦК КПУ С.Гуренка в ультимативній формі заявив Л.Кравчуку: “Влада перейшла до ДКНС, який врятує країну. Рекомендую вам подумати і зайняти правильну позицію. Змінити свій особистий курс і курс Верховної Ради”. На безапеляційний тон генерала спікер українського парламенту відповів В.Вареннікову, що той знаходиться не в Київському військовому окрузі, а в Верховній Раді України, і що саме з її згоди на території республіки, відповідно до Закону СРСР “Про правовий режим надзвичайного стану в СРСР”, може вводиться надзвичайний стан. На що В.Варенніков різко заявив: “Ви не зверталися, так ми вам допоможемо”, і в ході подальшої бесіди додав: “ У Західній Україні немає радянської

влади, суцільний “Рух”. У західних областях необхідно ввести надзвичайний стан. Припинити страйки. Закрити всі партії, крім КПРС, їх газети, припинити і розганяти мітинги. Вам необхідно здійснити екстрені заходи, щоб не склалась думка, що ви йдете старим курсом... Війська доведено до повної бойової готовності і ми вживемо заходів аж до пролиття крові”.

Про те, що за певних обставин розвиток подій може піти саме за таким сценарієм переконливо свідчила дислокація військових частин навколо Києва. Під столицю були зосереджені Кіровабадська та Кремснчуцька десантно-штурмові бригади (1200 осіб); на одеському шосе знаходився піхотний полк 72-ої дивізії (1500 осіб); В межах Києва дислокувалися 2-3 тис. військовослужбовців. У стані підвищеної бойової готовності перебували десятитисячна Деснянська танкова дивізія. У Борисполі приземлився десантний полк спеціального призначення з Бреста, що мав на меті захоплення урядових структур. І війська все прибували... Особливо насторожили Л.Кравчука слова генерала про те, що Москва може приймати рішення про введення надзвичайного стану на основі подання військових.

За цих обставин, які, з одного боку, були гранично невизначені, а з іншого – таїли в собі цілком реальну загрозу жорсткої конфронтації з кривавою розв’язкою не на користь демократії, Голова Верховної Ради, через декілька годин після того, як дізнався про утворення ДКНС, виступив по телебаченню зі зверненням до українського народу. Лейтмотивом цього виступу були слова: “Отже, наша позиція – це позиція виваженості і ще раз виваженості. Це захист конституційних норм, захист законів. Все, що йде всупереч цій позиції, яку схвалив народ, є для нас неприйнятним. Ми маємо відстояти закони, захистити демократію, утвердити в суспільстві законний порядок, захистити інтереси людей. Ми маємо діяти так, щоб не пролилася кров”.

Характерно, що заява Л.Кравчука в той момент була прийнята неоднозначно, оскільки багатьох не влаштовувала: ні Б.Єльцина та російських демократів, які чекали на політичну підтримку, ні українських націонал-демократів, які сподівалися на більш радикальні слова та дії, ні членів ДКНС, що розраховували на визнання законності їх дій, ні врешті-решт КПУ, яку не влаштовували ті положення виступу, що супе-

речили настановам ДКНС. Втім, у поведінці Голови Верховної Ради УРСР була своя логіка, логіка політичного прагматизму. На нашу думку, він зайняв вичікувальну позицію не тому, що був нерішучим чи боягузом, адже гостро критичне ставлення до ДКНС у присутності свідків він виявив під час персональних розмов з В.Варенніковим та телефонних контактів з В.Крючковим, А.Лук'яновим. Цілком зрозуміло, що після цих бесід-сутічок назад дороги вже не було.

Основними чинниками, що визначили відносно помірковану тональність телевізійного виступу Л.Кравчука були:

по-перше, намагання уникнути кровопролиття в республіці;

по-друге, погана поінформованість, щодо розвитку подій (керівництво РСФСР, яке реагувало більш рішуче та радикально не лише раніше дізналося про наміри путчистів, а фактично кожної хвилини тримало руку на пульсі подій);

по-третє, в Україні не було офіційно введено надзвичайного стану, що залишало спікеру українського парламенту певний простір для політичного маневру, в той час як Б.Єльцина підштовхували до активних дій танки на вулицях столиці та введення надзвичайного стану в Москві та Ленінграді ;

по-четверте, розвиток попередніх подій показав, що політичні сили республіки знаходяться в патовій ситуації, тобто жодна з них не має відчутної переваги. За цих обставин у Голови Верховної Ради УРСР не було впевненості, що більшість українського народу не підтримає ДКНС і піде на барикади як росіяни за Б.Єльциним;

по-п'яте, на бік заколотників перейшли командуючі Київським, Прикарпатським, Одеським військовими округами та командуючий Чорноморським флотом і як за цих обставин поведуть себе військові частини дислоковані на території республіки було важко передбачити.

Врешті-решт не варто скидати з рахунку і те, що політичний характер Леоніда Макаровича формувався апаратною роботою, що стимулювала розвиток зваженості в оцінках та діях, вміння тримати паузу і не поспішати з виходом з невизначеної ситуації. По суті, в серпневі дні 1991 р. Л.Кравчук зайняв позицію, що знаходилась на межі, з одного боку, холоднокривності та витримки, з іншого – нерішучості та обережності. Втім, відомі

українські політологи М. Михальченко та В. Андрущенко певною мірою небезпідставно схиляються до думки, що в цей критичний для України та самого Леоніда Макаровича момент домінували все ж холоднокровність та витримка, які, на їх думку, і “відвернули реально існуючу загрозу збройного зіткнення в Україні...”. Показово, що таку ж вичікувальну позицію, як і Л. Кравчук, у перший день путчу зайняв і інший впливовий політичний лідер на теренах СРСР – Президент Казахстану Н. Назарбаєв.

Увечері 19 серпня було скликано термінове засідання Президії Верховної Ради УРСР, але ніякого рішення прийнято не було. Це пояснюється тим, що, по-перше, не було кворуму і будь-яке прийняте рішення не мало б легітимності, по-друге, як і слід очікувати, не було єдності у поглядах на те, що відбувається в країні, між комуністичною більшістю та некомуністичною меншістю.

Після чотирьохгодинної дискусії, ініційованої депутатами від опозиції з метою попереднього обговорення заяви, яка супроводжувалась демонстрацією сили заколотників – методичним “прасуванням” важкими бойовими вертольотами повітряного простору над будинком Верховної Ради, чітко викристалізувалися позиції сторін. Якщо О. Ємець, В. Яворівський, І. Юхновський, Л. Танюк, В. Грицьов зайняли активну антипутчистську позицію і наполягали на тому, щоб дати чітке визначення ДКНС як організації самочинної, контрреволюційної, то більшість, речниками якої виступили М. Гришко, О. Коцюба, Я. Кондратьєв, ухилялась від будь-якої оцінки (О. Коцюба навіть заявив: “Важливо не давати оцінки. Бо на нас це не розповсюджується”), мотивуючи свою позицію відсутністю інформації, бажанням не провокувати введення надзвичайного стану в Україні, нереальністю перспективи застосування центром збройної сили.

Якщо позицію Президії Верховної Ради УРСР у перший день путчу, в силу фактично діаметрально різних поглядів її членів, можна назвати невизначеною, або ж вичікувальною, то реакція найбільш впливових політичних сил України була по суті полярною. Демократичні кола, чудово розуміючи, що 19 серпня фактично розпочалось поетапне відновлення позицій союзного центру і запровадження надзвичайного стану в

Москві і Ленінграді та потужний політичний тиск на керівництво РСФРР лише перша фаза перевороту, активно виступили з рішучим протестом проти дій та самого існування ДКНС.

Показово, що основними центрами антипутчистських виступів були Західний регіон республіки – основна база націонал-демократичного крила опозиції, Харків і Донецьк – оплот її загальнодемократичної частини та Київ, що синтетично та органічно об'єднував різні потоки антитоталітарних сил. Вже 19 серпня у Луцьку, Івано-Франківську, Житомирі, Харкові, Чернігові та Кисві відбулися мітинги протесту проти запровадження надзвичайного стану та ДКНС. Лейтмотивом виступів на цих зібраннях було звинувачення комуністів у здійсненні державного перевороту, антиконституційних діях, встановленні диктатури, наступі на демократію. У Миколаєві та Полтаві з'явилися листівки УРП, що містили заклики до громадянської непокори, бойкотування указів ДКНС.

Львівська обласна рада закликала народ до масових актів громадянської непокори у відповідь на наступ консерваторів на права демократії. Рішучою була і позиція страйкомів у шахтарських районах України. Вже о 15 годині 19 серпня донецький страйком заявив, що “незалежно від того, яке рішення прийме Президія Верховної Ради УРСР у зв'язку з ситуацією в країні, донецький страйком не визнає путчистського ДКНС і його рішень”.

Увечері цього дня Координаційна рада ВОСТ звернулася до громадян України із закликом бути готовими до всеукраїнської акції громадянської непокори. Крім того, вона висунула вимогу до Верховної Ради України скасувати постанови ДКНС на території республіки. В цей критичний для долі демократії момент на засіданні Ради Львівської обласної організації УРП Б.Горинь сказав мужні і разом з тим пророчі слова: “Довго заколотники не протримаються... Ми не повинні схилятися як раби. Наш голос повинен прозвучати... Ми повинні внести свою власну частку в боротьбу за незалежність... Можуть бути різні ситуації, бо боротьба пішла по великому рахунку... Україна може скористатися ситуацією і стати незалежною».

На противагу демократам представники обласних рад, що знаходилися під впливом та контролем Компартії

України, зокрема, Дніпропетровської, Житомирської, Одеської, Миколаївської, Чернігівської та ін. заявили про свою підтримку ДКНС. Разом з тим, ЦК КПУ офіційно зберігав мовчання. Втім, це мовчання було умовним, оскільки ще 18 серпня 1991 р. Секретаріат ЦК Компартії України направив на адресу перших секретарів Кримського райкому, обкомів, київського міськкому партії таємну шифрограму-інструкцію, у якій зазначалося, що “найважливішим завданням партійних комітетів є сприяння Державному Комітету по Надзвичайному Стану в СРСР”. Вказувалося, що особливе значення має “покладення краю екстремістським настроям, недопущення будь-яких протизаконних дій, які можуть викликати безпорядки, громадянську непокору, спричинити кровопролиття. Будь-які демонстрації, мітинги, маніфестації, страйки мають бути виключені”. Партійним функціонерам на місцях рекомендувалося “зорієнтувати” керівників засобів масових інформації на “необхідність утриматися від публікації будь-яких матеріалів, що можуть дестабілізувати ситуацію”. Для більшої переконливості у документі Секретаріату ЦК КПУ підкреслювалося, що дії та розпорядження ДКНС “відповідають настроям переважної більшості трудящих і співзвучні з принциповою позицією Компартії України”.

І хоча, за твердженням С.Гуренка, вже ввечері наступного дня цю шифрограму було відкликано, що свідчило про коливання керівництва ЦК КПУ, все ж певний орієнтир для партійних функціонерів на місцях було виставлено, програму дій задекларовано. У інформації ЦК КПУ про оперативну ситуацію в республіці поведінка провінційних партійних органів 19 серпня характеризуються так: “На місцях вживаються заходи з дотримання правопорядку та попередження провокаційних дій”. Оцінюючи “мовчазну” позицію КПУ, В.Гриньов пізніше влучно зазначить: “ У політиці пауза, мовчання означають більше, ніж слово... Пауза КПУ була красномовнішою за всякі слова. Мовчазна підтримка перевороту компартією – це факт”.

20 серпня політична ситуація в країні поступово почала набирати більш окреслених рис, інформація розширюватися, а активність політичних сил та окремих політиків помітно зростати. Центром, у якому зосереджувалась діяльність опозиції у столиці, став Будинок письменників України. В цей день тут відбулося

засідання “Народної Ради”, нарада представників “Народної Ради”, Асоціації демократичних рад України, НРУ, політичних партій та інших громадських організацій демократичного спрямування, дві прес-конференції.

Основними ідеями та гаслами прийнятих на засіданні та нараді документів були визнання дій ДКНС незаконними, неконституційними; заклик до проведення 22 серпня надзвичайної сесії Верховної Ради УРСР, яка б дала оцінку подій; звернення до громадян республіки розпочати о 12 годині 21 серпня Всеукраїнський політичний страйк. Крім того, було заявлено про об’єднання всіх політичних організацій демократичного спрямування для захисту демократії та суверенітету республіки у коаліцію “Незалежна Демократична Україна”. До її складу увійшло 25 політичних партій та громадських організацій.

Під час прес-конференції була дана оцінка поточного моменту та дій ДКНС, гострій критиці піддавалися позиція Л.Кравчука та Президії Верховної Ради УРСР. В центрі обговорення була проблема організації протидії заколотникам, мобілізації громадськості України на акції громадянської непокорі. У своєму виступі Л.Лук’яненко підкреслив: “...те, що ДКНС не пішов стрімголов на заборону демократичних інституцій, дає нам шанс розгорнути сили”. На необхідності активних організаційних дій наполягав В.Яворівський: “так на карту суверенітет України ніколи не ставився, сьогодні треба йти у війська, на заводи, підняти Україну, покінчити з політичною розхристаністю”. Лідери опозиції наполягали на розгортанні широкої пропагандистської роботи в масах, хоча і з тривогою відзначали, що “можемо не підняти значну частину населення”.

У цей день Президія Верховної Ради УРСР знову повернулася до обговорення питання про політичну оцінку ситуації, яка склалася у державі. Як і напередодні, члени Президії знову не дійшли згоди. На обговорення було винесено кілька варіантів заяви. У проектах демократичного крила керівництва парламенту (І.Юхновського, А.Матвієнка та О.Ємця) мова йшла про засудження антиконституційного перевороту і про декларування невід’ємного права України на захист свого суверенітету. Запропонований більшістю проект заяви акцентував увагу на тому, що надзвичайний стан на території УРСР не запроваджено і тому в Україні діє Консти-

туція СРСР. Разом з тим, навіть у цьому проекті зазначалося, що будь-які спроби неконституційних дій “ми відкидаємо”. Досить чітку позицію за цих ще не до кінця визначених обставин зайняв Голова Верховної Ради УРСР Л.Кравчук, який звернув увагу присутніх на те, що дії віце-президента фактично відміняють Конституцію України, через що може постати питання про відмову від Декларації про суверенітет, а в недалекій перспективі про розпуск українського парламенту. За оцінкою Л. Танюка, “це трохи остудило гарячі голови запальних представників більшості”.

Виступаючи по республіканському телебаченню після засідання Президії Верховної Ради УРСР, Леонід Макарович зробив наступний політичний крок, назвавши зміну влади, що відбулася у країні, антиконституційною і заявивши, що республіка буде відстоювати власний суверенітет. У телефонній розмові з А. Лук'яновим Голова Верховної Ради України попередив співрозмовника, що надзвичайна сесія українського парламенту, яка розпочне свою роботу 22 серпня, не визнає ДКНС.

Бажаючи оприлюднити свою позицію, а також, намагаючись підштовхнути комуністичну більшість Президії Верховної Ради УРСР до політичної визначеності, група демократично налаштованих членів Президії (В.Гриньов, О.Ємець, Д.Павличко, В.Пилипчик, Л.Танюк, І.Юхновський, В.Яворівський) 20 серпня о 14.00 підписали “заяву сімох”, у якій висловили свою підтримку демократичним силам Росії та закликали громадськість України до акцій громадянської непокорі в разі загрози державному суверенітету республіки.

Лише увечері цього дня після чергового раунду дискусій Президія Верховної Ради УРСР ухвалила текст заяви, що являв собою певний компроміс між демократичною меншістю та комуністичною більшістю. Про наявність такого компромісу переконливо свідчить той факт, що, з одного боку, у цьому документі вказувалося: “положення постанов Державного комітету по надзвичайному стану не мають сили на території України”, з іншого – висувалося завдання “спільними зусиллями запобігти конфронтації і протистоянню, утриматися від страйків, мітингів та маніфестацій, зосередити всі зусилля на вирішенні найважливіших проблем повсякденного життя республіки”. По суті, це була заява вчорашнього дня,

яка ще 19 серпня, коли ситуація була більш невизначеною, могла сприйматися як обережна, але наприкінці дня 20 серпня, коли вже було відомо про розвиток подій у Москві, протестні акції демократичних сил республіки та переважно негативну реакцію світового співтовариства на дії ДКНС, вона могла оцінюватися лише як угодовницька.

Після незграбної спроби (чи імітації цієї спроби) заколотників оволодіти в ніч з 20 на 21 серпня “Білим домом” у Москві стало цілком зрозуміло, що путч зазнає поразки. Втім, резонним є і зауваження відомого російського політолога А.Бутенка про те, що хоча вже 21 серпня країною пішла інформація про поразку хунти, але лише пізно ввечері 22 серпня Президент СРСР повідомив світ, що він “цілком контролює ситуацію” і тому саме цей день і варто вважати остаточним провалом перевороту.

21 серпня Л.Кравчук зустрівся з представниками Донецького страйкового комітету. Голова Верховної Ради УРСР погодився з вимогами страйккомів Донецька, Макіївки та Красноармійська про визнання незаконним ДКНС, про суд над його членами, а також заявив, що в разі втручання ДКНС в українську політику буде оголошено всеукраїнський страйк. На мітингу у Тернополі цього дня було прийнято резолюцію, що вимагала: розпуску КПУ, МВС, КДБ; відмови від реєстрації кандидатів комуністів на посаду Президента України; висловлення недовіри Л.Кравчуку; розпуску комуністичної фракції Верховної Ради УРСР; виходу України з СРСР. У Києві на майдані незалежності відбулася панахида по жертвах кривавих подій у Москві, яку відправив священник УАПЦ. Дедалі активніше та рішучіше свій протест висловлювали демократичні сили і в інших населених пунктах республіки.

Про основні тенденції ставлення громадської думки країни до антиконституційного перевороту в цей час свідчить статистика. За даними “Соцінформ”, на запитання “Чи вважаєте Ви законною діяльність комітету з надзвичайного стану?” 20-21 серпня 1991 р. негативну відповідь дали у Львові 73% респондентів, у Києві – 75%, у Москві – 74, в цілому по Росії – 57% (інерція мислення та страх перед системою були ще досить відчутними). На питання про можливість масових репресій ствердно відповіли у Москві – 71% опитаних, у Львові – 63, у Києві – 68, у Ленінграді – 63, в цілому по Росії – 59%.

22 серпня Президія Верховної Ради УРСР прийняла рішення про скликання 24 серпня позачергової сесії українського парламенту. Цього ж дня ЦК КПУ ухвалив спеціальну заяву щодо політичної ситуації в Україні, в якій фактично вже заднім числом засуджувалися “авантюрна спроба антидержавного перевороту, порушення конституції СРСР, нехтування законами радянської держави, створення антиконституційних органів влади”.

Як бачимо, демократичним силам вдалося не тільки встояти, а й при підтримці народних мас перемогти путчистів. Втім, долаючи ейфорійні настрої, заступник Голови Верховної Ради УРСР В. Гриньов, як політик-прагматик, зазначав у ці дні у своєму інтерв'ю: “Сьогодні демократи здобули перемогу. Але перемогу здобули демократи Росії. І якщо сьогодні ми тут, на Україні, не використаємо цю перемогу для того, щоб втілити в життя демократичні реформи, зробити департизацію всіх органів внутрішніх справ, армії, КДБ, якщо не почистимо адміністративний апарат, то переконаний, через рік цей сценарій повториться в Україні”.

Отже, основними факторами, що протягом січня – серпня 1991 р. суттєво підкорегували громадську думку, кардинально змінили розклад політичних сил у суспільстві, підштовхнули його до радикальних рішень та дій, були січневі криваві події у Литві, березневий референдум та провал серпневого путчу консерваторів. Ці віхові події в режимі маятника розгойдали суспільну свідомість та розхитали пануючу систему. Своєрідним каталізатором цього процесу в Україні стала двоїстість, притаманна національній ментальності, що знайшла свій вияв у великій амплітуді чуттєвого життя українців, у досить динамічній зміні оцінок та рішень: від любові до ненависті, від ейфорії до розпачу, від пасивного споглядання до активної участі у суспільних змінах. За цих обставин наданого політичним маятником імпульсу виявилось достатньо для остаточної зміни політичного вектора розвитку України в напрямку незалежності. Прийняття українським парламентом Акта про незалежність поклало початок новому етапові вітчизняної історії, радикальним змінам та глибоким трансформаціям у житті суспільства – остаточному краху командної системи, руйнації СРСР, вступу республіки на шлях самостійного державотворення.

РОЗДІЛ 4

КРИЗА ПЕРЕБУДОВИ. ОСТАТОЧНА РУЙНАЦІЯ СРСР. ЗДОБУТТЯ УКРАЇНОЮ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.

1. Основні тенденції суспільного розвитку СРСР та місце і роль в них України (серпень – грудень 1991 р.)

Особливо цікавими як для наукового дослідника та практичного політика, так і для пересічного громадянина є останні чотири місяці формального існування радянської імперії, адже, як влучно висловилася одна з перших дослідниць цього періоду М.Максимова, це були „120 днів, які потрясли світ... 120 останніх днів у житті Союзу, що поклали початок принципово новому етапові в розвитку народів ще нещодавно єдиної країни... Нічого схожого історія ще не знала”.

Завершальний етап існування Радянського Союзу серпень – грудень 1991 р. (варто додати, існування юридичного, а не фактичного) був доволі подієнасиченим та драматичним. Саме тому для більш глибокого розуміння динаміки, суті, змісту та векторів суспільних процесів, його умовно можна поділити на п'ять періодів:

- **перший період 20 серпня – 5 вересня** – пік „параду суверенітетів”, посилення тенденцій децентралізації;
- **другий період 5 вересня – 18 жовтня** – зміна конфігурації союзної влади, остаточне переміщення центру політичного життя та ядра реальної влади у республіки;
- **третій період 18 жовтня – 14 листопада** – спроба Центру на базі економічної інтеграції республік створити конфедеративну державу;
- **четвертий період 14 листопада – 1 грудня** – провал ідеї створення конфедеративної держави;
- **п'ятий період 1 – 25 грудня** – остаточний поділ СРСР.

Варто підкреслити, що серпневі події 1991 р. викликали серйозні зміни у державному і суспільному житті країни, надзвичайно посиливши відцентрові тенденції в СРСР. Уже 20 серпня 1991 р. естонський парламент прийняв рішення про державну незалежність республіки, наступного дня вищий

законодавчий орган Литви затвердив Конституційний закон про державний статус республіки.

Україна юридичне рішення про незалежність прийняла 24 серпня. Суть цього короткого за текстом та гранично глибокого за змістом документу полягає у радикальній зміні політичного вектора України, у її переході до нового етапу свого розвитку. Цього ж дня парламент проголосував за постанову „Про політичну обстановку на Україні і негайні дії Верховної Ради України по створенню умов неповторення надалі військового перевороту”, яка була своєрідною програмою здобуття повноцінного суверенітету і справжньої незалежності. Цей документ передбачав:

- утворення військових формувань, підпорядкованих республіканським органам влади та управління;
- тимчасову дію окремих законів Союзу РСР на території республіки до прийняття відповідних законів України;
- передачу підприємств союзного підпорядкування в повну власність України, запобігання неконтрольованому вивозу за межі республіки матеріальних ресурсів;
- введення найближчим часом власної грошової одиниці;
- захист споживчого ринку республіки.

Варто зазначити, що таке рішення було не випадковим і не спонтанним, адже невдоволення союзним Центром та відцентрові тенденції й настрої були досить поширеними у владних структурах України ще в допутчовий період. Зокрема, ще в квітні 1991 р. у своєму інтерв'ю газеті “Московские новости” Л.Кравчук з усією відвертістю заявляв: “...Союз можна зберегти, якщо не ототожнювати його кожного разу з союзною державою, якщо центр прийме формулу суверенних держав. Але він по суті від неї відмовився... Нас знову хочуть повернути до колишньої централізованої держави... Якщо ми дійсно за партнерство, то варто не лише Верховним Радам республік, але й Верховній Раді СРСР відмовитися хоча б на час від штампування законів, які нерідко суперечать республіканським. Однак мова йде лише про одне: хай республіки відмовляться від своїх законів. Нібито недосконалі закони приймаються виключно на місцях, а все, що записано в союзних, в указах президента – з самого початку є ідеальним”. Свій скептицизм, щодо перспектив Союзу майже за місяць до серпневих подій висловлював і перший заступник Голови

Верховної Ради України І.Плющ, стверджуючи, що „вимога підписання Союзного договору найближчим часом, тобто тижні чи місяці, і тим більше вимога розробки загальносоюзної Конституції є нереальними”.

Невдовзі після України про свою незалежність оголосили Білорусія, Молдова, Азербайджан, Киргизстан, Узбекистан і прийняли по суті аналогічні українським рішення щодо стабілізації внутрішньої ситуації. Процес суверенізації суттєво змінив геополітичну ситуацію на теренах СРСР:

по-перше, різко зросли відцентрові тенденції;

по-друге, практично перед кожною з республік постали питання та проблеми, яких раніше не було: кордони, дефіцитні ресурси, статус національних меншин, зовнішньополітичне визнання тощо.;

по-третє, Росія абсолютно відверто почала виявляти імперські амбіції, претендувати на право єдиного спадкоємця СРСР і нового центру інтеграції.

22 серпня Б.Єльцин видав указ „Про забезпечення економічної основи суверенітету РРФСР”, відповідно до якого всі підприємства та організації, що розташовувались на території республіки переходили в підпорядкування Росії. Вже 28 серпня російська влада взяла під свій контроль Державний банк СРСР та Зовнішньоеконом банк СРСР. 25 серпня 1991 р. під тиском обставин (у першу чергу російського керівництва) М.Горбачов був змушений видати указ про ліквідацію Ради Міністрів СРСР, місце якого тимчасово мав зайняти Комітет оперативного управління народним господарством. Показово, що його очолив російський прем'єр-міністр І.Силаєв, а його заступниками стали відомі політики – А.Вольський, Ю.Лужков та Г.Явлінський.

За оцінкою Є.Гайдара, „це була досить дивна організація, керівники якої намагалися показати громадськості, що прямої причетності до керівництва країною вони нібито і не мають”. Втім, таке уникання серйозними посадовими особами відповідальності у ході розгортання радикальних ринкових реформ є абсолютно не випадковим явищем, оскільки, за визнанням І.Силаєва, „теоретично-то й ми дещо знаємо в економіці, але практично застосовувати знання не привчені. Ми живемо в іншому середовищі. Немає досвіду, відсутні умови, структури, на які можна спертися”.

Разом з тим, на думку російських аналітиків, утворення згаданого Комітету та розстановка ключових фігур по суті проілюстрували одну з основних політичних тенденцій післяпутчового періоду – „переведення союзних структур під управління російських органів влади”.

Такий розвиток подій у Москві викликав невдоволення і стурбованість політичних еліт решти союзних республік. Очевидно інтегрально висловив суть їх позиції Л.Кравчук, який вже на початку вересня 1991 р. акцентував: „Центр розвалився, його немає. Той комітет, який працює, не може виконати навіть елементарних функцій. Але, боюсь, щоб нас не пограбували, щоб ми не виявилися обдуреними, бо зараз хто ближче, хто активніший, той хоче перебрати до себе якомога більше (виділено – О.Б.)”.

Самочинно проголосивши себе фактично новим Центром, Росія була абсолютно незацікавлена у пришвидшенні „параду суверенітетів” і у наростаючій дезінтеграції Радянського Союзу, ключовими важелями влади якого вона поступово оволодівала. Саме в руслі цих процесів слід розглядати заяву прес-секретаря Б.Єльцина П.Воцанова від 26 серпня 1991р., у якій зазначалось, що Росія не ставить під сумнів право на самовизначення, „однак існує проблема кордонів, неврегульованість якої можлива і є допустимою лише при існуванні закріплених відповідним договором союзницьких стосунків. У разі їх припинення РРФСР залишає за собою право поставити питання про перегляд кордонів. Сказане стосується всіх союзних республік”. Основні претензії Росія мала до ключових гравців „новоогарьовського процесу” – України, якій, за словами прес-секретаря російського Президента, під „ювілей” передали Крим, та Казахстану, якому в „ході освоєння цілини” були прирізані території Омської та Оренбурзької областей.

Нарощуючи тиск, російська сторона вже 28 серпня направила до Києва „десант” відомих політиків – О.Руцького, О.Собчака, С.Станкевича та інших. Метою учасників цього раптового „пожежного” візиту була спроба умовити шляхом комбінації шантажу та компліментів Верховну Раду України анулювати Акт проголошення незалежності республіки і залишитися у складі СРСР. Під час зустрічі в Києві з членами Президії Верховної Ради УРСР А.Собчак, характеризуючи радикальні кроки республік

СРСР до незалежності у післяпутчовий період, назвав це „національним романтизм”, реакцією на 73-річний радянський гніт і нотаційно зауважив: „Все це мине...”

Переговори, що відбулися, для обох сторін були непростими і повчальними. Характеризуючи ситуацію, В.Яворівський відзначав: „Спершу розмова була занадто емоційною з обох сторін. І ми „грішили” цим, і Собчак намагався так би мовити, кивати великим імперським пальцем. Одне слово, це була інтелектуальна розминка, у якій ніхто ніяких визначених дипломатичних параграфів не дотримувався, бо зустрілися люди, які добре один одного знають, а дипломатичні відносини тільки починають зароджуватися”.

На хід переговорного процесу суттєво вплинула політична ситуація в Україні, яка на той час вже радикально змінилась порівняно з досерпневою. У результаті українська влада не „проковтнула” заяву прес-секретаря Президента РРФСР та докори прибулої делегації, а досить різко на них відреагувала; численні учасники демонстрацій протесту проти дій російської сторони змусили візитерів різко змінити та пом’якшити свою позицію і навіть відмежуватися від власного Президента. Вже невдовзі С.Станкевич зазначив, що заява прес-секретаря Б. Єльцина – ще не позиція російського парламенту, а О.Руцької підтвердив, що вона, зрештою, навіть не позиція керівництва Росії. Це – лише думка одного Президента Росії. Далі С.Станкевич заявив, що Росія безумовно визнає Україну та її право на державність, і що ніхто не перекреслював російсько-українського Договору, підписаного 19 листопада 1990 р., який закріплює принцип неподільності й недоторканності кордонів.

Підписане сторонами комюніке було спокійним і виваженим. Втім, очевидно, реального спільного знаменника знайдено не було: за обтічними дипломатичними фразами узгодженого документа вже нуртували і набирали сили наростаючі протиріччя. Не випадково на прес-конференції О.Руцької проакцентував: „Що стосується переговорів у Верховній Раді, то можна сказати: досягнуто взаєморозуміння непростим способом, бо кожний чомусь вважає, що хтось хоче його ущемити в чомусь”.

Отже, у політичну практику стосунків колишніх союзних республік приходили нові реалії, які вимагали від Центру чи

тих, хто претендував на його роль, не прямолінійних „кивків великим імперським пальцем”, а витончених і виважених дипломатичних ходів та кроків. Очевидно, саме тому невдовзі заяву П. Вошанова було дезавуайовано. Прогнозуючи розвиток майбутніх російсько-українських стосунків, Л.Танюк дав доволі точну оцінку: „Думаю, що таких заяв буде ще не одна. Будуть погрожувати і батогом, будуть задобрювати й прямиком”.

На цьому етапі у російської сторони були, на перший погляд, досить серйозні аргументи на користь укладення нового Союзного договору:

По-перше, необхідно зберегти державу від краху, а оскільки саме союзні структури виконували роль державних, то їх варто залишити хоча б на перехідний період.

По-друге, не можна допустити роздрібнення керівництва Збройними Силами у державі, нашпигованій ядерною зброєю.

По-третє, ліквідація союзних міністерств в умовах катастрофічної економічної ситуації призведе до автоматичного руйнування каркасу радянської економіки, що зумовить реальну загрозу економічного розпаду та краху.

По-четверте, російські демократи стверджували, що прискорений курс на набуття незалежності може сприяти консервації націонал-комуністичних режимів у тепер вже суверенних республіках.

Утім, як влучно підкреслив публіцист А.Костюков, „ніхто з братніх республік, схоже, не вірить в добрі наміри об'єднувальної Росії, підозрюючи під чепчиком сестри милосердя картуз „старшого брата” (виділено – О.Б.). „Якщо Росія перебирає на себе функції центру і має намір вести всіх у фарватері, – підкреслював Л.Кравчук, реагуючи на заяви та дії російської сторони в перші післяпутчові дні, – я такий курс не схвалюю”. Аналогічні думки висловлював і Н.Назарбаєв, акцентуючи, що „жодна з республік не схвалить претензій РРФСР на заміщення вакантної посади СРСР”.

Такі настрої та оцінки республіканських еліт були не випадковим, а закономірним явищем, адже справжньою суттю і своєрідним зверхзавданням російської стратегії у цей час було намагання втримати під своїм впливом та контролем все, що можна було втримати; одержання під тиском нафтової та газової труб максимального результату від поділу спадщини

Радянського Союзу, а при сприятливій політичній кон'юктурі у ході трансформування старого союзного центру оволодіння основними важелями впливу на пострадянському просторі.

У цьому зв'язку, очевидно має рацію колишній прес-секретар М.Горбачова А.Грачов, який, характеризуючи перебіг подій в СРСР другої половини 1991 р., зазначав, що „в цілому еліта „першої серед рівних” Росії на противагу іншим республікам не мала політичних претензій до „імперського центру”...тому, що принаймні на тому етапі розраховувала, взявши Кремль, сама зайняти його місце”. Російський історик Т.Ворожейкіна, аналізуючи перші кроки російських демократів, що знаходились при владі, у післяпутчовий період, зазначає: „нове російське керівництво підтвердило, що у Росії будь-яка визвольна ідея (соціалістична, демократична) рано чи пізно неодмінно зливається з імперською”.

Тим часом суспільні процеси в післяпутчовий період у СРСР розвивались доволі динамічно і вимагали радикальних рішень та дій. 1 вересня 1991 р. М.Горбачов провів нараду з республіканськими лідерами. Результатом тривалої нічної дискусії стала „Заява Президента СРСР та вищих керівників союзних республік”, яка по суті визначила систему координат для дискусії, що розгорнулась наступного дня на V (позачерговому) З'їзді народних депутатів СРСР. Автори цього документа виходили з того, що, з одного боку, серпневий заколот зірвав процес формування нових союзних відносин між суверенними державами, а з іншого, — перемога демократичних сил нанесла серйозний удар по реакційних силах і створила історичний шанс прискорення докорінних перетворень, оновлення країни. Саме тому пропонувалося запровадити певний перехідний період до прийняття нової Конституції і проведення на її основі виборів нових органів влади. У межах цього періоду передбачалося підписання всіма бажаними республіками Договору про союз суверенних держав, у межах якого кожна з них (республік) зможе самостійно визначити форми своєї участі в союзі. Характерно, що незалежно від задекларованого статусу пропонувалось терміново укласти економічний союз.

У „Заяві” також пропонувалась і радикальна концепція реорганізації владних структур, що передбачала створення:

а) Ради представників народних депутатів СРСР і республік замість 3'їзду народних депутатів та Верховної Ради СРСР для вирішення загальних принципових питань;

б) Державної Ради у складі Президента СРСР і вищих посадових осіб союзних республік для узгодження рішень питань внутрішньої і зовнішньої політики, що зачіпають інтереси республік;

в) Міжреспубліканського економічного комітету для координації управління народним господарством і узгодженого проведення економічних реформ.

2-5 вересня 1991 р. проходив V (позачерговий) 3'їзд народних депутатів СРСР. Розвиток подій на цьому форумі був надзвичайно динамічним і драматичним. Перше засідання тривало лише хвилин десять. Виступ Н.Назарбаєва, який оголосив „Заяву Президента СРСР та вищих керівників союзних республік”, шокує вчинив на зал. Головуючий І.Лаптев терміново оголосив перерву для обговорення документа по делегаціях. Пізніше один із членів команди Горбачова В.Медведев напише у своїх спогадах з приводу цього моменту з'їзду: „...по суті такі рішення необхідні як останній шанс для врятування країни. Звичайно ззовні вони виглядають не дуже демократично, але така вже ситуація”.

Мета зробленого кроку полягала в тому, щоб нестандартною, радикальною дією нейтралізувати консервативні сили, які домінували у союзному парламенті, а підґрунтям для прийняття такого рішення було поступове переміщення реальної влади у республіки, які одна за одною проголошували свій суверенітет. І слід сказати, що крок цей Горбачову і лідерам республік вдався. Як відзначили оглядачі засобів масової інформації, „Заява” фактично „шокувала зал, не готовий до такого сильного ходу демократів... Над похмуро похнюпленими головами більшості витав лише афектований голос Умалатової: „Как это понимать? Что с нами происходит?”.

Втім, уже через кілька годин розгорнулася жвава і досить жорстка кількаденна дискусія, у ході якої чітко простежувалися дві лінії: „за” і „проти” запропонованої концепції перехідного періоду. Пристрасті вирували, висувались найрізноманітніші аргументи на користь власної позиції.

Супротивники „Заяви” вказували на те, що з усуненням з політичної арени Верховної Ради СРСР зникне гарант

Конституції, щезне єдине правове поле, будуть порушуватись права людини; ставили під сумнів доцільність ненадання автономним республікам юридичного статусу суб'єктів переговорного процесу; акцентували увагу на необхідності впровадження в практику результатів березневого референдуму; закликали до переобрання Президента СРСР; і врешті-решт задавали класичне сакраментальне питання: „Куди ми йдемо цього разу?”

Захисники викладеної Н.Назарбаєвим концепції перехідного періоду переконували в тому, що після путчу настав новий етап трансформаційних змін, який вимагає нових форм організації влади, радикальних рішень; акцентували, що ідея демонтажу старих союзних структур є безальтернативною, а її практична реалізація відкриває шлях до утворення вільного рівноправного союзу.

Певну уяву про вектори політичних симпатій присутніх на з'їзді дають результати проведеного соціологічного опитування. На питання, як ви уявляєте майбутній устрій СРСР, нардепи відповіли так: декілька самостійних держав – 15%, конфедерація – 27%, федерація – 46%, інше – 3%. Отже, як бачимо, поле для дискусії було доволі широким.

За перебігом подій на цьому доленосному зібранні напружено слідували у республіках. Не випадково, турбуючись за позицію представників української делегації, Верховна Рада республіки, уже в ході з'їзду 4 вересня, прийняла Звернення “До народних депутатів СРСР від України”, у якому закликала „утриматися від голосування на З'їзді, у Верховній Раді СРСР та в її органах з питань, які порушують суверенні права народу України”.

Ключові тези позиції української сторони оприлюднив у своєму виступі на форумі Л.Кравчук, який проакцентував низку принципів положень :

по-перше, сьогодні центр політичного життя вже перемістився в республіки;

по-друге, Україна готова брати участь в усіх міжреспубліканських, міждержавних структурах при умові, що вони утворюються як тимчасові і на перехідний період, і що вони утворюються самими республіками;

по-третє, суверенітет України – реальність, і ми не можемо вимолювати цю незалежність у кого б то не було, навіть у з'їзду народних депутатів СРСР;

по-четверте, питання про розробку нової Конституції, як питання, “по якому немає ясності”, слід зняти з обговорення.

Після гострої дискусії, у більшості присутніх спрацював інстинкт самозбереження і було прийнято рішення про те, що Верховна Рада продовжить свою роботу до укладення Союзного договору і створення на його основі союзних органів влади. Юридично цей крок обґрунтовувався необхідністю забезпечення належного контролю за діями Держради та надійної конституційної спадкоємності. По суті ж він був незначною платою/поступкою авторів „Заяви” за визнання нардепами нових післяпутчових реалій, за прийняття принципових положень концепції перехідного періоду.

Очевидно саме на цій підставі постанову З’їзду “Про заходи, що витікають зі спільної заяви Президента СРСР і вищих керівників союзних республік”, було прийнято досить швидко. Варто підкреслити, що цей документ узаконив формулу, у якій фіксувалась і набувала юридичного статусу динамічна рівновага між доцентровими і відцентровими силами: “Прискорити підготовку і підписання Договору про Союз Суверенних Держав, у якому кожна з них може самостійно визначити форму своєї участі в Союзі”.

Результати V З’їзду оцінювались і оцінюються неоднозначно. Певною мірою типовими, хоча і полярними, є визначення В.Медведева та В.Ісакова. Якщо перший, як активний гравець команди Горбачова, вважає, що на з’їзді “ціною величезних зусиль вдалось якоюсь мірою затримати деструктивні процеси, вибудувати деякі слабкі контури і межі суспільно-політичних структур і тим самим відвернути негайний розпад країни”, то другий, як прихильник збереження унітарної держави, акцентує, що „рішення З’їзду надали подальшому руйнуванню союзних структур видимість “легітимності”.

Якими ж були реальні наслідки з’їзду, якщо до їх оцінки підійти зважено, без політичної заангажованості?

1. Виходячи з об’єктивних обставин і, в першу чергу, розгортання процесу суверенізації союзних республік, у механізмі влади СРСР відбулись радикальні зрушення, кардинально змінилась діюча модель влади, в якій було зроблено акцент на децентралізацію.

2. Центр реальної влади фактично розколовся на низку владних сегментів, які належали республікам. Лише склавши цю мозаїку, можна було утворити новий Союз, що було доволі проблематично з огляду на громадські настрої, історичне минуле, традиції та амбіції національних еліт.

3. Ключовим владним органом стала Держрада, у якій основну роль відігравали представники республік, що суттєво обмежувало владні повноваження Президента СРСР.

4. Верховна Рада СРСР хоча і збереглась, але владу, як показали подальші події, втратила остаточно. Вона після закінчення V З'їзду фактично перетворилась з реального механізму влади на символічний її макет.

5. Із переговорного процесу щодо долі майбутнього Союзу було усунуто автономні республіки, які в попередній період значною мірою блокували відцентрові тенденції союзних республік.

З огляду на викладене, очевидно, можна погодитися з думкою колишнього працівника апарату Президента СРСР З. Станкевича про те, що саме на відрізку 19 серпня – 5 вересня 1991 р. кардинально змінилося співвідношення сил між прибічниками та супротивниками збереження СРСР, як суверенної держави. Причому відбулося суттєве посилення позицій останніх.

Коментуючи рішення з'їзду та післяз'їздівські реалії, журнал „Огонек” у своїй редакційній статті, з одного боку, оптимістично констатував: „Гра закінчена, панове!.. Союзу Радянських Соціалістичних Республік, однієї з найлютіших імперій у світовій історії, більше немає. Її колишні вотчини пішли кожна своїм шляхом. Слово „воля” стало одним з найчастіше вживаних у друкованих органах”, з іншого, – з тривогою ставив досить прагматичне, а не риторичне запитання: „Але що ж замість того?”.

Отже, у цей період ситуація у СРСР дедалі більше ставала невизначенішою, втрачалась суспільна рівновага і гострішою ставала потреба швидкої розробки комплексу радикальних, нестандартних, а головне – ефективних моделей змін та практичних дій щодо їх реалізації, які б забезпечили не лише стабілізацію системи, а й її вихід на якісно новий динамічний режим.

Очевидно саме тому суспільні процеси у Радянському Союзі в цілому та роль в них „українського фактора”, який у цей час в силу низки обставин міг кардинально змінити хід подій, у даний період постійно перебували в епіцентрі уваги світової преси. Здагодок, оцінок і прогнозів не бракувало:

- Німецька газета „Тюрінгіше ландес цайтунг”: „Після проголошення рядом республік незалежності президент СРСР залишився біля купи уламків своєї своєї централістської політики. Мабуть, слідом за розпадом Радянського Союзу прийде вільне об’єднання рівноправних держав, які співробітничатимуть в одному економічному співтоваристві”.
- Французька газета „Фігаро”: „Одне з головних питань сьогодні полягає в тому, чи зможуть республіки „слов’янського простору” – Росія Україна та Білорусія – створити організовану спільність, засновану на близькості цивілізації, історії та економічних інтересів. Україна не бажає й чути про подібну перспективу, вона прагне стати європейською державою, повноправним членом ЄС. Однак, коли пристрасті вляжуться, і особливо в разі, якщо Росія зуміє уникнути кроків, які викликали б роздратування України, не виключено, що в результаті гнучкого компромісу вдалося б об’єднати розколотиий сьогодні слов’янський простір”.
- Німецька газета „Нойес Дойчланд”: „Тоді як у парламенті СРСР тривали гострі, але безплідні дискусії, за стінами Кремля приймалися важливі рішення. Радянська політика робиться сьогодні в республіканських столицях”.
- Британський тижневик „Економіст”: „Маючи майже таку ж чисельність населення і площу, як Франція, Україна гідна того, щоб її сприймати всерйоз... Дойче банк (один з найвпливовіших на Заході) вважає, що Україна є тією радянською республікою, яка має найбільші шанси досягти економічних успіхів на засадах незалежності”.
- Французька газета „Круа”: „Чи не є завтрашній Радянський Союз мертвонародженим? Після проголошення незалежності України відцентрові сили, схоже, починають брати гору”.

Утворення З'їздом народних депутатів СРСР Держради по суті завершило процес легалізації реально існуючого закритого клубу керівників республік, який активно обговорював у режимі суворої таємності майбутню долю СРСР в рамках „ново-огарьовського процесу” ще з квітня 1991 р. Це був цілком логічний крок, який зробив юридично законним реально існуючий центр влади, адже за оцінкою одного з ключових гравців команди М. Горбачова Г. Шахназарова „реальна влада, вислизнувши з рук Політбюро, так і не дісталась парламенту, а потрапила до рук ново-огарьовської десятки”.

Втім, очевидно, деякі акценти і навіть базові принципи у позиціях республіканських лідерів після серпневих подій суттєво змінилися, що радикально вплинуло на хід, динаміку та напрям переговорного процесу. В цьому зв'язку не випадково фахівці акцентують, що новостворена Держрада „на практиці була не органом „для узгодження вирішення питань внутрішньої і зовнішньої політики, що заторкували загальні інтереси”, як декларувалося спочатку, а інститутом, у межах якого оформляли свій рух до цілковитої незалежності республіки, що відчули смак свободи. Під дахом Держради відбувався демонтаж союзних структур. Головну роль у цьому процесі, що отримав назву „Ново-Огарьово – 2”, відігравали Росія та Україна”.

Держрада протягом жовтня – листопада 1991 р. провела сім засідань. На цьому етапі процес розпаду, а точніше поділу СРСР вступив уже у вирішальну фазу, на якій за оцінкою прес-секретаря Президента А. Грачова „з кожним тижнем апетит до влади у республіканських еліт зростає, звичка жити у єдиній союзній державі слабшала, а з нею і надія на її збереження”. Саме тому на засіданнях Держради більшість її учасників вже не шукала нової/оновленої формули міжреспубліканських стосунків, яка б вдихнула нове життя у Радянський Союз.

По суті, рішення цього досить впливового суб'єкта політичного процесу практично зводилося до трьох цілком прагматичних позицій:

- визнати і легітимізувати політичні реалії у республіках, навіть тоді, коли вони суперечили діючому союзному законодавству;
- усунути політичні структури, що заважали подальшому розвитку суверенізації республік;
- уникнути обвального, неконтрольованого розвалу союзних структур.

У цьому плані показовим було вже перше засідання Держради 6 вересня 1991 р., на якому всупереч союзному законодавству (відповідно до закону СРСР від 3 квітня 1991 р. союзна республіка мала право вийти зі складу Радянського Союзу лише після референдуму, у ході якого за вихід проголосувало дві третини населення, крім того законодавством передбачався перехідний період – до п'яти років) була визнана незалежність Латвії, Литви та Естонії.

Характерно, що ключовим важелем для запобігання обвального розпаду СРСР була визнана стабілізація економіки. Саме тому на другому засіданні Держради 16 вересня 1991 р. у ході обговорення Договору про економічне співробітництво суверенних держав Г.Явлінський так сформулював основне завдання створюваного Економічного союзу: консолідувати зусилля суверенних держав з метою утворення спільного ринку і проведення узгодженої економічної політики як основної умови подолання кризи. При цьому доповідач наголошував, що вступ до Економічного союзу не обумовлюється підписанням Договору про Союз суверенних держав.

Варто підкреслити, що теза про економічну інтеграцію була ключовою у ході „ново-огарьовських” дискусій восени 1991 р. І це не випадково: шляхи політичної реформації та пошуки моделі об'єднання на новій основі такої ускладненої структури, як СРСР, виходили за межі найсміливіших і найрізноманітніших програм і проектів, що намагалися передбачити майбутнє, саме тому на той час союзні „інтегратори” цілком прагматично зробили ставку на економіку, стверджуючи, що лише у спільному союзі республіки зможуть вийти з економічної кризи, а в подальшому нормалізують інші сфери суспільного життя. Тобто першоцеглиною майбутнього державного утворення повинна була стати економічна інтеграція, через яку планувалось простимулювати та прискорити процес політичного об'єднання.

На приховані політичні пружини розвитку економічних процесів на міжреспубліканському рівні неодноразово вказували політичні оглядачі. Зокрема, М.Шакіна з усією відвертістю зазначала на сторінках „Нового времени”: „...розмови про те, що економічна угода колишніх республік СРСР не має на увазі нічого, крім економічної доцільності, – для простаків. Мета таких розмов – не налякати республіки,

які бажають вважати себе незалежними, і дати їм для початку міцно „зав'язнути” у спільному економічному просторі. А потім на столі опиниться цілком політичний Союзний договір”.

Спробою знайти альтернативні шляхи виходу з кризи, які б суттєво не обмежували республіканські суверенітети, та узгодити позиції без серйозного впливу та тиску Центру було VI засідання Консультативного комітету урядів, проведене у Талліні, в роботі якого взяли участь 13 делегацій із союзних республік та міст Москви й Санкт-Петербурга. За його підсумками було підписано Протокол про наміри учасників таллінського консультативного процесу щодо організації співробітництва в галузі транспорту і зв'язку, Декларацію про основи торговельно-економічного співробітництва на 1991-1992 р.р., а також Декларацію про принципи співробітництва держав-учасниць у галузі взаєморозрахунків на 1991 – 1992 р.р.

Незважаючи на те, що зустріч носила справді консультативний характер, оскільки в підписаних документах мова йшла лише про „наміри”, „основи” та „принципи”, а не про розгорнуті детальні міжреспубліканські угоди, такий стан справ не влаштував союзний Центр, і тому у центральній пресі та на Центральному телебаченні про це зібрання не було і згадки. Коментуючи цю ситуацію В.Фокін роздратовано зауважив: „Переконаний, що реалізується політика свідомого замовчування таллінського процесу. Нібито й немає ініціативи знизу! Ніби є лише інтелектуальна ініціатива зверху!”

Роздратування Прем'єр-міністра України цілком зрозуміле, оскільки на таллінському форумі українською делегацією гостро було поставлено два принципових питання: по-перше, про правонаступництво власності, прибутків та боргів колишнього Радянського Союзу, по-друге, про доцільність запровадження національних валют. А оскільки центральні засоби масової інформації фактично заблокували інформацію про таллінське засідання, то його рішення не набули широкого розголосу і у більшості населення країни як і раніше залишалось враження, що саме союзний Центр зберігає ініціативу висування модернізаційних ідей та реалізації трансформаційних дій. Як і раніше, в офіційній пропаганді та політичній практиці Центру домінувала теза Г. Явлінського про те, що „усі непорозуміння спричинені некомпетентністю республік”.

Втім, ситуація змінювалась досить динамічно та драматично, дедалі більше схилиючи шальку терезів у системі „Центр – республіки” на користь останніх, які, спираючись на проголошені суверенітети, фактично щоденно відкушували частину центрального владного пирога. У результаті влада Центру прогресуюче зменшувалась, як класична „шагрєнєва шкіра”.

1 жовтня 1991 р. у Алма-Аті відбулась зустріч 13 керівників республік, на якій обговорювалися основні положення проекту Договору про економічне співтовариство в межах СРСР. На цьому зібранні Україну представляли заступник Голови Верховної Ради України В.Гриньов та Прем'єр-міністр республіки В.Фокін, які брали активну участь у дискусії. Зокрема, українська делегація категорично виступила проти спроби надання заключній Заяві політичного характеру і навіть зняла свій підпис з цього документа. Лише після тривалого обговорення та поправок було знайдено сприятливий для всіх варіант – у Заяві відображено необхідність якнайшвидшого підписання прямих господарських договорів між республіками.

Ще одним каменем спотикання стала проблема бачення майбутньої моделі Союзу. Президент Казахстану Н.Назарбаєв висловився за побудову могутньої федеративної держави, у відповідь на це В.Гриньов заявив, що не слід змішувати політичні поняття з економічними. Заступник Голови Верховної Ради України наполягав і на тому, що співтовариству не потрібні ні Президент, ні стара структура Союзу. Всі ці заяви та демарші дали підставу засобам масової інформації заявити про „особливу позицію” України.

Гостра полеміка між керівником Казахстану, який горою стояв за Союз, і представником України, який намагався відмежуватись від будь-яких центральних розподільчих структур, мала серйозне економічне підґрунтя. За оцінками експертів солідного російського видання „Коммерсантъ”, у міжреспубліканському товарообміні країн Союзу на становищі донорів перебували Росія, Україна, Білорусь, Азербайджан. „При цьому, – зазначали фахівці, – найбільше донорське навантаження несуть Білорусь і Україна. Решта регіонів через нерівнозначний розподіл централізовано імпортованих ресурсів та мінусове сальдо міжреспубліканського товарообміну залишаються на дотації. Найбільшою мірою прибуток

інших республік перепливає до Казахстану і Узбекистану (виділено – О.Б.)”. Коментарі, як-то кажуть, зайві.

Варто підкреслити, що український фактор у період з серпня по грудень 1991 р. відігравав помітну (якщо не вирішальну) роль у ході суспільних трансформацій в СРСР. Це було зумовлено цілим комплексом чинників:

По-перше, Україна мала вагомий економічний потенціал і політичну вагу серед республік Союзу.

По-друге, у республіці найближчим часом мали відбутись кардинальні зрушення у політичній сфері, зумовлені референдумом та виборами Президента.

По-третє, в силу низки факторів (геополітичне становище, той же економічний потенціал, авторитет на міжнародній арені тощо) Україна, незважаючи на те, що її територія складала лише 2,6% СРСР, перетворилась на „саме той елемент”, без якого Союз уже не Союз. Як зазначала британська газета „Економіст”, Україна належить до тих великих союзних республік, „чиє відокремлення від Союзу могло б спричинитися до геополітичного землетрусу”.

Такий стан справ давав українській правлячій еліті право та можливість широкого маневру в ході переговорного процесу щодо долі майбутнього Союзу та й власної долі, адже „український фактор” одночасно міг бути невизначеним (до проведення референдуму та виборів Президента всі домовленості мали характер неостаточних, попередніх), вагомим (з огляду на економічний потенціал і політичний вплив республіки) і, що надзвичайно важливо для дипломатичних переговорів, врешті-решт – ключовим (Україна могла за певних обставин виконати роль останньої гирки на терезах історії, що вирішувала долю СРСР).

Водночас, настільки широкий набір дипломатичного інструментарію за умов, з одного боку, дефіциту часу, відсутності досвіду, динамічно наростаючої кризової ситуації, з іншого – певного самозадоволення від ролі „вирішальної гирки”, інколи зумовлював помітні коливання республіканського керівництва при визначенні вектора майбутнього державного розвитку. І на це були підстави, оскільки коливання були викликані не лише зовнішніми, а й внутрішніми чинниками. Це яскраво виявилось 9 жовтня 1991 р., коли Верховна Рада республіки обговорювала союзний Закон „Про органи

державної влади й управління Союзу РСР у перехідний період” та власну постанову про те, посилати чи не посилати повноважних представників до Рад Союзу і Республік Верховної Ради СРСР. Виступи депутатів засвідчили, що їх у першу чергу непокоїла невизначеність: відсутність механізму прийняття рішень у перехідних структурах влади й координаційних органах міждержавних відносин, утаємничені маневри союзних та російських державних структур навколо питання про долю майна Союзу, динамічні і непрогнозовані зміни ступеня контрольованості процесу демонтажу СРСР.

Хоча у дебатах виступило небагато депутатів, усе ж чітко окреслилися три основні підходи до вирішення питання, що обговорювалося:

Перший – послати повноважні делегації і зберегти Союз, хоча б у вигляді економічної співдружності.

Другий – „не посилати нікого і нікуди”, а домовлятися прямо з республіками.

Третій – контролювати процес розпаду СРСР шляхом а) відмови від участі в будь-яких союзних органах, що мали б право законодавчої ініціативи (наприклад, розробку Конституції СРСР); б) створення міжреспубліканських координаційних органів; в) участі в існуючих структурах з правом вето на всі їхні рішення, що стосуються України. Врешті-решт вдалося знайти спільний знаменник. Гранично чітко суть позиції нашої республіки у переговорному процесі сформулював на своїй жовтневій прес-конференції В.Фокін: договір про економічне співробітництво треба підписувати, але тоді, коли він не буде підривати державного суверенітету. При цьому Прем'єр-міністр України прагматично додав: „Ми не можемо існувати автономно”.

З новою силою дискусія стосовно основних положень проекту Договору про економічне співтовариство розгорілась 11 жовтня на засіданні Держради. Втім, як не намагався Г.Явлінський, який вкотре виступав як гравець „команди Горбачова”, переконати присутніх у перевагах спільного економічного простору, здійснити це було надзвичайно важко, оскільки на цьому етапі дедалі більшу роль у визначенні подальшої долі СРСР почали відігравати політичні пріоритети і розрахунки республіканських еліт. Саме тому, як і варто було очікувати, ключові суб'єкти переговорного процесу, від-

чуваючи слабкість Центру, різко підвищили свої ставки – представники делегацій Росії, України та Азербайджану зробили заяви про те, що підпишуть угоду лише за певних умов.

Характеризуючи позицію на переговорах представників Комітету оперативного управління народним господарством, перший віце-прем'єр Кабінету Міністрів К. Масик зазначав: „Зусилля Г. Явлінського та І. Силаєва зводяться до того, щоб будь-що створити тоталітарну систему, яка під виглядом економічної необхідності продовжувала б насаджувати старі традиції розподілу з центру”. За цих обставин українська делегація висловила свої пропозиції та зауваження щодо ключових проблем – власності колишнього Радянського Союзу та її розподілу, грошового обігу, банківської системи, до принципового вирішення яких підписувати економічний договір було передчасно. Головну умову підписання договору про економічну співдружність представники України вбачали у необхідності всім республікам, що мають намір підписати цей документ, попередньо укласти двосторонні угоди.

Хоча позиція України і викликала, як писали газети, „напруження” з Росією, яка оголосила себе, не рахуючись з іншими республіками, правонаступницею власності колишнього Союзу, все ж вона була односторонньо підтримана в Алма-Аті 12 республіками. Така реакція республіканських лідерів була зумовлена, очевидно, тим, що комплекс документів, які мали регулювати подальше економічне життя на пострадянському просторі, включав не лише договір про економічну співдружність, а й два десятки угод, у яких мали б бути детально відображені механізми регулювання економічних відносин, а саме ці життєво важливі документи ще не були підготовлені. За цих обставин швидке підписання Договору про економічну співдружність асоціювалося з „одруженням всліпу”, адже всі його позиції могли бути зведені нанівець угодами, які б приймалися заднім числом. У результаті, як згодом зазначали оглядачі, підписавши договір, республіки „опиняться втягнутими у велику гру, в якій можуть стати залежними від диктату центру і Росії”.

До речі, оглядачі не помилялися. Невдовзі після алмаатинської зустрічі „велика гра” розпочалася. М. Горбачов та І. Силаєв, нехтуючи спільним рішенням республік, знову почали виступати за негайне підписання договору про

економічну співдружність. Свою „аргументацію” на захист цієї позиції додав Б.Єльцин, ультимативно заявивши про перехід Росії на доларові розрахунки за нафту з республіками, які не підпишуть договір. Це означало, що за тонну нафти необхідно було сплачувати не 60 карбованців, як раніше, а 160 доларів. Щоправда, російський Президент уточнив: окремо це питання буде розв'язуватися з Україною. Очевидно, така засторога була викликана можливою реакцією української сторони, адже слід враховувати, що територією України проходило 6,9 тисяч кілометрів газопроводів з Росії. Це означало, що українське керівництво у відповідь на ультиматум російського могло зажадати, за тими ж міжнародними стандартами, на які посилався Б.Єльцин, 3,7 мільярда доларів щороку за експлуатацію цих енергетичних магістралей.

Тим часом економічна ситуація ставала дедалі кризовішою. Спад виробництва в СРСР у 1991 р. склав 15%, а у 1992 р. очікувався, за розрахунками експертів, 23-25%. Безробіття сягнуло двох мільйонів осіб, рівень інфляції – 2-3% щомісяця, зовнішній борг – 800 млрд крб. Зупинка виробництва і зростання цін у 2-3 рази могли створити протягом дуже короткого часу по суті тупикову ситуацію. За цих обставин 18 жовтня 1991 р. Президентом СРСР та керівниками 8 республік був підписаний Договір про економічне співтовариство суверенних держав. Україна, Молдова, Грузія та Азербайджан з різних причин проігнорували підписання цього документа.

Варто підкреслити, що в цей час процес суверенізації ще продовжувався – 27 жовтня було проголошено незалежність Туркменії. Такий стан справ свідчив про те, що на цьому етапі значна частина суб'єктів загальносоюзного політичного простору з різних причин перебувала різноступенево у стані невизначеності: у надрах республіканських механізмів влади значною мірою похапцем відбувалось остаточне з'ясування позицій, підрахування ресурсів та окреслення політичних векторів майбутнього розвитку, мобілізувалися ресурси, формувалася громадська думка. Очевидно саме тому характерними рисами позицій та дій більшості колишніх республік у ході переговорів щодо економічного союзу були обережність та уповільненість. У цьому зв'язку не випадково, характеризуючи перемовинний процес, заступник голови російського уряду Є.Сабуров констатував, що „фундаментальні

проблеми, без вирішення яких ніякий союз працювати не буде, обходяться в усіх проектах документів. Угоди підписуються з такою кількістю окремих думок та зауважень, що їх нежиттєздатність є очевидною”.

Намагаючись прискорити та інтенсифікувати процес економічної інтеграції, Центр ініціював звернення до Верховної Ради України, підписане М.Горбачовим та лідерами восьми республік, що уклали договір про економічну співдружність. Лейтмотивом цього документа стали тези про те, що після серпневих подій склалася принципово нова політична ситуація, зникли перешкоди на шляху кардинального демократичного оновлення суспільства; за створення нового Союзу проголосувала більша частина населення України; будівництво нового Союзу почалося, і першим кроком до нього є підписання Договору про економічну співдружність. Ключовою фразою цього звернення були слова: “Скажемо прямо: ми не уявляємо собі Союзу без України”.

Певну уяву про те, чому було вжито цей сакраментальний вираз, дає таблиця 1 (дані підготовлені Міністерством торгівлі України).

Наведені дані дозволяють дійти кількох висновків:

По-перше, у 1991 р. вивезення Україною товарів народного споживання у торгівлі з країнами, що входили до складу СРСР, домінував над ввезенням.

По-друге, серед „вісімки”, що підписала звернення, шість республік більше вивозили з України, ніж ввозили.

По-третє, якщо у всі без винятку колишні радянські республіки Україна вивозила товарів народного споживання на 12,7% більше, ніж ввозила до себе, то аналогічний показник у торговому балансі з країнами „вісімки” був майже вдвічі більшим і складав – 23%.

В умовах кризи, що поглиблювалася на початку 90-х р.р., для керівництва більшості радянських республік стратегічно важливим було саме забезпечення потреб народу (потенційного електорату), яке гарантувало б стабільність діючої влади. Ситуація справді була критичною. За визнанням Є.Гайдара, до кінця листопада 1991 р., тобто за сім місяців до нового врожаю, у розпорядженні російської держави залишився приблизно двохмісячний запас зерна. За цих обставин, „як це не прикро для великої країни, – акцентував віце-прем’єр Росії, – її

можливість вижити до нового урожаю залежить від щедрості дальніх та близьких сусідів”. (У 1991 р. Україна, маючи порівняно з Росією, майже у п’ять разів менші посівні площі, збрала 38,7 тис. т зерна, що становило фактично 43% російського урожаю зернових). Очевидно, саме ці та інші економічні фактори були зворотним боком яскравого пропагандистсько-політичного гасла – „Ми не уявляємо собі Союзу без України”.

Таблиця 1

Обсяги взаємних поставок товарів народного споживання із країнами, що входили до складу СРСР, згідно з міжнародними угодами на 1991 р. (в цінах 1990 р., млн крб.)

Республіки	Ввезення в Україну	Вивезення з України
РРФСР	5500	6200
Республіка Білорусь	770	370
Республіка Узбекистан	191	782
Казахська РСР	67	668
Республіка Грузія	343	330
Азербайджанська республіка	384	404
Литовська республіка	255	118
Республіка Молдова	400	190
Латвійська республіка	290	122
Республіка Киргизстан	95	135
Республіка Таджикистан	60	148
Республіка Вірменія	390	309
Туркменська РСР	30	159
Естонська республіка	125	95
Всього	8900	10030

Беручи до уваги те, що московські „архітектори” оновленого Союзу вбачали у підписанні економічної угоди перший крок до майбутньої більш тісної інтеграції, ця фраза мала і свій геополітичний, етнополітичний, демографічний та військовий виміри.

По-перше, враховуючи, що на даному етапі у процесі формування оновленого Союзу активно брали участь лише дві

слов'янські і шість мусульманських (п'ять з них тюркомовні) республік, цілком реальною була перспектива зміни зовнішньополітичного вектора з європейського на азіатський.

По-друге, збільшення ступеня етнічної та конфесійної неоднорідності майбутнього державного утворення, яке було б одночасно тюрко-слов'янським та християнсько-мусульманським, могло різко знизити ступінь його єдності та міцності, суттєво погіршити функціональні можливості новоствореної державності, посилити з моменту утворення потужні відцентрові тенденції.

По-третє, слов'янські та азіатські народи, що планували увійти до оновленого Союзу, мали різну динаміку демографічного зростання, яка в перспективі могла призвести до абсолютного домінування азіатського етносу (за оцінкою З.Бжезинського, „будь-яка нова євразійська єдність, побудована на чисто російській владі, без України, неминуче ставатиме з кожним наступним роком менш європейською і більш азіатською”).

По-четверте, в разі ігнорування Україною консолідаційних процесів з іншими союзними республіками в економічній та політичній сфері Союз мав шанс втратити статус „держави однієї ядерної кнопки”.

Як же розцінювали ситуацію навколо підписання Договору про економічну співдружність українські політики?

Перший заступник Голови Верховної Ради України І.Плющ назвав її „політичною грою центру”, а голова комісії Верховної Ради В.Євтухов відзначив, що це визначення є надто м'яким, і додав: „це політична спекуляція, коли загальний спад виробництва комусь хочеться піднести як наслідок чийось політичних амбіцій, зокрема українського керівництва”. В основі небажання української сторони підписувати Договір про економічну співдружність лежали такі міркування:

По-перше, цілі Договору, проголошені в преамбулі, не повною мірою підтверджуються змістом його статей, адже у ньому пропонується високий ступінь централізації функцій управління економікою, а це вже зачіпає політичні інтереси суверенних держав. У результаті запропонований до підписання документ має на меті під прикриттям економічної необхідності відновлення політичного союзу зі спільною

фінансово-банковою, податковою, кредитною системами, спільним наддержавним керівником-розпорядником, який не дасть членам Економічного співтовариства повною мірою самостійно вирішувати свої економічні проблеми.

По-друге, слабкість проекту Договору полягає в тому, що він не є єдиним документом, що регулює основні економічні відносини між його учасниками. Проектом Договору передбачено більш як 20 додаткових угод, що мають на меті регламентацію та конкретизацію механізмів та принципів його втілення в життя. Саме вони на етапі їх розробки та підписання можуть принципово змінити суть і зміст Договору.

По-третє, до підписання Договору слід би було визначити принципи розподілу спадщини СРСР. Очевидно, в зв'язку з цим не випадково, що 23 жовтня, тобто саме в день, коли було опубліковано звернення до Верховної Ради України, підписане М. Горбачовим та лідерами восьми республік, які уклали договір про економічну співдружність, український парламент зробив свій хід – затвердив заяву „Про основні принципи правонаступництва України стосовно зовнішнього боргу та активів Союзу РСР”, акцентуючи увагу громадськості на одній з ключових причин розходжень.

У цьому документі республіка зайняла досить жорстку позицію: „Україна наполягає на негайному розподілі всіх активів і резервів Союзу РСР за принципами, які узгоджені з усіма державами – суб'єктами колишнього Союзу РСР. Україна наполягає, щоб усі державні органи Союзу РСР надали їй вичерпну інформацію про всі борги Союзу РСР, їх адресність та активи Союзу РСР”. Суть українських вимог та пропозицій з цього питання розкрив Л.Кравчук на одній зі своїх жовтневих прес-конференцій: „...зовнішній борг країни досяг 70 мільярдів доларів. До кінця року, мабуть, буде 100 мільярдів. Україна пропонує: давайте розподілимо ту частку, яка існувала на 1 липня 1991 р. А далі ми повинні знати, хто бере кредити, куди вони спрямовуються і хто відшкодуватиме. Хіба може бути таке, що я, Голова Верховної Ради, так і не знаю, скільки беремо, для чого, для кого і хто відповідатиме за кредити. Тобто, ще невідомо, скільки наберуть боргів, а розраховуватися доведеться нам”.

По-четверте, Україна в принципі не відмовляється підписати Договір, більше того, її фахівцями розроблено власну

Концепцію побудови Економічного співтовариства і викладено письмові зауваження до 13 принципових статей Договору, але ці документи лишилися поза увагою Центру і не увійшли до остаточної редакції.

Характеризуючи комплекс зауважень української сторони до проекту Союзного договору, Прем'єр-міністр України В.Фокін небезпідставно акцентував: „зауваження мають принциповий характер, тому спроби звинуватити нас у національному егоїзмі, сепаратизмі, надмірних політичних амбіціях ми рішуче відкидаємо”.

Варто підкреслити, що наприкінці жовтня ситуація з вирішенням питання „Підпише чи не підпише Україна Договір про економічну співдружність?” стала критичною. Намагаючись убезпечити республіку від найменшої загрози втратити незалежність, український парламент прийняв рішення про недоцільність участі України у створенні та діяльності будь-яких міжреспубліканських структур, „які призводять або можуть призвести до включення України як частини в іншу державу”.

За цих обставин Б.Єльцин вирішив перейти до активних дій і взяти ініціативу у свої руки. 28 жовтня 1991 р. на 3'їзді народних депутатів РРФСР він виступив з програмою реформ і вимогою для себе додаткових особливих повноважень на перехідний період. Де-факто ці заходи підірвали щойно укладений договір про економічне співтовариство. Шокуючий вплив на політичну ситуацію в цілому та на республіканські сліти мали і його заяви про наміри оголосити Держбанк СРСР Російським, скоротити на 90% чисельність Міністерства закордонних справ СРСР, розпустити 80 міністерств тощо. Пояснюючи через декілька днів суть своїх дій у розмові з М.Горбачовим, російський Президент з прагматизмом хазяїна становища констатував: „... я їх (республіки — О.Б.) лише тільки вирішив попритиснути: тобто, не будете йти за Росією у реформах, нам доведеться все робити без вас, а вже тоді начувайтесь, будемо захищати перш за все свій інтерес” і цинічно додав: „Ім діватись нікуди”. Як влучно сказав з приводу позиції Росії у післяпутчовий період французький політолог А.Безансон, „російський націоналізм переодягається в шати економічної доцільності”.

4 листопада 1991 р. відбулось чергове засідання Держради, на якому були присутні президенти восьми республік та прем'єр-міністри України і Вірменії. Мова йшла про модель майбутнього Союзного договору. Варто підкреслити, що ще у вересні для реанімації „ново-огарьовського процесу” була створена спільна союзно-російська робоча група, ключовими постатями якої з боку Президента СРСР були Г. Шахназаров, В.Кудрявцев, Ю. Батурін, з боку Президента Росії – Г.Бурбуліс, С.Шахрай, С.Станкевич. Сам цей факт надзвичайно красномовно говорить про те, що М.Горбачову перш за все необхідно було узгодити основні положення з найбільш потужною політичною силою у цей час – Росією. Вважалось, що решта республік, бажаючих увійти до складу майбутнього Союзу, під тиском економічних обставин (у першу чергу нафто-газової російської труби) будуть змушені прийняти горбачовсько-ельцинські умови.

Втім, навіть ці переговори йшли надзвичайно важко: якщо „горбачовці” наполягали на старій/досерпневій концепції створення союзної держави, то „ельцинці” активно обстоювали ідею союзу держав. Основними тезами аргументації своєї позиції для команди Б.Єльцина були:

- функціонуюча структура політичної влади є недієздатною, оскільки одночасно здійснюють свої повноваження два президенти;
- Росія виступає фактично „донором”, спасителем Союзу;
- республіки після 19 серпня „просто пішли і не збираються повертатись до попереднього стану”.

За цих обставин збереження Союзу є ілюзорним, і тому роль М.Горбачова має полягати в тому, щоб допомогти переговорному процесові, в результаті якого Росія стане правонаступницею СРСР. „Горбачовці” в дискусіях, погоджуючись з тим, „що Росія повинна зібратись з силами”, все ж застерігали, що з плином часу „...повторити досвід 20-х років, нереально. За ті декілька років, протягом яких Росія буде приходити в себе, колишні республіки розійдуться по різних відсіках, втягнуться у різні союзи, блоки, повертати їх силою, зрозуміло, ніхто не побажає. Тому доцільно зберегти Союз саме як обруч на цей перехідний смутний час”.

Очевидно саме тому заяви Б.Єльцина, які прозвучали на листопадовому засіданні Держради, про те, що „ми намагаємося, незважаючи на всі ускладнення, створити нову державу – Союз Суверенних держав”, план економічних реформ буде узгоджений з республіками; „Росія не збирається створювати власну армію, і в цьому процесі не буде ні першою, ні другою, ні третьою, ні четвертою” приспали увагу М.Горбачова, оскільки створювали ілюзію про те, що російський Президент усвідомив і прийняв аргументацію команди „горбачовців”. Михайло Сергійович після цього засідання, як влучно підмітив В.Ісаков, перебував у оптимістичному настрої і був переконаний, що „керований ним державний корабель вперше після серпневої катастрофи, яка ледь не відправила його на дно, почав знову слухатися керма”.

Втім, уже на цьому зібранні був тривожний для Президента СРСР сигнал: у обговоренні його сорокахвилинної доповіді взяв участь лише один Н.Назарбаєв. Радіо „Свобода” так прокоментувало цей момент: „лідери неросійських республік не готові йти на відкрите з'ясування стосунків з Єльциним, а сам Єльцин усією своєю поведінкою мав намір показати, хто в цій залі справжній хазяїн”. Однак Президент СРСР у той час не дуже цим переймався, адже він досяг на цьому етапі головної мети: повідомлення про засідання Держради містило важливу констатацію – 14 листопада 1991 р. буде парафоровано узгоджений проект союзного договору.

Тим часом 6 листопада 1991 р. у сесійній залі українського парламенту розгорнулася гостра дискусія, суть якої полягала у вирішенні одного питання – “Давати чи не давати згоду Верховної Ради на парафування Договору про економічне співтовариство?”. У ході обговорення висловлювались різні думки та застереження:

- **Д.Танюк:** „Ситуація доволі драматична, і залежно від нашого рішення будуть говорити: чи не стали ми тими людьми, які добровільно позбулися власного акта про незалежність”
- **О.Ємець:** „Договір не розв'яже жодних наших проблем і використовується як символ, як принцип. Ми вже не раз крутилися навколо таких символів – чия візьме, хто перетягне канат. Питання по суті ставиться так: або ми вас додушимо шляхом шантажу, або ви вистоїте. Ви – це

ми, а вони поки що не зрозуміло: чи то центр, чи деякі політичні сили в Росії”.

- **С.Головатий:** „Парафування означає згоду, хай і попередню. Але ж тоді маємо скасувати багато положень Декларації про державний суверенітет, настанов Верховної Ради”.
- **А.Челурний:** Договір сповнений суперечностей. Його не можна підписувати і не можна не підписувати...”

Присутні у залі українського парламенту коливалися, і тоді В.Фокін, вийшовши на трибуну, багатозначно застеріг: „Як у відомому романсі, „а напоследок я скажу”: відмовившись ухвалити договір, наголошую – про економічне співробітництво, покладаємо на себе відповідальність за тяжкі наслідки”. (Прем’єр-міністр справді мав рацію, адже на момент парафування Договору Україна, за найоптимістичнішими оцінками, на підставі світових цін мала негативне сальдо між увезенням і вивезенням найважливіших видів продукції, яке становило 12 млрд доларів. Це означало, що у разі розриву з членами економічного співтовариства наша республіка вже у листопаді мала б 1,5 млн безробітних, а наступного місяця ця цифра могла б зрости до 3,5 млн осіб. Плюс до цього: через два-три місяці падіння обсягів виробництва перевищило б критично допустиму позначку, яка становить 25%. За оцінкою Вітольда Павловича, висловленою 13 листопада 1991 р. на прес-конференції, „це означало б повний економічний крах”). Чи то останній аргумент виявився досить переконливим, чи, як писали газети, “група 239 діє, хоч КПУ немає”, остаточне рішення було прийняте – за парафування Договору проголосували 236 депутатів.

Того ж дня В.Фокін, прибувши в Москву, поставив свій підпис під Договором про економічне співтовариство. Парафування відбулося у присутності М.Горбачова, Л.Кравчука, І.Силаєва, Р.Хасбулатова. Як відзначали журналісти, Президент СРСР був надзвичайно задоволений. Того ж дня український прм’єр ствердив “Угоду про принципи торгово-економічних відносин між Україною і РРФСР на 1992 р.” До речі, засоби масової інформації акцентували увагу на несподіваному характері розгортання подій. Втім, усе було цілком закономірно і логічно: блокада України дала свої результати, адже, як зазначав на прес-конференції після

підписання цих документів В.Фокін, „останнім часом ми не могли звести кінці з кінцями, припинились поставки з інших республік”.

Основними аргументами, які, очевидно, „переконали” Україну підписати ці угоди були:

1. Гострий дефіцит нафти і газу. Якщо у 1985 р. видобуток нафти в Україні складав 5,8 млн т, а газу – 42,9 млрд куб. м, то у 1991 р. – відповідно – 4,9 млн т, і лише 24,3 млрд куб. м. За підрахунками фахівців, у 1991 р. річна потреба України в нафті сягала 60 млн т, що більш як у 10 разів перевищувало її видобуток у республіці. Для придбання такої кількості нафтопродуктів на зовнішньому ринку за міжнародними цінами необхідно було б близько 8 млрд доларів. Ситуація ускладнювалась ще й абсолютним пануванням на нафтопереробних підприємствах республіки застарілих технологій. Так, якщо у розвинутих країнах показник глибини переробки нафти сягав 90%, а в середньому по Союзу становив більше 60%, то в Україні – лише трохи більше 50%, а на найбільшому нафтопереробному заводі республіки, Лисичанському – ледве 45%. Решта нафти у вигляді мазуту згорала в топках котельних установок.

2. Обмежені ресурси кріпильного лісу для потреб вугільної промисловості. Певну уяву про суть та масштаби цієї проблеми дає стаття З. Петренка під назвою „Хіба що совкову лопату”, надрукована у „Голосі України”. В ній автор, зокрема, зазначає: „Найстаріший шахтовий фонд Донбасу – на Луганщині. Половину вугільних підприємств тут збудовано до війни. Досі діють 17 шахт, котрі стали до ладу ще за царизму. Більш як два десятиліття не знали реконструкції 70% шахт області. Для нормальної роботи підприємствам виробничого об’єднання “Стахановвугілля” у нинішньому році потрібно було 132 тисячі кубометрів деревини. Мінвуглепром запланував 111 тисяч, а одержало об’єднання – 84,5 тисячі кубометрів... У результаті „через порушення паспортів кріплення гірничих виробок від обвалів порід покрівлі смертельно травмовано вдвічі більше людей, ніж за відповідний період торік. Аналогічне становище і на інших шахтах області.” Додамо, що не лише на шахтах області, а й усю республіку. Такий стан був зумовлений тим, що потреби у деревині за рахунок власних ресурсів Україна задовольняла лише на 20-25%.

3. Значна загальна економічна залежність України від Росії – зв'язки з Росією забезпечували виробництво 67,3% кінцевого продукту. Л.Кравчук у листопаді 1991 р. був змушений визнати, що „ми з Росією зв'язані в один вузол. 80% поставок ми одержуємо звідти”.

Здійснюючи цей певною мірою вимушений крок, тогочасна правляча українська еліта намагалась відтягнути час до референдуму і саме тому акцентувала увагу на двох важливих юридичних моментах:

по-перше, парафування – це лише згода брати участь у договірному процесі, а зобов'язання виконувати настане лише тоді, коли сесія Верховної Ради ратифікує Договір про економічне співтовариство;

по-друге, цей документ буде виноситися на ратифікацію разом з усіма додатками (більше 25), які потребують надзвичайно тривалого часу для їх узгодження.

Крім того, українське керівництво зайняло дуже жорстку позицію у питанні політичних аспектів подальшої еволюції Союзу. Зокрема, Л.Кравчук однозначно заявив 8 листопада на своїй прес-конференції у Києві, що „ново-огарьовський процес вже не існує і не потрібно до нього повертатися” й додав: „Ми будемо виступати і виступаємо проти того, щоб утворювалися будь-які, навіть з найменшим натяком, центральні органи”.

Втім, навіть за цих обставин (підписання Україною договору про економічне співробітництво) реалізувати оптимістичні плани М.Горбачова щодо парафування проекту союзного договору в середині листопада так і не вдалося. 14 листопада Б.Єльцин при підтримці С.Шушкевича несподівано для більшості, яка була переконана, що обговорює вже узгоджений попередньо текст, висловився проти створення єдиної держави.

Що це було? Притаманна Б.Єльцину імпульсивність і непередбачуваність? Епатажна демонстрація сили? Ешелюновано продуманий тактичний хід, націлений на продовження політичних торгів? Очевидно, останнє, з невеличкою поправкою на особисту неприязнь до Горбачова та схильність Президента Росії до ефектних ходів, під час яких він перебував в епіцентрі уваги. Б.Єльцин коливався між романтичним бажанням, оволодівши Кремлем, стати „царем Борисом” та

створити нову імперію на пострадянському просторі і прагматичною реальністю: вигідно розмежувавшись, під тиском нафто-газової труби, стати основним спадкоємцем спадщини СРСР, вивести із кризи Росію і ствердити її на міжнародній арені.

Не слід скидати з рахунку й те, що паралельно союзно-російській робочій комісії, яка працювала на державній дачі у Волинському, діяла російська аналітична група. Саме вона восени 1991 р. направила в Сочі Б.Єльцину під грифом „Цілком конфіденційно” документ, що мав назву „Стратегія Росії в перехідний період”. Його основними тезами були:

- ліквідація старого центру неминуче висуне на перший план об’єктивні протиріччя інтересів Росії та інших республік;
- продовження дії та підтримка існуючих ресурсопотоків та фінансово-економічних стосунків вигідне саме союзним республікам, які отримають унікальну можливість реконструювати свою економіку за рахунок Росії;
- збереження економічного центру, який би стояв над Росією і займався розподілом її ресурсів, буде, незалежно від його кадрового складу, об’єктивно суперечити інтересам РРФСР.

Але повернемося до подій, що розгорнулися на засіданні Держради 14 листопада 1991 р. Після виступу Б.Єльцина спалахнула гостра чотиригодинна дискусія, в епіцентрі якої знаходились принципові питання: Який базовий принцип має лежати в основі подальшої еволюції СРСР? Яка модель буде взята за основу – союзної держави чи союзу держав? Розглядалося три варіанти майбутнього Союзу:

- 1) Союз суверенних держав, що не має взагалі централізованого державного зв’язку;
- 2) Союз з федеративною чи конфедеративною формою державного зв’язку;
- 3) Союз, що виконує деякі державні функції, але без статусу держави та назви. Атмосфера засідання все більше розпалювалась.

Ситуація ставала дедалі критичнішою. У ході політичного діалогу М.Горбачов неодноразово підводився із-за столу і ходив по залі. Одного разу він навіть звалив портфель з ядерними кодами, який зазвичай стояв на відстані витягнутої руки від

нього. Врешті-решт, Президент СРСР зробив таку заяву: „Ми вже всі переконалися, що економічний договір без політичного не буде працювати... Я не буду відповідати за крихке, ні до чого не зобов'язуюче формування, за богодільню. Особливо в перехідний період”. Цілком реальна загроза М.Горбачова піти у відставку на цьому етапі не вписувалась у плани Президента РРФСР, який ще не оволодів ключовими важелями управління в межах території СРСР, і тому Борис Миколайович пішов на компроміс. Суть укладеної між лідерами угоди полягала в тому, що базовими принципами майбутньої моделі Союзу стали створення єдиної конфедеративної держави (за Горбачовим), відсутність єдиної конституції (за Б.Єльциним). Отже, ініційовані Б.Єльциним політичні торги відбулися.

Характерно, що на фініші зустрічі Президент Росії згадав про „український фактор”, заявивши, що слід створити умови для приєднання України до політичного об'єднання, яке утворювалося. Варто підкреслити, що Б.Єльцин, як досвідчений політичний гравець, всебічно розробляв „українську тему”: з одного боку, він загрозою того, що Україна в Союз не піде, тиснув на М.Горбачова і підписантів Союзного договору, щоб максимально послабити централістські основи майбутнього державного/міждержавного утворення, з іншого – мав досить прагматичне ставлення до свого ситуативного партнера/інструмента політичної дії, про що свідчить його заява: „При укладенні економічної угоди ми підраховували, що у перерахунку на світові ціни взаємних зобов'язань між Україною і Росією різниця на нашу користь повинна становити 80 млрд доларів. Якщо Україна погодиться увійти до Союзу – можемо їй цей боржок забути, якщо ні – нехай платять”.

Укладений між Б.Єльциним та М.Горбачовим компроміс став підґрунтям для прийняття остаточного (чи ба, чергового проміжного) позитивного рішення: на прес-конференції учасники засідання Держради в один голос стверджували – „Союзу бути”.

Втім, ситуація навколо союзного договору лишалась ще доволі напруженою. Масла у вогонь підлив Л.Кравчук, який у своєму інтерв'ю газеті „Труд” 19 листопада 1991 р., розмірковуючи над можливими векторами розвитку суспільно-політичних процесів у СРСР, окреслив таку модель інтеграції: „... я думаю, що було б непогано саме зараз, коли накопичилася

маса проблем, які важко вирішити..., декільком республікам, скажімо Україні, Білорусі і Росії, виступити ініціаторами створення такого співтовариства, у якому всі держави, що до нього входять, були б рівноправними... І вирішувати їх спільно, дружньо, залишаючись державою без будь-якого політичного центру". Отже, ключова ідея подальшої біловезької угоди була публічно заманіфестована. Знаючи реальні обставини на теренах формально існуючого СРСР, можна з упевненістю стверджувати, що висловлена українським лідером теза не лишилась поза увагою ключових політичних гравців, отримала значний резонанс не лише у Москві та Мінську, а й в інших республіканських центрах, які одразу взялись за прорахування сценаріїв можливого розвитку подальших подій.

Усі крапки над „і“ повинні були бути поставленими 25 листопада 1991 р. Розпочинаючи засідання Держради, М. Горбачов підкреслив, що сьогодні має відбутися парафування Союзного договору (готувалась пишна публічна церемонія, у Ново-Огарьово було спеціально привезено великий круглий стіл з прапорцями союзних республік, прибула преса і телебачення). Однак, уже на початку зібрання прозвучала сенсаційна заява Б. Єльцина про те, що „з'явилися нові моменти“ (до речі, одним з цих „нових моментів“ цілком могло бути і листопадове інтр'ю Л. Кравчука газеті „Труд“) і російський парламент не ратифікує договору, в основі якого лежить концепція конфедеративної держави, а проголосує лише за конфедерацію держав. Крім того, він додав, що „без України Союзу не буде. Вона ж може прийняти рішення, яке одразу розвалить Союз. Достатньо для цього запровадити власну валюту“.

Відчувши, що у ході чергової політичної баталії вдасться ще більше врізати повноваження Центру (якщо не скасувати його взагалі), С. Шушкевич, С. Ниязов, і І. Карімов підтримали Президента Росії, стверджуючи, що не варто поспішати з парафуванням, а краще розіслати проект Союзного договору до Верховних Рад для обговорення. Горбачова підтримали лише Н. Назарбаєв та О. Акаєв, які, очевидно, були не стільки палкими прибічниками моделі конфедеративної держави, скільки не бажали надмірного посилення Б. Єльцина.

Опинившись у критичній ситуації (публічна атака в умовах жорсткого цейтноту ключового опозиційного лідера, відсутність підтримки республіканських керівників), Президент СРСР заявив: „Я змушений констатувати, що керівники республік у найбільш відповідальний і навіть небезпечний момент займаються політичними маневрами, змінюють свої власні позиції. У цих умовах вони повинні були б сказати відверто, що не хочуть більше Союзу. Я особисто думаю, що діючи таким чином, йдучи на те, щоб угробити державу, ви берете на себе виключно тяжку відповідальність... Як я бачу, президент вам уже більше не потрібний”.

У подальшому ході дискусій все ж вдалось знайти компромісне рішення і до відставки М.Горбачова справа не дійшла. У підписаному комюніке констатувалося: виносячи узгоджений текст договору на обговорення парламентів, члени Держради виходять з того, що договір буде підписано та ратифіковано до кінця поточного року. Втім, у це мало хто вірив, більшість ключових політичних гравців чудово розуміла – це не відкладена політична партія, а по суті її фінал. Подальший вектор розвитку подій в СРСР визначався вже за стінами Держради – в Україні, де менше ніж за тиждень мав відбутись всенародний референдум та вибори Президента.

2. Всеукраїнський референдум та вибори Президента України

Ще на початку липня 1991 р. Верховною Радою України було прийнято надзвичайно важливі рішення, які в подальшому суттєво вплинули на долю українського народу. З липня „з метою забезпечення безпосередньої участі громадян в управлінні державними та місцевими справами” було затверджено Закон про всеукраїнський та місцеві референдуми, а вже 5 липня – Закони про заснування поста Президента України та про його вибори. Останні два закони дали старт президентській гонки.

Помітно ослабнувши, Комуністична партія України на цьому етапі все ж не втрачала надій взяти політичний реванш у боротьбі з демократичними силами і завоювати президентське крісло, а далі, спираючись на нього, як на потужний важіль, відновити свої позиції у суспільстві. Цікаво і показово, що ці

плани виношувались у партійних колах задовго до прийняття Законів про заснування поста Президента України та про його вибори. Ще у лютому 1991 р. у документах для службового користування ЦК КПУ зазначалося: "Як відомо, у Центрі створена президентська форма правління..., на яку покладаються великі надії по дальшому підвищенню ефективності роботи виконавчої влади. І в нашій республіці, щоб вийти з складного політичного і економічного становища, теж необхідно створити відповідні республіканські структури управління... На цьому напрямку потрібні більш активні дії Компартії України як правлячої партії". Далі зазначалося, що „йти на всенародне обрання Президента, в умовах нинішньої політичної нестабільності і економічної кризи – ...передчасно”.

За цих умов пропонувалося взяти приклад з Центру і обрати Президента на 3'їзді народних депутатів республіки, у якому б взяли участь народні депутати СРСР, УРСР та місцевих Рад. Партійна номенклатура, очевидно розраховувала, спираючись на своє домінування у більшості радянських структур, добитись необхідного рішення. Це „необхідне рішення” у згаданому документі формулюється так: „З метою посилення впливу Комуністичної партії як правлячої партії на політичні, економічні громадсько-соціальні проблеми, доцільно було б Президентом УРСР обрати першого секретаря ЦК Компартії України, попередньо ретельно вивчивши набутий досвід Компартії Казахстану (виділено – О.Б.)”.

Невдала спроба консервативних сил прийти до влади в серпні 1991 р. кардинально змінила ситуацію в республіці. Безпосередніми наслідками цих подій були, по-перше, проголошення Постановою Верховної Ради України проведення 1 грудня 1991 року республіканського референдуму на підтвердження акта проголошення незалежності; по-друге, фактичне перетворення КПУ в результаті заборони діяльності з потенційного лідера в президентській гонці на реального аутсайдера. (Справа в тому, що на той час Л.Кравчук, який, був лідером у внутріпартійних опитуваннях, зійшов уже з орбіти впливу ЦК КПУ. Підтвердженням цьому може бути не лише факт виходу його з партії, а й те, що за декілька днів до путчу між Леонідом Макаровичем і М.Горбачовим відбулась принципова розмова, у ході якої Михайло Сергійович схилив Голову Верховної Ради України до підписання Союзного договору,

мотивуючи це тим, що слід враховувати думку ЦК Компартії України, який „чітко виступає за підписання договору”. На що Л.Кравчук жорстко відповів: „Знаю, ЦК виступає за договір. Це так. Але ж договір підписувати мені, а не ЦК. А я не підпишу”).

Варто підкреслити, що ідея президентства, як і ідея референдуму, сприймалась неоднозначно у суспільстві в цілому і серед політиків зокрема. Проти президентства виступала та частина політичного спектра України, суть поглядів якої концентровано висловив у своєму вересневому інтерв'ю С.Хмара. На питання про те, що незабаром президентські вибори і знову актуальним стає давній принцип: де два українці – там три гетьмани, він відповів: „Я вважаю, що взагалі введення президентської форми правління на Україні передчасне. І це відбувається не тільки через оцей давній принцип, а й насамперед тому, що не маємо повноцінного парламенту... Є ще один психологічний момент. Народ України не готовий до такої форми правління, як президентська... спрацьовує стереотип психології раба, коли люди впевнені, що вони на цій землі – ніхто, що над ними завжди має хтось стояти...”

Очевидно, ця сама причина – побоювання щодо неготовності народу до винесення вердикту з принципових рішень – підштовхнула учасників форуму інтелігенції республіки „Україна: державна незалежність і культура”, що відбувся 14 – 15 вересня 1991 р. у Києві, до радикальних та певною мірою нестандартних рішень. Незважаючи на те, що виступаючий на зібранні Голова Народної Ради І. Юхновський обґрунтував три причини, які зумовлюють необхідність проведення референдуму: по-перше, слід опертись на народ і сказати „так” незалежній Україні, відмінивши „так”, сказане на попередньому референдумі; по-друге, мати повне міжнародне право на визнання Акта незалежності перед світом; по-третє, довести довіру народу до своєї Верховної Ради і його готовність до державної дисципліни, це не переконало присутніх.

Першим не погодився з І.Юхновським В.Чорновіл, який вважав помилковим рішення Верховної Ради України про проведення референдуму. Його підтримали Л.Скорик, інші промовці. І коли П.Мовчан зачитав резолюцію форуму, як відзначали журналісти, „в залі виникла напруга”: більшість

учасників вимагала внести в текст резолюції вимогу до Верховної Ради України скасувати Постанову про проведення 1-го грудня 1991 р. референдуму. Щоб угамувати пристрасі, до мікрофона по черзі виходили народні депутати Д.Павличко, Р.Лубківський, О.Ємець, С.Рябченко...

Втім, це не мало успіху. Врешті-решт поправку до резолюції було прийнято. Принципова теза звучала так: „Учасники форуму звертаються до Верховної Ради України з вимогою скасувати постанову про проведення 1 грудня 1991 р. референдуму на підтвердження Акта про незалежність України... Акт від 24 серпня 1991 р. є фактичним відновленням державності України і не потребує підтвердження ні з юридичного, ні з політичного, ні з морального погляду”.

Зворотним боком такої позиції українських націонал-демократів були:

- певна зневіра у мудрості і правильному виборі народу;
- реальність загрози перетворення України на „комуністичний заповідник”, імідж якого в силу обставин був закріплений за республікою як на міжнародній арені, так і на теренах „практично колишнього”, але „юридично існуючого” Союзу;
- побоювання, що союзний Центр своїми різновекторними діями постарається максимально вплинути на результати грудневого референдуму, і, спираючись на „народне волевиявлення”, спробує не випустити Україну з-під свого впливу.

Теза про реальність створення „комуністичного заповідника” в Україні була загальним місцем у західній пресі протягом усього періоду перебудови і, очевидно, саме тому стала ключовим аргументом для формування та обґрунтування підкреслено жорсткого ставлення „демократичної” Росії до українського державного суверенітету. Ситуація у республіці справді була непростою, адже ще у „допутчовий” період — фактично за тиждень до виступу консервативних сил — на мітингу у Червонограді народний депутат України Л.Скорик небезпідставно застерігала: „Я бачу, що вони роблять там у вищих ешелонах”. Вони хочуть „утворити на Україні більш самостійне українське королівство... Ці люди хочуть утримати те саме майно у своїх структурах і утримати нас з вами в тій же системі спокою, у тому ж самому страху”.

Якою ж була дійсність? Одразу ж після провалу серпневого заколоту Верховною Радою України було прийнято низку постанов, націлених на демонтаж командно-адміністративної системи, – про департизацію державних органів та організацій, про тимчасове припинення діяльності Компартії України, про заборону діяльності Компартії України тощо. Все це дало підставу Голові Верховної Ради України Л. Кравчуку заявити на V з'їзді народних депутатів СРСР: „Я хочу відкинути будь-які підозри з приводу того, що в Україні буде зберігатися тоталітарно-номенклатурна система під виглядом незалежності. За вісім днів незалежності ми прийняли стільки рішень по руйнуванню цієї системи, що вона вже не зможе існувати. У кого є сумніви, я запрошую в Україну подивитися”.

Втім, ситуація у республіці не була настільки простою та однозначною, як її окреслив Леонід Макарович. На думку демократичних сил, „комуністична загроза” в Україні лишалась. Очевидно, саме тому 21 вересня 1991р. група народних депутатів України підписала Звернення до Верховної Ради, у якому зазначалось, що економічна і громадсько-політична ситуація у республіці ускладнилась низкою факторів:

по-перше, „домінуванням в народному господарстві абсолютно неефективної командної економіки над ринковою”;

по-друге, „у світі Україну сприймають як комуністичну, недемократичну напівдержаву, що є наслідком... відсутності практичних кроків по реформі державних структур після проголошення незалежності”;

по-третє, КДБ, МВС, інші структури, що уособлюють тоталітарний режим, не тільки не реформовано, але й залишено без кадрових змін”;

по-четверте, Верховна Рада та уряд України не мають чіткої програми виходу з кризи.

За цих обставин С.Хмара, Л.Скорик, С.Конев, Л.Танюк, М.Горинь та інші, хто підписав та підтримав цю заяву, застерігали: „Існує реальна загроза дискредитації проголошеної незалежності України”.

Тим часом і президентська кампанія, і марафон референдуму набирали обертів. Політичні вектори та симпатії громадської думки віддзеркалювали соціологічні опитування, проведені у вересні групою при Секретаріаті Верховної Ради.

Відповідаючи на питання „Хто, на думку опитаних, має стати Президентом України?“, респонденти віддали перевагу трійці відомих політиків: Л.Кравчук набрав 37% голосів; В.Чорновіл – 8%; І.Юхновський – 4%. На інше доленосне питання „Якби сьогодні проводився референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України, то як би ви поставилися до цього?“ учасники опитування відповіли так: не брав би участі в референдумі – 16%; сказав би „так“ – 71%, сказав би „ні“ – 7%.

Британські експерти тижневика „Економіст“, аналізуючи ситуацію у нашій республіці, у вересні висловили досить оригінальну думку: „Як це не парадоксально, але порівняно „слабка національна самосвідомість на Україні“ сприятиме процесові набуття нею незалежності. Близькість української мови до російської (приблизно як італійської до іспанської), високий рівень змішаних шлюбів і тривала історія російських поселень викликають в 11 мільйонів росіян, які живуть на Україні, менший страх перед незалежністю, ніж серед їхніх родичів у більшості інших республік“.

Варто підкреслити, що на цьому етапі було ще багато невизначеності: йшла реєстрація кандидатів у Президенти та узгоджувалось і відточувалось остаточне формулювання питання, яке мало бути внесеним до грудневих бюлетенів. Характеризуючи виборчий процес, голова центральної виборчої комісії по виборах Президента України В.Ф.Бойко підкреслював: „Виборча кампанія по виборах Президента України з дня на день набуває все ширшого розмаху...Зараз претендентів уже понад 50 осіб“.

Стосовно тексту, який має бути внесений у бюлетень майбутнього референдуму, на засіданні Президії Верховної Ради України розгорнулася гостра дискусія, думки розділилися. Голова Комісії у закордонних справах Д. Павличко пропонував сформулювати питання так, щоб у ньому було відображено й те, чи бажає людина жити в незалежній Україні, де будуть гарантовані всі права громадян незалежно від національності й віросповідання, до речі, ця пропозиція знайшла багато прихильників серед членів Президії. Однак, очевидно, досвід проведення березневого референдуму 1991 р. підказав, що питання, які вносяться до бюлетеня, мають бути короткими, гранично чіткими і недвозначними, саме тому рішенням

Верховної Ради України від 11 жовтня 1991 р. на референдум вносилося питання у такому формулюванні: „Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?“.

Цікаво і показово, що реакцією головуючого на пропозицію одного з депутатів винести на народний суд ще одне питання – про доцільність входження незалежної України до Союзу суверенних держав (як це було зроблено у Вірменії) була репліка: „Про який Союз може йти мова, якщо Україна стала незалежною державою?“. Отже, впливова українська правляча еліта в цей час, незважаючи на свою неоднорідність та різновекторність інтересів, досить чітко взяла курс на здобуття незалежності. Щоб забезпечити широку народну підтримку цього курсу, разом з остаточним визначенням тексту, що вносився у бюлетень майбутнього референдуму, український парламент прийняв і звернення до співвітчизників, лейтмотивом, концептуальною, інтегральною тезою якого були слова: „Ми маємо величезний економічний і ресурсний потенціал, підтримку в світі, наш народ працьовитий і мудрий, а тому ми переконані в правильності обраного шляху“.

Народ же, який після тривалого періоду тоталітарного мовчання за добу перебудови звик до гучних гасел, різких оцінок, популістських лідерів прискіпливо та по-мужицьки ретельно і зважено обдумував своє рішення. Певну уяву про динаміку та вектори розвитку громадської думки дає опитування, проведене Інститутом соціології АН України восени 1991 р. (див. таблицю 2).

Отже, як бачимо, на фінішному відрізу передвиборчого та передреферендумного марафонів, по-перше, Л.Кравчук, який проводив свою виборчу кампанію під гаслами п'яти “Д” (державність, демократія, духовність, достаток і довір'я), впевнено зберігав лідерство; по-друге, кількість тих, хто підтримував проголошення України незалежною державою, помітно зросла, а тих, хто не визначився та був супротивником, – зменшилась. У цьому зв'язку, очевидно, не випадково, характеризуючи сумарний вектор суспільних настроїв перед референдумом, „Литературная газета” писала у своєму прогнозі: „Звичайно, теоретично можна уявити собі ситуацію, при якій результати всеукраїнського референдуму 1 грудня виявляться негативними. Але це лише теоретично. Тому що державної незалежності прагнуть не лише люди,

які сповідують національну ідею, а й більшість населення республіки". Такий стан справ значною мірою розв'язував руки українській правлячій еліті та зміцнював її позиції у міжреспубліканських стосунках і протистоянні з Центром.

*Таблиця 2
Думка громадян щодо виборів Президента та референдуму на підтвердження Акта про незалежність*

Якщо тепер відбулися б вибори Президента України, за кого ви віддали б свій голос ?		
	Вересень	Жовтень
Л.Кравчук	32,7	38,3
В.Чорновіл	8,1	14,5
І.Юхновський	6,8	4,5
Л.Лук'яненко	2,6	3,9
В.Гриньов	3,4	3,2
В.Яворівський	2,9	1,8
Ю.Щербак	1,5	1,3
В.Пилипчук	-	1,1
О.Бердник	-	0,3
С.Гуренко	-	0,1
Чи схвалюєте ви проголошення України незалежною державою?		
	Вересень	Жовтень
Так, схвалюю	63	71
Ні, не схвалюю	17,3	10,5
Мені однаково	6,2	5,7

Варто підкреслити, що наприкінці осені 1991 р. особливо загострилась боротьба за президентське крісло. Центральною виборчою комісією було видано посвідчення на право отримання підписних листів та збирання підписів на свою підтримку

95 претендентам. 26 з них разом зібрали понад 2 млн підписів. Врешті-решт кандидатами у президенти було зареєстровано 7 осіб, кожного з яких підтримали своїми підписами 100 тис. і більше виборців. Відомий фахівець В.Литвин умовно поділив претендентів на три категорії:

Перша („політики зі стажем”) – Л.Кравчук, В.Чорновіл, Л.Лук'яненко.

Друга („ті, хто утвердився у політичному житті України після обрання народними депутатами, тобто від 1990 року”) – В.Гриньов, І.Юхновський.

Третя („маловідомі в політичних колах, не кажучи вже про широкий загал”) – Л.Табурянський, О.Ткаченко.

Характерно, підкреслює науковець, що із семи претендентів шість мали членство в КПРС, а три ще й працювали у компартійних структурах.

Аналізуючи ситуацію, що склалась у ході передвиборчої гонки, керівник Кримської автономної республіки М.Багров влучно зазначав: „Що стосується виборів Президента, то тут все було достатньо добре прогнозовано. Л.Кравчук мав усі можливості для перемоги: досвід, імідж зваженого політика і позицію, у якій кожен міг побачити те, що він хотів (виділено О.Б.)”.

Більші потенційні шанси Л.Кравчука на перемогу визнавали і його конкуренти, в першу чергу один з основних – В.Чорновіл. Реально оцінюючи стан справ, лідер Руху вказував: по-перше, адмінресурс, яким володів Леонід Макарович, значно сильніший за потенційні можливості новостворених партій; по-друге, Л.Кравчук, як досвідчений політик, майстерно перейняв демократичні гасла та ідеї у опозиції; по-третє, демократи не зуміли створити єдиного блоку і висунути єдиного кандидата; по-четверте, одночасно зі стартом президентської кампанії почалась боротьба і протистояння між лідерами демократичного табору. Це останнє надзвичайно тривожило В.Чорновола, і тому він з боєм констатував: „А наші демократи, а радше групи підтримки, вже одне одного поборюють. І мене теж. Ідуть взаємні звинувачення. Велика малоросійська комедія може статися з тих виборів”.

Сам же Л.Кравчук досить тверезо і реально оцінював ситуацію перед виборами та її можливі наслідки. 26 листопада 1991 р. на великій прес-конференції для зарубіжних журналістів

він заявив: „...мені абсолютно ясно, що хто б не переміг, великої переваги він не матиме. Якщо він одержить близько 60 відсотків (вражає точність прорахованого командою Кравчука майбутнього результату – О.Б.), я умовно кажу, то, значить, 40 відсотків будуть проти нього”.

1 грудня 1991 р. відбулись всеукраїнський референдум та вибори Президента України. З 37,9 млн громадян, що мали право голосу, у голосуванні взяли участь 31,9 осіб, або 84,2%. На питання, внесені до бюлетеня, „Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?” позитивно відповіли 28,8 млн громадян, тобто 90,3%. Результати голосування засвідчили, що за незалежність висловилося фактично 76% усіх дієздатних жителів республіки. Надзвичайно важливо, що доленосний Акт, прийнятий в серпні 1991 р., підтримали (хоча зі значною амплітудою: від 54% у Кримській АРСР до 98,7% – у Тернопільській області) жителі всіх областей України незалежно від національного складу. Не стримуючи емоцій від неочікуваного шоку, центральна преса так прокоментувала результати українського референдуму: „Приголомшливо величезний відсоток тих, хто проголосував за незалежність України... Зруйновано ще один міф комуністичної епохи – міф про те, що всі народи колишнього СРСР бажають жити в одній державі”.

Виникає питання: “Чим же пояснити, що у березні 1991 р. населення республіки підтримало ідею „оновленого Союзу”, а у грудні цього ж року активно і переконливо проголосувало за державну незалежність України?”

Відомий дослідник цього періоду В.Литвин зазначає: „Для соціології дуже дивовижні два факти волевиявлення населення з інтервалом у сім місяців, коли воно більшістю спочатку висловлюється за підтримку Союзу, а потім розвертається на 180 градусів і голосує за незалежність”. Науковець пояснював цей феномен „унікальним збігом обставин”:

- переляканий рішучими заходами російського керівництва по декомунізації, український номенклатурний істеблішмент поспішно заангажував ідею державної незалежності й кинув на пропаганду всі підконтрольні засоби;
- вперше дістали простір для фронтального пропагандистського наступу „демократи”;

- спрацював „рязанський синдром” – економічна криза в Росії створила відчутний розрив між життєвим рівнем навіть у сусідніх областях Російської Федерації та України;
- населення голосувало проти „реформаторського” керівництва М.Горбачова, „якому лестив, за яким упадав і яке навіть підкупував Захід”.

Інший фахівець – відомий політолог В.Малинкович – пояснює неспівпадіння результатів березневого та грудневого референдумів психологічною атмосферою у суспільстві, зумовленою попередніми роками тоталітаризму і звичкою орієнтуватись на лідера, в руках якого знаходиться реальна влада: „...наше суспільство не готове сказати „ні”. Воно звикло говорити „так”. У березні воно сказало „так” Михайлу Горбачову, у грудні – Леоніду Кравчуку”.

Втім, давайте поміркуємо. А чи справді суперечили результати грудневого референдуму 1991 р. підсумкам референдуму березневого? Чи був тут якийсь історичний парадокс? І врешті-решт, які фактори вплинули на динаміку та вектор громадської думки на відрізку березень – грудень 1991 р., крім названих В.Литвином та В.Малинковичем?

Аналізуючи наслідки березневого референдуму, варто проакцентувати на таких його характерних рисах і особливостях, які дають змогу зрозуміти подальший хід і специфіку розвитку суспільних процесів:

По-перше, слід зазначити, що сказавши “так” по першому питанню, громадяни України не лише продемонстрували свою схильність до ідеї збереження Союзу, а й одночасно проголосували а) за його радикальне оновлення; б) рівноправність та суверенність республік; в) гарантування прав і свобод людини будь-якої національності.

По-друге, відповідаючи на друге питання, яке стосувалось входження України до оновленого Союзу на основі Декларації про державний суверенітет республіки, “за” проголосувало на 10% громадян більше, ніж позитивно відповіли на перше питання.

По-третє, за відсотком позитивних відповідей на перше питання Україна знаходилась на останньому місці серед республік, які брали участь у референдумі.

Отже, “комплексність” та інформаційна перевантаженість першого питання не дають змоги однозначно стверджувати,

який з чинників (бажання зберегти Союз чи намагання ствердити рівноправність та суверенність республік) був основним / спонукальним для учасників березневого референдуму, які позитивно на нього відповіли. Разом з тим значна підтримка базових ідей Декларації про державний суверенітет республіки та, по-суті, найслабша серед республік-учасниць референдуму підтримка Україною ідеї збереження Союзу, на нашу думку, свідчили про те, що громадська думка в цей час, хоча й зберігала значне тяжіння до незмінності суспільних підвалин і несла на собі вантаж ідеологічних міфологем минулих часів, усе ж набула певної динаміки, основний вектор якої був націлений на радикальні зміни та потяг до незалежності.

Політичну ситуацію після березневого референдуму слід кваліфікувати як гранично невизначену, суспільна система вступила у стан динамічної рівноваги. Хід історії в цей момент **визначився з вектором, але не з темпами руху**. Український народ стримано висловив своє бажання мати суверенну державу, але йти до цього можна було ще роки й десятиріччя. Серпнева криза 1991 р. порушила хиткий баланс сил у суспільстві і в режимі маятника вивела з рівноваги громадську свідомість та активізувала політичну дію. В цей момент розгортання суспільних процесів змусило діючу політичну систему досягнути межі свого “напруження”. У результаті траєкторію її подальшого розвитку почав визначати інший комплекс чинників, домінуючим серед яких був потяг (як усвідомлений, так і не усвідомлений) значної частини суспільства до незалежності. За цих обставин прийняття вітчизняним парламентом Акту проголошення незалежності України та результати грудневого референдуму були, по-суті, логічним продовженням тих тенденцій та процесів, які віддзеркалив березневий референдум 1991 р., а названі В.Литвином та В.Малинковичем фактори відіграли у ході їх розгортання роль своєрідних каталізаторів.

Якими ж були результати президентських виборів? Як і очікувалось, переконливо переміг Л.Кравчук, якого підтримали 61,59% виборців. Рейтинг решти претендентів мав такий вигляд: В.Чорновіл – „за” – 23,27%, Л.Лук'яненко – 4,49, В.Гриньов – 4,17, І.Юхновський – 1,74, Л.Табурянський – 0,57%.

Отже, результати як референдуму, так і президентських виборів в Україні кардинально змінили ситуацію в СРСР, оскільки розставили крапки над „і” у невизначених питаннях. Вони переконливо публічно продемонстрували, що народ України в цілому підтримує політичний курс правлячої української еліти на незалежність. За цих обставин всі ілюзорні сподівання та надії втрачаючого реальний ґрунт під ногами М.Горбачова та неймовірно ослаблених структур союзного Центру на те, що, спираючись на „глас народу”, можна буде переломити хід подій на свою користь не лише в Україні, а й у СРСР в цілому, фактично одномоментно рухнули і розвіялись. У результаті Україна в цей час стала саме тією вирішальною гиркою на терезах історії, яка, по суті, і визначила долю Радянського Союзу.

3. Біловезька Угода. Утворення СНД

Після референдуму та виборів Президента України класичне питання „А що ж далі?” стало на теренах формально існуючої радянської імперії найактуальнішим і найболючішим. Сама ситуація (різке поглиблення кризи, форсоване наростання невдоволення народних мас, тривожне очікування міжнародної спільноти вирішення подальшої долі „ядерної кнопки” тощо) вимагала радикальних рішень та рішучих дій.

7-8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пуші провели зустріч Президент України Л.Кравчук, Президент Росії Б.Єльцин та Голова Верховної Ради Білорусі С.Шушкевич, які підписали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав. Варто підкреслити, що ще й досі грудневі події у білоруській урядовій резиденції „Віскулі” оповиті ореолом таємничості. Суперечливі, іноді взаємовиключні твердження мемуаристів – учасників зустрічі, різкі оцінки публіцистів, обережні підходи істориків породжують більше питань та плодять міфи, ніж дають чіткі відповіді та висвітлюють реальну картину тогочасних подій.

Втім, попри різні трактування подій та їх наслідків, на нашу думку, ніякої критики не витримує міф про те, що три слов'янські лідери у Біловезькій пуші розвалили/розпустили СРСР. Адже не слід забувати, що руйнація такої великої та потужної держави, як Радянський Союз, не може бути одномоментним актом, який можуть здійснити кілька осіб. Це масштабний і багатоплановий процес.

У науковій літературі в ході аналізу одних і тих самих суспільних змін та явищ у СРСР доби перебудови (особливо фінішного етапу) дослідники досить часто вживають як синоніми слова „розпад”, „розвал”, „переділ”, що значною мірою неправомірно. На нашу думку, ці терміни характеризують різні фази дезінтеграції Радянського Союзу :

перша фаза „розпад” (квітень 1985 р. – березень 1989 р.)

- дестабілізація суспільства під впливом дії глибоких чинників, що беруть витоки з попереднього періоду розвитку, та перших кроків реформування;
- пробудження національної свідомості у жителів союзних республік;
- суттєве порушення вертикальних управлінських зв'язків у пануючій командній системі;
- деградація і дезінтеграція політичного стрижня СРСР – КПРС;
- поява та утвердження альтернативних комуністичним політичних об'єднань та рухів, що претендували на владу;

друга фаза „розвал” (березень 1989 р. – серпень 1991 р.)

- вихід опозиційних сил на державний рівень; усвідомлення національними елітами своїх інтересів та пріоритетів;
- посилення національних рухів;
- активна „охоронна” реакція консервативних сил;
- протистояння альтернативних політичних течій, що мало наслідком руйнування у процесі боротьби не лише традиційних суспільних структур, усталених зв'язків, а й загальних понять та уявлень, радикальну зміну вектора громадської думки;

третья фаза „переділ” (серпень – грудень 1991 р.)

- посилення відцентрових тенденцій;
- послаблення союзних структур;
- перенесення ядра реальної політичної влади з союзного Центру у республіки;
- загострення протистояння під час поділу спадщини СРСР.

Отже, у Біловезькій Пуші відбувся не „розпад”, „розвал” чи „розпуск” Радянського Союзу, який здійснили лідери України, Росії та Білорусії, а настав вирішальний момент фази „переділу”, за яким стояли об’єктивні історичні закони. Дуже влучно з цього приводу висловився Л.Кравчук: „Чому розпався Союз? Та не тому, що поганими політиками і людьми виявилися Кравчук, Єльцин і Шушкевич. Чи, навпаки, гарними. Не в тім річ. Все одно прийшли б інші й зробили б те саме. Існують об’єктивні закони, з якими не можна не рахуватися”. Те, що невдовзі після підписання угоди в Біловезькій Пуші, до СНД приєдналась значна частина колишніх радянських республік, як і те, що не було активних масових народних виступів проти цієї акції, лише засвідчує, що Л.Кравчук, Б.Єльцин та С.Шушкевич своїм, інтуїтивно відчутим, чи аналітично прорахованим, рішенням не розпустили/розвалили СРСР, а реалізовували один з тих небагатьох варіантів, які запрограмувала Історія.

Реальних альтернатив розвитку подій у цей період було щонайменше ще дві. **Перша**, на думку Є. Гайдара полягала в тому, щоб одразу після провалу серпневого перевороту Горбачов відрікся від своєї посади, передав її Б.Єльцину, „ як президенту найбільшої республіки Союзу”. Після чого Борис Миколайович „легітимно підкорює собі союзні структури і, маючи безумовний на той час авторитет загальнонародного лідера Росії, забезпечує злиття двох центрів влади, боротьба між якими і служила однією з основних причин розвалу”. Втім, за визнанням Б.Єльцина, практична реалізація політичного сценарію, у ході якого він міг би „легально зайняти місце Горбачова, стати на чолі Союзу, розпочати заново його реформу, „згори” була неприйнятною. Російський лідер, відмовляючись від такого шляху розвитку подій, вказував на глибинний характер міжособистісного політичного протистояння: „Я психологічно не міг зайняти місце Горбачова”.

Друга альтернатива теж базувалась на збереженні Союзу тільки на чолі з М.Горбачовим. Вона передбачала утворення конфедерації незалежних держав, що в перспективі вело до посилення горизонтальних і послаблення вертикальних зв’язків; до досягнення в перспективі республіками, які проголосили про свій суверенітет, повноцінної незалежності. Інша справа, що ці процеси могли розтягнутися на десятиріччя.

Тверезо оцінюючи, цей варіант розвитку подій, відомий політолог А. Мігранян констатував у листопаді 1991 р. (тоді ще був бодай примарний шанс його реалізації): „Сама ідея конфедерації з самого початку приречена на невдачу. В історії людства конфедерації як форми державного устрою ніколи не були дієвими. Швидше за все вони мали перехідний характер (виділено – О.Б.)”.

У саме такому розвитку подій (раптове зникнення з політичної карти світу СРСР та проголошення натомість СНД) свою роль відіграла, очевидно, і специфіка прийняття доленосних рішень на радянському і пострадянському просторі. Її суть полягає в тому, що ключову роль у ході визначення нових векторів суспільного розвитку, як правило, відігравали не юридичні норми та закони, а баланс політичних сил, вплив реальних центрів влади та економічні інтереси еліт.

Такий стан справ був як в допутчовий період (згадаймо, що на березневному референдумі 1991 р. більшість електорату проголосувала за оновлену федерацію, а в подальшому, йдучи на поступки реальному співвідношенню сил в системі „Центр – республіки” (читай: союзна – республіканські еліти), М. Горбачов погодився на те, щоб у серпні республіканські лідери підписали у межах „ново-огарьовського процесу” договір про конфедерацію), так і в післяпутчовий, коли лідери трьох найпотужніших та впливових республік, ігноруючи існуючі закони, але спираючись на реальну силу та співпадіння інтересів, в основі якого лежала провідна суспільна тенденція (курс на незалежність), констатували „припинення існування” СРСР.

Своєрідним підґрунтям правового нігілізму, що ліг в основу біловезьких рішень, стали серпневі події 1991 р., які суттєво змістили акценти у правовій свідомості суспільства, помітно її деформували. На цей факт неодноразово вказували дослідники. Зокрема А. Бородатова та Л. Абрамян, аналізуючи хід та наслідки серпневого перевороту, акцентували: „Зараз взагалі важко оперувати поняттями типу „законний – беззаконний”, „правий – неправий”, „влада – опозиція” так як приклад серпневого путчу і успішний бунт проти нього став певною моделлю поведінки, у якій, однак, вказані вище протиставлення виступають доволі довільно”. По суті, цю ж думку продублювала М. Шакіна, яка, висвітлюючи та досліджуючи документи, підписані у Біловезькій Пущі, резонно зазначала:

„Розібратися сьогодні, що легітимно, а що ні, немає ніякої можливості... Юридичні поняття втратили свій зміст і девальвувалися”.

За цих обставин на терезах історії вирішальну роль відіграло співвідношення реальної сили, ключовими показниками і факторами якої були геополітичне становище, демографічний та природно-ресурсний потенціали, валовий національний продукт тощо. У цьому плані сила трьох республік, які домовились у Біловезькій Пущі, справді була значною і вирішальною:

по-перше, сумарно їх території складали близько 80% площі колишнього СРСР;

по-друге, в них проживало більше 70% населення Радянського Союзу;

по-третє, у 1990 р., коли Союз ще зберігав відносну єдність, Росія, Україна та Білорусія виробляли 82,9% валового національного продукту, 86,5% промислової та 74,6% сільськогосподарської продукції, володіли 80,5% національного багатства всього СРСР.

Як бачимо, досить переконливі цифри для обґрунтування радикальних рішень. Отже, у „Віскулях” силовим вольовим рішенням лідерів трьох слов'янських союзних республік, які спирались на баланс реальної сили, що був на їх користь, надано перевагу „революційній доцільності” над „формальною законністю” чим пришвидшено процес руйнування СРСР, який вже на той момент був, по суті, приречений.

Наукова та мемуарна література дає цілий калейдоскоп варіантів пояснення суті подій у Біловезькій Пущі. Нині можна нарахувати близько двадцяти гіпотез, амплітуда яких є доволі широкою: „протокол про наміри” – „переворот” – „змова” – „раптовий саморозвал Радянського Союзу” – „біловезьке розлучення” – „виявлення волі владних еліт, в першу чергу Росії та України” – „політичний переділ СРСР” – „юридичний механізм виходу з політичного глухого кута” тощо. Цілком очевидно, що, по суті, всі наведені судження та оцінки страждають односторонністю (дають характеристику, як правило, лише якійсь одній стороні цього історичного явища – меті; вектору руху; механізму реалізації; політичним суб'єктам та обставинам, що інспірували дію; прийнятими документами та їх наслідками) і красномовно свідчать про відсутність комплексно-

го визначення. Таке визначення грудневих подій у Біловезькій Пущі, як історичного феномена, має бути поліфонічним, структурованим, багатоаспектним. На нашу думку, воно може мати такий вигляд:

1. Спільною метою політичних керівників України, Росії та Білорусії, які підписали угоду про утворення СНД, були: а) здобуття їх республіками повноцінної незалежності; б) усунення з політичної арени союзного Центру; в) мінімізація негативних наслідків від руйнації СРСР. Крім того, очевидно, у кожного з лідерів на той час визріла і своя мотивація: для Л.Кравчука біловезькі рішення зняли на певний час гостроту проблеми кордонів та територіальних претензій Росії до України, дали змогу пом'якшити проблему енергоносіїв, відкрили шляхами для визнання України Заходом; для Б.Єльцина – це був шлях для усунення його головного політичного супротивника – М.Горбачова, спосіб надійного забезпечення Росії продовольством та товарами народного споживання; для С.Шушкевича – це „достойний варіант” (вислів самого Станіслава Станіславовича), в результаті якого Білорусія уклала угоду з найпотужнішими союзними республіками, чим суттєво збільшила свій потенціал виживання в умовах наростаючої кризи.
2. Офіційним вектором руху в Угоді було проголошено інтеграцію в межах СНД, реальним (за задумом, як Л.Кравчука так і Г.Бурбуліса) стала поетапна дезінтеграція, якій намагалися надати вигляду „цивілізованого шлюбозлучення”.
3. За механізмом реалізації це був демократичний переворот. Демократичний – тому, що цю акцію здійснили легітимно обрані лідери республік, переворот – тому, що не було дотримано належних юридичних норм при укладенні Угоди.
4. Політичними суб'єктами, які всіляко намагались пришвидшити остаточну руйнацію СРСР, що вже віджив своє, були еліти найбільш потужних республік. Причина такої активності полягала в тому, що перехід до ринку на пострадянському просторі вступав у вирішальну фазу. „А що таке ринок?” – риторично запитував, розмірковуючи

над ходом суспільних процесів у 1991 р. та їх біловезькою розв'язкою, тодішній прес-секретар Б.Єльцина П.Вощанов. І сам собі відповідав: „Нові стосунки власності і нові власники. Боротьба центру і місцевих політичних еліт в той час – боротьба за те, хто буде грати першу скрипку у цьому історичному поділі. Це – головне у трагедії, що сталась”.

Отже, республіканські еліти хотіли стати приватними власниками державного майна і щоб ніяка сила не змогла завадити цьому процесові. Не випадково після укладення біловезької Угоди Г.Бурбуліс не приховував своїх емоцій: „Це був найщасливіший день у моєму житті. Адже над нами тепер нікого більше не було” (виділено – О.Б.).

5. Підписані у „Віскулях” документи мали характер рамкової угоди і були покликані виконати два взаємопов'язаних завдання: перше – „пропагандистське” – створити у світового співтовариства та власних громадян ілюзію юридичних ризиків та підвалин для побудови нового перспективного міждержавного утворення; друге – „приземлено-прагматичне” – заповнити той політично-державний вакуум, який неодмінно повинен був утворитися після остаточної руйнації СРСР.

Якою ж була реакція на рішення „біловезької трійки” в Україні?

Вкрай неоднозначною. Цю неоднозначність та багатовекторність оцінок яскраво виявило вже обговорення 10 грудня 1991 р. в українському парламенті документів, підписаних у Біловезькій Пущі. У його ході чітко окреслились три позиції:

- Прихильники першої запевняли, „що документи про СНД треба ратифікувати, бо це кінець тоталітарного СРСР, остаточне визнання незалежності України в його межах”.
- Другі були „незадоволені самою процедурою укладання угоди Президентом України”, бажали від нього відповіді на питання „Чому не порадився з парламентом?”, вбачаючи, очевидно, у цих діях гаранта Конституції ущемлення власних депутатських прав.

- В основі позиції третіх лежала думка про те, що не варто „було так поспішати в якусь міждержавну спільноту, не набувши повною мірою елементів власної державності”.
- За цих обставин у низці своїх постбіловезьких прес-конференцій Л.Кравчук, як правило, обґрунтовував три тези:
- необхідність швидкого нестандартного рішення („ми мали діяти швидко, бо мова йде про подолання кризи, а на цьому шляху лежала колода, ім'я якої центр”);
 - оптимальність та перспективність варіанту, обраної „трійкою” альтернативи/моделі подальшої трансформації СРСР (концепцію М.Горбачова про утворення конфедеративної держави, Л.Кравчук характеризував як „елементарний камуфляж” і вказував у цьому зв'язку на логічність практичної реалізації ідеї співдружності на зразок Європейського співтовариства, до якої мають можливість приєднатися не тільки країни колишнього Союзу, а й інші, наприклад, Болгарія).
 - легітимність того, що відбулось у Біловезькій Пущі („Я й діяв відповідно до повноважень”).

Соціологічні опитування свідчать про те, що народ України хоча і стримано, але досить об'єктивно оцінював можливі наслідки суспільних процесів, зумовлених біловезькою угодою, а також роль в її укладенні політичних лідерів (таблиця 3).

Втім, незважаючи на неоднозначні та суперечливі суспільні оцінки, маховик, запущений у Біловезькій Пущі, набирив дедалі більших обертів. Уже 10 грудня 1991 р. Верховні Ради Білорусії та України ратифікували Угоду про утворення СНД і денонсацію договору 1922 р. про утворення СРСР. Варто підкреслити, що український парламент підтримавши рішення „біловезької трійки”, все ж за-попадливо одночасно проголосував і за „Застереження Верховної Ради України до Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав”. Очевидно, народні депутати запам'ятали і зробили висновки з головного уроку 1922 р.: недостатньо під час утворення державного об'єднання проголосити формальне право кожної республіки на вихід із Союзу, необхідно одночасно розробити юридичний механізм цього процесу, закласти правові підвалини рівноправних стосунків.

Результати опитування, проведеного Центрально-українським відділенням Центру вивчення громадської думки під керівництвом Т.Заславської (грудень 1991 р.)

Що чекає республіки колишнього Радянського Союзу найближчим часом ?
В економіці
- деяке погіршення - 26%;
- значне погіршення - 54%.
В політичному житті
- деяке погіршення - 32%;
- значне погіршення - 33%.
У сфері міжнародних відносин
- деяке погіршення - 29%;
- значне погіршення - 26%.
Чи згодні ви з тим, що сильний лідер, якому народ довірив свою долю, має право діяти, не зважаючи на чинні закони ?
Згоден - 22%
Не згоден - 65%
Важко відповісти - 13%
Як ви вважаєте, Радянський Союз продовжує існувати як єдина держава, чи ні ?
Продовжує існувати - 2%;
Перестав існувати - 84%;
Важко відповісти - 14%.

Саме тому основний акцент у „Застереженнях” (всього 12 пунктів) було зроблено на збереженні самостійності і незалежності України, яка вступає до СНД. Про це свідчать поправки, що стосуються підведення найближчим часом правової бази під статтю, яка гарантує територіальну цілісність та недоторканність існуючих кордонів; створення координаційних інститутів на паритетній основі, рекомендації яких приймаються консенсусом; формування власних систем

транспорту та власних збройних сил. У цьому ж ключі слід розглядати і застереження Верховної Ради України про те, що кожна з Договірних Сторін залишає за собою право не лише призупинити (як було записано в Угоді, укладеній 8 грудня 1991 р. у Мінську), а й припинити дію цієї Угоди.

Швидкість і формальна однотайність (мотиви підтримки у багатьох були різні), з якими були ратифіковані „біловезькі” документи Верховними Радами Білорусії та України (у білоруському парламенті – „за” – 212 депутатів, „проти” – 7, „утрималось” – 21; в українському – „за” – 288 депутатів, „проти” – 10, „утрималось” – 7) примусили серйозно замислитись М.Горбачова. Не випадково саме цього дня, зібравши в горіховій кімнаті Кремля членів своєї команди, він, вголос розмірковуючи, сказав: „...можливо, справді ми тепер стоїмо на шляху якоїсь невиможливої тенденції, заважаємо хоч у такій формі стабілізувати становище?”

12 грудня 1991 р. питання про ратифікацію „біловезької” Угоди розглядав Російський парламент. Аргументуючи необхідність підтримки мінських рішень, Б.Єльцин у своєму виступі акцентував на ключовій ролі України у подіях, які розгорнулись : „1 грудня народ України висловився на референдумі за незалежність. Україна відмовилася підписувати Союзний договір. Наслідки цього очевидні: серйозне порушення геополітичної рівноваги у світі, ескалація конфліктів всередині колишнього Союзу, проблеми державних кордонів, національних валют, власних армій та інші. Але ж в Україні є ядерна зброя. У цих умовах укладати договір про союз із 7 республік без України і при цьому залишатися спокійним, чекати чергових узгоджень, нічого не робити – було б просто злочинно”.

Цікавою була і відповідь Президента РРФСР на питання одного з депутатів російського парламенту стосовно оцінки „Застережень”, прийнятих українським парламентом. Борис Миколайович назвав їх „зауваженнями, що мають редакційний характер”. Саме так російським Президентом було охарактеризовано документ, який, як було показано вище, не просто редагував, а суттєво **корегував** модель майбутніх міжреспубліканських стосунків у межах СНД, чіткіше окреслював контури повноцінної незалежності кожного з її суб’єктів. Після гострих дебатів російський парламент усе ж ратифікував „біловезьку” угоду.

Наступним кроком процесу інтеграції на новій основі стала зустріч керівників 11 держав – колишніх радянських республік у Алма-Аті, що відбулась 21 грудня 1991 р. Учасники зібрання підписали протокол до угоди, суть якого полягала в утворенні на рівноправних засадах Співдружності Незалежних Держав. Радянський Союз зник з політичної карти світу.

Заключний акорд реквієму по СРСР пролунав 25 грудня, коли М.Горбачов залишив пост Президента Радянської держави. Сказавши про своє негативне ставлення до розчленування СРСР, Михайло Сергійович все ж таки висловив повну підтримку Співдружності Незалежних Держав. За словами Горбачова, він залишає посаду Президента з тривогою, але водночас з надією й вірою в народ. Характерно і показово, що саме цього дня Президент США Дж. Буш у своєму зверненні до американського народу заявив, що Сполучені Штати визнають незалежність України і готові негайно встановити з нею дипломатичні відносини. За станом на 25 грудня незалежність України визнали 19 країн.

4. Стартові умови та потенційні можливості розгортання державотворчого процесу в Україні

Вступ України на рубежі тисячоліть у другий десяток свого незалежного існування гостро поставив питання про підведення перших підсумків здійснених суспільних трансформацій, аналіз успіхів і помилок у процесі державотворення, пошук відповіді на по суті класичне для українського народу питання: “Чому ми маємо те, що маємо?”. Варто підкреслити, що жодну з цих проблем не можна вирішити без об’єктивного, комплексного аналізу стартових умов та потенційних можливостей України на початку 90-х р.р., які стали фундаментом, першоосновою, витокami сучасних суспільних процесів та явищ.

На нашу думку, їх основні параметри, специфіка та особливості зумовили такі чотири групи факторів:

- геополітичне становище;
- природно-ресурсний потенціал;
- національна ментальність;
- характер та наслідки суспільних модернізацій, які проводилися у попередній історичний період.

Вихід незалежної України на міжнародну арену відбувся в дуже складних умовах. Розпад СРСР, поява на його руїнах низки самостійних держав на тривалий час вивели світ з рівноваги, адже зникло протистояння систем. З початку 90-х р.р. у світі склалася нова геополітична ситуація, основними характерними рисами якої політологи та історики вважають:

1. Тотальну невизначеність, відхід від стандартності, прогнозованості процесів світового розвитку.
2. Значне розширення кола ідей, концепцій і підходів для створення оптимальної моделі світового устрою, яка б базувалася на новій динамічній рівновазі.
3. Активну інтеграцію групи високорозвинутих країн Заходу, що фактично концентрує основні полюси сили.
4. Появу на зміну загрози світового конфлікту хвилі локальних зіткнень та зон напруженості.
5. Енергійні різновекторні пошуки країнами, що виникли на руїнах СРСР, свого місця у структурі світової спільноти.

Вказані чинники зумовлювали складність, багатоаспектність, суперечливість процесу трансформації світової системи міжнародних відносин. Вони, безумовно, впливали і впливають не лише на коливання зовнішньополітичної лінії України, а й на динаміку внутрішнього суспільного розвитку республіки.

Яке ж місце займала Україна на початку 90-х р.р. у складній архітектоніці світового співтовариства? Які чинники та фактори визначали це місце?

1. Руйнація СРСР, проголошення незалежності перетворили Україну у потенційно важливий фактор європейського життя. «Незалежна Україна змінює всю геополітичну карту Європи, – зазначав відомий політолог, колишній радник із питань національної безпеки президента США Д. Картера З. Бжезинський. – Її поява – одна з трьох найбільших геополітичних подій ХХ століття. Перша – розпад у 1918 р. Австро-Угорської імперії. Друга – поділ Європи у 1945 р. на два блоки. Поява незалежної України може вважатися третьою подією, оскільки знаменувала... кінець останньої імперії в Європі. Цей поділ, у свою чергу, обумовлює цілу низку інших політичних змін. Розваливши Російську імперію, незалежна Україна створила можливість для самої Росії – як держави і нації – стати нарешті демократичною...

- Поява незалежної України є, таким чином, не лише важливим геополітичним явищем, а й явищем політико-філософським”.
2. Специфіка геополітичного становища України полягала в тому, що її територія разом з територіями Молдови, Білорусії та Литви, утворювала своєрідний санітарний кордон, або буферну зону, яка, з одного боку, ускладнювала Росії здійснення європейської політики, зсуваючи її в азійському напрямку, з іншого – убезпечувала країни Центральної та Південно-Східної Європи від безпосереднього контакту з Російською Федерацією. В свою чергу, самі східноєвропейські держави своїм географічним розташуванням теж утворювали таку саму буферну зону, яка відокремлювала Україну від економічно та військово-могутніх західноєвропейських держав, що входили до блоку НАТО.
 3. Геополітичне становище України значною мірою ускладнювалося тим, що вона хоча й частково, але все ж таки знаходилася в смузі нестабільності, пульсуючих суспільних конфліктів, яка тягнулася із Закавказзя та Півдня України (Крим) через Придністров'я аж до Балкан.
 4. Важливим геополітичним чинником були стосунки з сусідніми державами. Україна мала сім сухопутних сусідів (Росія, Білорусь, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова) і трьох морських (Болгарія, Туреччина, Грузія). Загальна довжина українських кордонів 7569 км. Існування значної кількості сусідніх держав вважається фахівцями позитивною рисою геополітичного становища, оскільки вона забезпечує багатовекторність, зовнішньополітичних зносин, а також поліваріантність виходу в зовнішній світ, навіть при ускладненні стосунків з кількома сусідами.
 5. Протягом багатовікового історичного розвитку було апробовано різні орієнтири української геополітики, які міцно закріпилися у ментальності народу. Якщо за часів Київської Русі домінувала “одвічна вісь” “північ – південь”, що визначалась географічним положенням держави, цивілізаційними та експансіоністськими прагненнями київських князів, то у польсько-литовську добу помітно пожвавилися стосунки з Заходом, розгорнувся активний діалог української та західної культур, а з середини XVII р.,

по суті, абсолютно домінував східний вектор, зумовлений входженням українських земель спочатку до складу Російської імперії, а потім – СРСР. Саме тому одним з важливих факторів, які суттєво впливали на стартовому етапі незалежного розвитку на геополітичне та внутрішнє становище України, була Росія.

Історія зв'язала стосунки цих держав у міцний вузол: вони, як свого часу співалось у популярній молодіжній пісні, «сковані однією ланкою». Суть стратегічних інтересів Росії полягала в тому, що через територію України проходять життєво важливі для Росії транспортні транзитні шляхи (газо- і нафтопроводи, автомагістралі та залізниці), що з'єднують її з Центральною і Західною Європою. Саме через нашу республіку пролягає найкоротший для Росії шлях до регіонів, у яких вона намагається зберегти свою присутність та вплив, – Балкани, Середземномор'я та Придністров'я. Не кажучи вже про те, що певні політична кола в Росії не уявляли майбутнього власної держави, якщо в її складі не буде України. Що ж стосується України, то її «зав'язаність» на Росію пояснюється насамперед імпортом енергоносіїв, усталеними господарськими зв'язками, значним відсотком росіян у складі населення республіки тощо.

6. В основу офіційної концепції зовнішньої політики української держави у перші роки незалежності було покладено чітку європейську орієнтацію. Така позиція певною мірою була закономірним явищем, адже після розпаду Варшавського блоку більшість країн, що до нього входили, обрали той самий орієнтир і розраховували на швидку інтеграцію в європейські структури безпеки (НАТО, Європейський Союз, Раду з безпеки й співробітництва в Європі тощо) з метою забезпечення військової та економічної національної безпеки. Однак на заваді інтеграційним процесам стали три чинники: по-перше, якісний розрив між Сходом і Заходом за рівнем економічного, політичного та духовного розвитку, що утворився у період «холодної війни»; по-друге, швидка інтеграція могла перенести віруси економічної кризи, соціальної і політичної напруги з держав Центральної і Східної Європи у стабільний західно-європейський регіон; по-третє, для повноцінного виходу на міжнародну арену Україні необхідно було вийти з «тіні

Росії”, яка зовсім не бажала випускати її з під свого впливу. За цих обставин уже перші дипломатичні контакти реально показали, що Україна, виходячи зі свого географічного розташування, політичного та економічного стану, опинилася чи не останньою в черзі «за інтеграцію із Заходом», вслід за державами Центральної та Східної Європи.

7. Серед геополітичних проблем, що стали надзвичайно гострими для України після розпаду СРСР, чільне місце займала проблема кордонів, точніше територіальних претензій з боку ряду країн. Румунія вимагала повернення Північної Буковини (нинішня Чернівецька область України) і частини Бессарабії (Одеська область). Свої претензії на Крим та м. Севастополь неодноразово демонструвала Росія.
8. Україна успадкувала від СРСР ядерну зброю. Формально це могло зробити її впливовою світовою державою, на практиці ж лише ускладнило на перших порах входження до світової спільноти, лідери якої – західні країни, болісно сприймали процес дроблення та “розповзання” ядерного потенціалу СРСР, вважаючи, що це може знизити рівень світової безпеки. В подальшому лише проголошення без’ядерного статусу стало для України своєрідним ключем, який відкрив їй двері у західний світ.
9. Те, що географічно Україна знаходиться між Заходом і Сходом, породжувало в українських політиків на початкових етапах державотворення ілюзію, що достатньо покласти в основу зовнішньополітичної лінії концепцію “балансу інтересів”, чи концепцію “мосту”, і це забезпечить процвітання держави. Втім, поза увагою лишався той факт, що саме рубіжне розташування в умовах багатовікової відсутності власної державності перетворювало Україну на міжнародній арені як для Заходу, так і для Сходу (в залежності від того, у складі яких держав перебували українські землі) у провінцію, в об’єкт геополітики. І цей “провінційний синдром” не було зжито з проголошенням незалежності. В результаті увага західних держав (і в першу чергу США) до України визначалась/визначається не стільки її партнерським потенціалом (який є вельми обмеженим), скільки тим, що вона є певною мірою інструментом суперництва між Росією та Заходом. За цих обставин

Україна майже одразу наразилась на серйозну загрозу перетворення в об'єкт маніпулювання, а задеклароване західними державами стратегічне партнерство мало тенденцію переростання у стратегічну залежність від набагато потужніших держав.

10. На перших порах керівництво України поклало значні надії на допомогу західних держав, але після формального визнання її незалежності відбулося певне дистанціювання Заходу. Забезпечивши власні інтереси у військовополітичній сфері, західні країни на деякий час втратили інтерес до розвитку держав СНД, сконцентрувавши свою увагу на власних проблемах: США – на президентських виборах, Німеччина – на питаннях внутрішньої консолідації, Японія – на чотирьох островах Курильської гряди. А фінансова допомога використовувалася Заходом як своєрідний «важіль тиску» на Україну щодо ядерного роззброєння. Зазначимо, що за обсягом американської допомоги у 1992- 1993 фінансовому році (з розрахунку на душу населення) Україна перебувала на десятому місці серед країн СНД, майже втричі поступаючись Росії.

Важливим аспектом оцінки стартових можливостей республіки після проголошення незалежності є визначення її природно-ресурсного потенціалу. У структурі природних ресурсів ключову роль відіграють земельні, мінеральні, водні та лісові ресурси. За розмірами території (603,7 тис. кв. км) Україна займає друге місце в Європі після Росії і 40 місце в світі. На її частку припадає 5,7 % площі Європи, 0,44% загальної площі світової поверхні суші. Майже вся територія республіки придатна для промислового, транспортного та сільськогосподарського освоєння, оскільки для України характерні переважно рівнинні території з невеликими висотами. Саме така побудова рельєфу властива майже 90% площі нашої республіки. На початку 90-х р.р. частка сільськогосподарських угідь у структурі земель України становила 70%, орних земель – понад 55%, що було одним з найвищих показників у Європі та світі. Порівняно високою була і забезпеченість рільлею у розрахунку на одного жителя. В Україні цей показник становив 0,78 га, тоді як у Великобританії – 0,12 га, у Німеччині – 0,20 га, у середньому по Європі – 0,26, у світі – 0,29 га.

Маючи на своїй території понад 7 тис. родовищ корисних копалин, Україна належить до держав із середнім рівнем матеріально-сировинного потенціалу. Це пояснюється його незбалансованістю. З одного боку, на території республіки сконцентровані до 20% світових ресурсів марганцевих руд і понад 5% запасів залізних руд; національні запаси графіту, ртуті, бром, самородної сірки у декілька разів перевищують реальні потреби, але з іншого боку – абсолютно недостатня забезпеченість паливно-енергетичними ресурсами, насамперед нафтою та природним газом, рудами кольорових металів, фосфоритами, калійними солями (таблиця 4). За рівнем забезпеченості прісною водою у розрахунку на одного жителя Україна займає одне з останніх місць у Європі, а потреби у деревині республіка задовольняє за рахунок власних можливостей лише на 20- 25%.

Ще одним глибинним чинником суспільного розвитку є ментальність (менталітет). Вона являє собою стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають прагнення, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загально визнані цінності, суспільна психологія. Ментальність означає дещо спільне, що лежить в основі свідомого і підсвідомого, логічного та емоційного, тобто вона являє собою глибинне джерело мислення, ідеології та віри, почуттів та емоцій. Як правило, ментальність формують такі чинники: географічне середовище, політичні інститути і соціальні структури суспільства, культура, традиції. Характерно, що ментальність – це не виключно пасивний об'єкт, своєрідний наслідок сумарної дії названих чинників. Вона сама є активним фактором суспільного розвитку, надзвичайно важливим і дієвим, але мало помітним, оскільки імпульси, які вона посиляє народу чи окремій людині, йдуть з глибин історії, з глибин підсвідомого. Зберігаючи в закодованій формі на рівні підсвідомості історичний досвід народу, ментальність ніби знаходиться у будці суфлера. Тобто, її присутність на політичній сцені відчувається у поведінці та репліках головних героїв, проте сама вона перебуває у затінку.

Характерні риси та особливості української ментальності зумовлені низкою чинників:

1. Геополітичне становище: між Заходом і Сходом. Саме воно зумовило маргінальність, двоїстість української ментальності. Їй притаманне поєднання індивідуалізму (відомий фахівець філософії культури І. Мірчук говорить про “непогамований індивідуалізм”, який відкидає будь-який авторитет), характерного для західної орієнтації і східної чуттєвості та емоційності.

2. Домінуючий вплив двох головних історичних пластів традиційно-побутової культури: землеробського та козацького. Найглибинніші шари української ментальності закладені, безперечно, землеробством, яке з найдавніших часів було заняттям українців як яскраво вираженого автохтонного етносу. Саме воно визначило особливості їхнього світобачення, культурні орієнтири та соціальну організацію. Фахівці стверджують, що весь уклад життєдіяльності українців (праця, традиції, культура, мова і ментальність) ідеально адаптовані до однієї й тієї ж території (ландшафту), детерміновані природними циклами і сільськогосподарським календарем.

Закодована на рівні підсвідомості, закріплена в традиціях та мові, ця інформація крізь століття дає свої імпульси, зумовлюючи такі характерні риси українського національного характеру, як тонке відчуття гармонії, зважений підхід до вирішення складних справ, працьовитість, миролюбність, ліричне сприйняття життя, м'який гумор, відчуття господаря та певний індивідуалізм (усвідомлення самоцінності власної особистості), розвинуте почуття справедливості, що спонукає до нескінченних пошуків правди.

Землеробська культура, зі своєрідним культом Доброї Матері Землі, залишки матріархату у родинних відносинах зумовили активну, пріоритетну роль жінки. Внаслідок цього соціальні та психічні норми, ідеали, система моральних цінностей українців формувалися під домінуючим впливом жінки, на протигагу Західній Європі, де переважав патріархальний тип родин. Активність, яскраво виражені волелюбність і демократизм, пріоритет чоловіка почали фіксуватись і закріплюватись в українській ментальності з появою на історичній сцені оригінального етносоціального утворення — козацтва.

Отже, для української ментальності характерна двоїстість, яка, з одного боку, базується на поєднанні в ній західних і

східних начал, з іншого — на протиставленні двох головних історичних шарів традиційно-побутової культури: землеробського і козацького. Ця двоїстість виявляється у великій амплітуді чуттєвого життя українців: від любові — до ненависті, від ейфорії — до розпачу, а також у певній непослідовності дій. Як казав І. Драч,

„Кожен українець — це троїсті музики:
Одне — думає, друге каже, третє робить”.

Ця двоїстість, нестабільність зумовлює схильність до наслідування, відсутність самостійності, раптове поширення панічних настроїв.

3. Багатовікова відсутність власної держави суттєво деформувала український національний характер, призвела до гіперболізації зовнішніх чинників, покладання на них провини за численні свої біди.

Тривала відсутність в українського народу власної держави відбилася в національній ментальності як трагедія людини, яка є фактичним хазяїном землі (в розумінні навичок практичного господарювання, органічного злиття з природою та ін.), але через дію зовнішніх сил не може бути вільним господарем. Саме з цього коріння проростають примирення до негативних явищ, терплячість, відсутність здорових амбіцій, дистанціювання від особистої відповідальності.

4. Тривала роз'єднаність українських земель. Перебування українських земель у складі Російської, Австро-Угорської імперій, Польщі, Румунії, Чехословаччини та інших держав наклали помітний відбиток на культуру, традиції, побут українців. Саме цей чинник і є основною причиною такої болючої риси сучасної української ментальності, як відсутність почуття національної єдності. Не викликає сумнівів правильність діагнозу цієї хвороби, поставленого Б.Цимбалістим: “Розчленування української території та включення поодиноких її частин у різні держави з окремими культурами, політичними системами... мусило привести до психологічного, побутового та політичного відчуження між різними частинами українського народу”.

Наприклад, на ментальність галичан суттєво вплинула західноєвропейська культура, насамперед австро-німецька та польська. Крім цього, важливим фактором їхнього життя була греко-католицька церква. На думку багатьох спеціалістів, для

жителів Галичини більшою мірою характерні такі риси, як працелюбність, індивідуалізм, вміння господарювати, повага до власності. При цьому ментальності галичан також притаманні певний консерватизм, скерований на увіковічнення у незмінному вигляді основних національно-етнічних цінностей, а також активні прояви національних почуттів, патріотизму.

Що ж стосується населення Центральної, Східної та Південної України, то для них, через цілу низку історичних обставин, головною метою було, як правило, не національне, а соціальне визволення. Провідними рисами ментальності в цьому регіоні були такі: колективізм, анархізм, віра в доброго і мудрого правителя, який наведе порядок; порівняно слабшими – прояви національних патріотичних почуттів, звичка до копіткої праці.

5. Цілеспрямоване знищення і денаціоналізація української еліти, її перехід на службу до переможців надзвичайно звужували коло генераторів національних філософських ідей, творців самобутньої української культури, політичних лідерів та провідників народу. Це, з одного боку, посилювало консервативність української ментальності як засобу захисту вже набутих національних цінностей від чужих впливів, з іншого – поглиблювало недовіру до власної еліти, яка може запродатися знову.

6. Нашарування «радянської» ментальності. Тривале перебування українського народу в жорстких рамках тоталітарного суспільства лишило свій слід на національному генетичному коді. Вроджені плями тоталітаризму наявні у психології кожної людини, яка вихована за радянської доби. Вчені Національного інституту стратегічних досліджень виділяють такі основні риси «радянської» ментальності: пасивність особи – відсутність волі до поліпшення життя власними силами, що доповнюється формальною активністю, про людське око, напоказ, головне – створити враження, що людина працює, а не працювати на певний результат; комплекс меншовартості – відчуття власної нездатності в силу некомпетентності та непрофесіоналізму, зворотнім боком чого є невмотивована амбіційність та хамство; патерналізм – перекладання на владу вирішення власних проблем; безпорадність – надія на вирішення проблем ззовні, на чийсь гуманітарну допомогу.

Вже на початковому етапі сучасного державотворення ментальність відіграла свою не дуже помітну на перший погляд, але важливу роль. Завдячуючи особливостям української ментальності (певному консерватизму, уповільненості, зваженості), незважаючи на кризовий стан, в державі не відбулося соціального вибуху. Водночас саме ці особливості національного характеру українців і є серйозною перешкодою на шляху реформ, оскільки вони не дають можливості надати розвиткові країни бажаної динаміки, здійснити прорив на якісно новий рівень суспільного життя.

Сформовані віками, тісно пов'язані між собою, глибинні чинники суспільного розвитку – геополітичне становище, природно-ресурсний потенціал, національна ментальність були основними фундаментальними підвалинами, які по суті визначили систему координат для новітнього державотворчого процесу в Україні, що розпочався з грудня 1991 р.

Ще одним надзвичайно важливим фактором, що визначав стартові умови та потенційні можливості України на шляху самостійного державотворення на початку 90-х р.р., були характер та наслідки суспільних модернізацій, які проводилися у попередній історичний період. Так склалося, що українські землі, які протягом тривалого періоду перебували у складі різних держав, підпадали під дію, як правило, наздоганяючої модернізації. Історія свідчить, що реалізація такого сценарію на практиці веде до зростання авторитарності влади, посилення централізму, збільшення ролі чиновництва, бюрократизації управління тощо. Як правило, наздоганяюча модернізація не створювала власну гармонійну модель суспільного розвитку, а повторювала окремі фрагменти вже визнаних зразків, що служили своєрідними еталонами.

Горбачовська перебудова 1985-1991 р.р., по-суті, була класичним варіантом наздоганяючої модернізації, яка в силу низки обставин не була реалізована в повному обсязі і зазнала поразки. Ця доба залишила нам непросту спадщину у різних сферах суспільного життя, яка й до нині накладає свій відбиток на протікання суспільних процесів. З одного боку, саме у той час з'явилися нові явища та процеси, відбулась ціла низка радикальних трансформацій, які, по суті, розчистили будівельний майданчик для вітчизняного державотворення, дозволили мобілізувати сили та ресурси, відкрили нові

перспективи та шляхи суспільного розвитку. Мова йде в першу чергу про руйнацію політичної монополії КПРС, усунення диктату союзного центру, закладення юридичних підвалин національного суверенітету, початок формування нової політичної структури суспільства, наповнення лозунгу народовладдя реальним змістом, появу на політичній арені цілої плеяди демократичних лідерів, розгортання розбудови громадянського суспільства, утвердження політичного плюралізму, різке зростання ступеня реального включення у політичне життя широких народних мас, поглиблення процесу національного відродження.

Водночас ціла низка сучасних суспільних проблем та негараздів веде свій родовід саме з доби перебудови. Не слід забувати, що політично самостійною Україна стала несподівано, практично внаслідок своєрідної “закономірної випадковості”, пов’язаної більшою мірою з зовнішнім чинником – невдалим серпневим путчем ортодоксальної частини номенклатури колишнього СРСР, а не з внутрішніми політичними процесами – національно-визвольними змаганнями української політичної контреліти. В результаті прийняття Акта проголошення незалежності не було свідченням перемоги опозиції та поразки консерваторів, воно, по суті, юридично закріпило компроміс, що склався на фінішному відрізку доби перебудови між прагматичною частиною старої партійно-державної номенклатури та лідерами націонал-демократичних сил. Саме він і став наріжним каменем стартового етапу вітчизняного державотворення. Втім, досить швидко цей хиткий альянс перетворився на основний камінь спотикання, оскільки кожна із сторін прагнула (і прагне) використати іншу у своїх власних, часто протилежних цілях.

Слід визнати також, що українське суспільство було недостатньо підготовлене до державотворчого процесу. Короткочасного спалаху активності національної еліти та широких народних мас, що мав місце у добу перебудови, виявилось недостатньо як для самоусвідомлення та згуртування політичних сил, так і для набуття ними досвіду масштабного реформування суспільства. За цих обставин на час проголошення республікою незалежності у суспільній свідомості ще не встигло сформуватися і закріпитися розуміння масштабу нових завдань, більшість населення не визначила чітко свого місця у процесі державотворення.

У результаті рішуча відмова від існуючого до серпня 1991 р. зразка суспільного розвитку в умовах відсутності науково обґрунтованої моделі побудови незалежної держави зумовила на перших порах втрату орієнтирів, розгубленість, розчарування, а в результаті – тривалий «урочистий марш на місці» на роздоріжжі реформ.

Оцінюючи стартові можливості України на шляху самостійного державотворення, доцільно охарактеризувати не лише основні параметри її природних ресурсів, а й звернути увагу на особливості форм і методів їх використання в радянський час, адже лише такий комплексний підхід може дати уяву про реальний економічний потенціал на початку 90-х р.р. У цей час ситуація в економічній сфері визначалася впливом цілої низки чинників тривалої дії:

1. Тотальне одержавлення економіки. Загальносоюзні міністерства і відомства розпоряджалися 95% усієї власності, розташованої в Україні. Відсутній був плюралізм власності, панував монополізм. 75-80% продукції української промисловості вироблялося підприємствами-монополістами. Прямим наслідком такого становища стала надзвичайно низька конкурентоспроможність промисловості СРСР на світових ринках.
2. Панування командних форм і методів управління, надмірна централізація управління та екстенсивний шлях розвитку господарства. Більше половини капіталовкладень йшло не на модернізацію виробництва, а на нове будівництво і розширення існуючого.
3. Структурна та територіальна диспропорційність економіки. Так, частка групи «А» (галузей, в яких вироблялися засоби виробництва) становила 70%, а групи «Б» (галузі, що виробляють предмети споживання) – 30%, тоді, як у США промислова продукція групи «Б» становить майже 70%. Це означало орієнтацію української економіки не на людину, а на виробництво заради виробництва. Істотні диспропорції існували і в територіальному розміщенні виробничих сил. Так, рівень економічного розвитку центру і заходу України був майже удвічі нижчим, ніж Подніпров'я і Донбасу (якщо на так званий Південно-Західний район колишнього СРСР припадало приблизно 43% населення і

- 34% промислового виробництва, то на Донецько-Придніпровський район – відповідно 42 і 55%).
4. Побудова економіки на принципі незавершеності, її глибока інтегрованість в економічний простір СНД. Майже 80% усього виробництва в Україні не мало закінченого технологічного циклу, а значить, залежало від імпорту комплектуючих виробів і сировини. Саме тому ще у листопаді 1991 р. українські підприємства мали постійні господарські зв'язки з 33 тис. підприємств інших республік. У цей період лише зв'язки з Росією забезпечували 67,3% виробництва кінцевого продукту промисловістю України.
 5. Гостра проблема енергоносіїв. У 1990 р. Україна імпортувала близько 90 млрд м³ газу, в 1993 р. – 80 млрд м³. Республіка у цій сфері стала своєрідним лідером – на Україну припадало від 20 до 25% загальносоюзного імпорту. Для порівняння: у 1992 р. Німеччина, Японія, США імпортували відповідно 60,3; 52,7 та 59,6 млрд м³ газу.
 6. Значна мілітаризація економіки. На воєнні цілі витрачалося майже 35% союзного бюджету. Вагома частка цих коштів вкладалася в промисловість України. Тому в республіці після розпаду СРСР залишилося майже 30% союзного воєнно-промислового комплексу (ВПК), до 80% підприємств машинобудівних галузей були втягнуті у виробництво зброї. Зосередження в Україні значного потенціалу ВПК Радянського Союзу мало суперечливі наслідки. З одного боку, це зміцнювало економічний потенціал республіки якісним обладнанням, новітніми технологіями, кваліфікованими кадрами, з іншого – суттєво ускладнювало вирішення проблеми конверсії.
 7. Порівняно високий науковий потенціал. Наприкінці 80-х р.р. науковий комплекс нашої республіки включав 700 наукових організацій, а чисельність працюючих у науці складала 640 тис. працівників. Як відомо, у колишньому СРСР головні фундаментальні наукові та проектно-конструкторські інститути були зосереджені головним чином у Росії, частка якої складала 90% фінансування з союзного бюджету. Втім, хоча на Україну припадало лише 6% коштів, її вклад у сукупний союзний фонд становив – 25 – 30%.

8. Складна екологічна ситуація. Перетворення України ще з 20-х років на одну з основних промислових баз СРСР, непродумана концентрація металургійних, хімічних, енергетичних підприємств майже у всіх середніх та великих містах, шкідливі викиди в атмосферу, забруднення підземних та поверхневих вод, Чорнобильська аварія, невиправдана економія витрат на охорону природи поставили нашу республіку у сфері екології на грань катастрофи. Навіть за оцінками владних структур техногенне навантаження на природу в нашій республіці в 6 – 7 разів перевищувало середньосоюзний рівень.

Крім зазначених факторів, можливості України в економіці значною мірою визначались і дією соціально-психологічних чинників. У радянські часи поряд з культом дисципліни та відповідальності, що став необхідною умовою функціонування командної системи, було сформовано психологічний клімат колективної пасивності, утриманства, абсолютного пріоритету державних інтересів щодо особистих.

Таблиця 4

Частка України та інших республік у загальних показниках колишнього Союзу РСР у 1990 р., %

Республіка	Населення	Валовий національний продукт	Продукція		Національне багатство
			промислової	сільського господарства	
Україна	18,0	16,5	16,0	22,5	16,8
Росія	51,3	58,7	66,4	46,2	60,0
Білорусь	3,6	3,8	4,1	5,9	3,7
Естонія	0,5	0,7	0,7	0,9	0,7
Латвія	0,9	1,2	0,8	1,4	1,1
Литва	1,3	1,6	1,2	2,2	1,4
Молдова	1,5	1,2	0,8	2,2	1,2
Грузія	1,9	1,7	1,2	1,4	1,6
Вірменія	1,1	1,3	0,8	0,6	0,9
Азербайджан	2,5	1,4	1,7	1,8	1,6
Казахстан	5,8	5,3	3,5	6,9	5,3
Узбекистан	7,0	4,0	1,7	4,6	3,5
Киргизстан	1,5	0,9	0,5	1,3	0,8
Туркменістан	1,2	0,9	0,4	1,1	0,8
Таджикистан	1,8	0,9	0,4	1,0	0,7
	100	100	100	100	100

Таблиця 5.
Рівень економічного розвитку України в порівнянні з республіками колишнього Союзу РСР, 1990 р., %

Республіка	% до середнього показника колишнього Союзу РСР						% до середнього показника колишнього США							
	ВВП на душу населення		Споживання на душу населення		Національне багатство на душу населення		Продуктивність праці		ВВП на душу населення		Споживання на душу населення		Національне багатство на душу населення	
	ВВП на душу населення	Споживання на душу населення	Промисловість	Сільське господарство	Промисловість	Сільське господарство	ВВП на душу населення	Споживання на душу населення	Промисловість	Сільське господарство	Промисловість	Сільське господарство	Промисловість	Сільське господарство
Україна	92	97	80	108	93	108	28	20	31	20	20	10	10	10
Росія	114	108	110	108	117	108	34	22	39	22	28	10	10	10
Білорусь	106	108	103	128	103	128	32	22	26	22	12	12	12	12
Естонія	140	151	115	152	140	152	42	30	46	30	29	14	14	14
Латвія	133	137	105	131	122	131	40	27	40	27	26	13	13	13
Литва	123	127	103	152	108	152	37	25	36	25	26	14	14	14
Молдова	80	85	75	83	80	83	24	17	26	17	19	7	7	7
Грузія	90	95	90	62	84	62	27	19	28	19	23	6	6	6
Вірменія	118	93	75	76	82	76	35	18	27	18	20	7	7	7
Азербайджан	56	57	60	68	64	68	17	11	21	11	15	6	6	6
Казахстан	90	84	90	100	91	100	27	17	30	17	23	9	9	9
Узбекистан	56	59	60	56	50	56	17	12	16	12	15	5	5	5
Киргизстан	60	66	65	74	53	74	18	13	17	13	16	7	7	7
Туркменістан	75	66	100	66	67	66	22	13	22	13	25	6	6	6
Таджикистан	50	48	75	60	40	60	15	10	13	10	19	5	5	5

Перелічені проблеми разом з іншими негараздами у народному господарстві зумовили слабші стартові можливості України порівняно з багатьма іншими республіками. Про це свідчить офіційна статистика за 1990 р. У цей час за розмірами валового національного продукту на душу населення наша республіка займала 7 місце, а за розмірами національного багатства на душу населення – 6 місце серед республік колишнього СРСР. За продуктивністю праці у промисловості Україна була на 9 місці, а в сільському господарстві ділила з Росією 5-6 місця.

Безумовно, за таких стартових умов надзвичайно важко було розпочинати перехід економіки на ринкові рейки. Ведмежу послугу реформаторам на початку 90-х р.р. робили пануючі на той час необґрунтовано оптимістичні оцінки економічного потенціалу республіки. Лише з часом тверезі погляди на реальний економічний потенціал, що дістався у спадок від радянської доби, прийшли і до політиків, і до аналітиків. Так Л.Кравчук на початку 1995 р. в одному із своїх інтерв'ю підкреслив: “Була мітингова частина життя. Це довго тривати не могло. Коли після мітингів ми побачили життя і стан України в реаліях, то розгубилися. Раптом з'ясувалося, що ми і не перші, і не такі багаті”. Саме в цей час вчені Національного інституту стратегічних досліджень прийшли до, по суті, такого самого невтішного висновку про те, що передумови для швидких ринкових перетворень були “ в Україні значно гірші, ніж у країнах Балтії, Білорусі, не кажучи вже про Чехію, Словаччину або Угорщину. Потенціал української економіки є структурно zdeформованим і нездатним самостійно задовольняти найважливіші суспільні потреби. Оптимістичні оцінки цього потенціалу, що їх давали упродовж останніх років, були непрофесійними, такими, що вводили в оману”.

Варто підкреслити, що об'єктивну оцінку реального стану справ на початку 90-х р.р. дати було надзвичайно важко, адже формула потенційних економічних можливостей України складалася з різнопланових і різновекторних складових: у чисельнику – порівняно значний природно-ресурсний та науковий потенціал, у знаменнику – одержавлена, деформована, мілітаризована, руйнуюча природа економіка, помножена на командні методи господарювання. Оптимістичні оцінки, очевидно, базувалися на ейфорійному погляді на

чисельник, песимістичні – на тверезій оцінці сумарної дії складових знаменника.

Деформована структура народно-господарського комплексу, що дісталася у спадок від колишнього СРСР, у поєднанні з недосконалою організацією державної влади в Україні, незавершеністю розподілу функцій між законодавчою, виконавчою і судовою гілками суттєво ускладнили державотворчий процес на початковому етапі. Республіка цього періоду, за влучним висловом фахівців, являла собою з одного боку, Гулівера (економіку) з потужними м'язами – значним промисловим потенціалом, що працював колись на весь СРСР, з іншого – Хлопчика-мізинчика (державу) з мініатюрним кістяком, без досвіду самостійного і самодостатнього існування, без чіткої концепції державотворення. Нежиттєздатність цього гігантсько-мініатюрного монстра була цілком очевидною, що диктувало нагальну необхідність швидких, радикальних, нестандартних рішень і дій. Такий стан справ суттєво звужував поле для маневру реформаторам.

Критичною наприкінці 80-х – на початку 90-х р.р. була і ситуація в сфері культури, адже, розпочавшись ще в добу перебудови та отримавши потужний імпульс після проголошення незалежності України, в духовно-культурному житті дедалі більшої сили і розмаху набули три складні, різновекторні процеси:

1. Перегляд, переосмислення та переоцінка донедавна панівних поглядів, орієнтирів, настанов поведінки.
2. Повернення традиційних цінностей національної культури, відтворення релігійних та національних форм світосприйняття.
3. Проникнення і адаптація на національному ґрунті нової системи цінностей, які характерні для духовно-культурного життя західної цивілізації.

Зіткнення цих різновекторних культуротворчих потоків призвело до своєрідного руйнівного вибуху в свідомості як на рівні окремої людини, так і на рівні суспільства, кризи національної ідентичності, втрати почуття історичної перспективи і зниження рівня самооцінки нації. Дослідники назвали цей феномен «культурним шоком в посткомуністичних суспільствах». Його загальними рисами, характерними для більшості країн перехідного періоду, є ерозія системи со-

ціальної мотивації, зростання стресу, моральної перевтоми, розчарування та невдоволення серед широких верств населення, підвищена конфронтаційність суспільства і помітна ностальгія за тоталітарним «порядком».

Закономірно, що відмова, бодай навіть часткова, від старої шкали цінностей вивела суспільство із рівноваги, а відсутність чіткої системи нових суспільних орієнтирів ніяк не давала йому змоги стабілізуватися, що суттєво ускладнювало процес державотворення на стартовому етапі. Як зазначав у грудні 1991 р. відомий політолог М. Михальченко: „Україна сьогодні – це перегріваний котел, який може у будь-який момент вибухнути. Криза духу, зневіра, руйнація ідеалів загрожують сьогодні безпеці України більше, ніж потенційні зовнішні агресори”.

Отже, на початку 90-х р.р. специфічні особливості геополітичного становища України, концентровано виражаючи взаємодію векторів зовнішніх впливів та силу і напрямки внутрішніх інтересів держави, окреслили поле зовнішньо-політичної діяльності, визначили місце і роль нашої країни не лише на осі “Схід – Захід”, а й у межах всієї світової спільноти; природно-ресурсний потенціал регламентував масштаби та динаміку суспільного розвитку; національна ментальність обумовила ступінь здатності суспільства до сприйняття ідеї радикального реформування і специфіку та особливості участі народних мас у реформаційному процесі; характер та наслідки суспільних модернізацій, які проводилися в попередній історичний період, по суті, змодельовали тип, форму і зміст матриці сучасного комплексу реформ.

ВИСНОВКИ

1. Глибинна суть та зміст перебудови як трансформаційного процесу, що розгорнувся у другій половині 80-х років у СРСР в цілому та Україні зокрема, полягає у спробі реформаторської частини радянського керівництва шляхом “революції згори” здійснити наздоганяючу системну модернізацію суспільства, яка була зумовлена, з одного боку, — зовнішнім викликом, загрозою поразки у змаганні систем, з іншого — загостренням цілого комплексу різнопланових внутрішніх проблем у державі. У своєму розвитку перебудова пройшла шість етапів, кожен з яких відрізнявся специфікою та своєрідністю розстановки і взаємодії політичних сил у суспільстві.

Перебудовчі процеси у нашій республіці тривалий час розгорталися на основі загальносоюзних планів та моделей. Це було зумовлено тотальним одержавленням економіки; домінуванням в економічному секторі України принципу незавершеності; жорстко централізованою загальносоюзною вертикаллю управління, що пронизувала всі економічні структури республіки; пануванням серед української номенклатури “синдрому виконавця”; слабкістю, поганою організованістю та недостатньою структурованістю на початковому етапі перебудови опозиційних сил тощо, які у своїй сукупності не дали змоги в той час створити якісно відмінну, власну, українську модель перебудови, яка б усебічно та органічно враховувала у ході трансформацій місцеву специфіку.

Разом з тим, своєрідність структури економіки України, незначна люмпенізація населення, порівняно високий ступінь впливовості партійно-державної номенклатури; характерні риси ментальності українського народу все ж відбилися на розгортанні перебудови, зумовивши низку особливостей суспільно-політичних перетворень у республіці. До них належать уповільнена динаміка трансформаційних процесів; порівняно низький рівень активності населення; тривале збереження при владі старої брежньовської еліти; відсутність відкритого насильства як засобу вирішення внутрішніх проблем; перетворення Чорнобильської трагедії з екологічного фактора суспільного життя на потужний політичний. Крім того, починаючи з 1989 р., на хід модернізаційних змін та зрушень починають впливати нові політичні фактори, що мали виразне національне забарвлення і надавали суспільним трансформа-

ціям динаміки та специфічних рис, – активізація дедалі міцніючих рухівських структур, домінування націонал-демократів у місцевих радах західного регіону республіки, утворення парламентської опозиції, поява багатопартійності тощо.

2. Історико-політологічний аналіз змісту перебудови дозволяє дійти висновку, що у ході її розгортання класична структура / послідовність перехідного процесу (переоцінка існуючого стану суспільства, оцінка змісту і масштабів кризи – соціальна діагностика – демонтаж старих структур – нове самовизначення системи) в силу цілого комплексу чинників була порушена. В результаті демонтаж старої системи в СРСР у середині 80-х р.р. відбувався паралельно з процесом переоцінки існуючого стану суспільства, значно випереджаючи стадію соціальної діагностики. Це наклало суттєвий відбиток на весь хід та динаміку подальших суспільних трансформацій, зумовивши втрату орієнтирів, маргіналізацію та дезінтеграцію суспільства, поглиблення кризовості, втрату контролю за ходом модернізації та крах реформ.

3. Ключовими важелями здійснення горбачовської модернізації були гласність та демократизація. Процесові їх практичного запровадження були притаманні уповільнений хід протікання; суттєві регіональні відмінності у розумінні меж дозволеного (те, що в столиці вже вважалося нормою, у провінції могло бути під забороною); помітне відставання ступеня відкритості та доступності партійних і державних установ від темпів звільнення від адміністративних пут свободи слова в інформаційній сфері; значне відставання від загально-суспільного рівня розгортання демократизації і гласності у структурах КПРС; непоодинокі випадки переважання у громадських дискусіях емоцій, публіцистичності над ґрунтовним науковим аналізом тощо.

Утім, незважаючи на зазначені вади, гласність і демократизація під впливом радикалізації горбачовського керівництва та курсу на поглиблення реформ швидко перетворилися на потужний каталізатор розвитку і формування громадської думки; ефективний засіб впливу/тиску на консервативні сили; метод політичної активізації широких кіл громадськості; платформу консолідації та організаційного згуртування прогресивних сил суспільства, що у своїй сукупності та взаємодії створили, по суті, нову систему координат суспільного розвитку.

Аналіз перебудовчих процесів другої половини 80-х років дозволяє виявити глибинний зв'язок між гласністю та демократизацією: перша на основі вільного обміну думок у ході широких громадських дискусій дала змогу з'ясувати природу та вади існуючої системи, спрогнозувати та окреслити можливі шляхи виходу з кризи, а друга – дала право та можливість широким колам громадськості впливати на прийняття державних рішень, суттєво корегувати хід історичного розвитку.

4. Завдяки демократизації та гласності, громадська думка перетворилась у добу перебудови на потужний фактор суспільно-політичних трансформацій. Основними чинниками, що визначали вектори та ступінь інтенсивності її розвитку, були і соціально-економічне становище народу, національно-культурна політика, поведінка владних структур, активність опозиції, домінуючі у суспільстві традиції, національна ментальність.

У період модернізаційних змін громадська думка зазнала значних трансформацій: якщо на початковому етапі перебудови вона була доволі консервативною, малоактивною, перебувала в рамках пануючих стереотипів, то невдовзі, вийшовши під впливом гласності та демократизації з “коми” тотального застійного “одобрямса”, досить швидко перетворилась на потужну силу морального впливу, а в ході березневого та грудневого референдумів 1991 р., матеріалізувавшись у бюлетенях для таємного голосування, стала серйозним та впливовим юридичним чинником. Характерними рисами громадської думки у другій половині 80-х р.р. були значна динаміка, прогресуюча політизація, зростання ролі національного фактора, швидкий процес оцінювання і переоцінювання громадськістю політичних процесів та їх суб'єктів. Саме динаміка розвитку громадської думки, яку визначали коливання політичного маятника, розгойданого на фінішному відрізку перебудови різновекторними суспільними діями та чинниками (січневими кривавими подіями у Литві, березневим референдумом, провалом серпневого путчу консерваторів), врешті-решт і визначила подальшу траєкторію політичного розвитку України, відкрила їй шлях до незалежності.

5. Перебудова створила передумови для розгортання національного відродження в Україні. Його магістральними

напрямами на стартовому етапі суспільної модернізації стали захист та відновлення прав і позицій української мови, повернення історичної пам'яті шляхом ліквідації "білих плям" вітчизняної історії, боротьба за екологічну безпеку, поживлення та активізація суспільного життя національних меншин, релігійний ренесанс. У середині 80-х р.р. основними тенденціями розгортання процесу національного відродження були подієвий динамізм, підвищення ролі громадської думки у суспільних процесах, стрибкоподібне зростання національної свідомості, усвідомлення народними масами сили консолідації та організаційного згуртування, прогресуюча політизація різних сфер суспільного життя, наростаючі різновекторні вияви громадської активності.

У ході перебудовчих суспільних трансформацій виник феномен неформального руху, значна частина якого з часом перетворилася не лише на активного прибічника та популяризатора національних ідей, а, по суті, на своєрідну школу політичних лідерів, організаційний стрижень процесу розгортання національного відродження. Найбільш впливовими та активними серед зазначених неформальних об'єднань були Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ), історико-просвітницьке товариство "Меморіал", екологічне громадське об'єднання "Зелений світ", що виростили у ході широких дискусій з приводу найбільш актуальних суспільних проблем. Їх роль полягає в тому, що вони сприяли становленню громадянського суспільства на вітчизняному ґранті, суттєво стимулювали процес розширення та зміцнення соціальної бази демократичного руху, надавали йому виразно національного акценту.

Фактично в Україні в другій половині 80-х р.р. спрацювала класична формула розвитку національних рухів (лише Чорнобильська катастрофа внесла в неї поправку, актуалізуючи необхідність боротьби за екологічну безпеку), відповідно до якої на перших двох етапах розвитку відбувається повернення історичної пам'яті і відродження мови народу, а на третьому – з'являються політичні організації, що відстоюють національні інтереси і борються за національне визволення. З огляду на це ТУМ, "Меморіал" і "Зелений світ" можна розглядати як перехідні організації на шляху від культурницького етапу самоусвідомлення до політичного етапу боротьби за незалежність, що відіграли визначну роль на стартовому етапі національного відродження.

6. Поява народної опозиції була протидією/реакцією суб'єктів політичного життя (соціальних груп, класів, громадських рухів тощо) на дії офіційної державної влади, яка не враховувала і не реалізовувала їхніх інтересів. Симптомами її виникнення та формами прояву в Україні були спочатку діяльність політичних неформальних організацій, що невдовзі зумовила виникнення НРУ; зародження організованого незалежного робітничого руху; релігійний ренесанс; пробудження до активного політичного життя національних меншин; активна, самостійна позиція національно-демократичних сил у Верховній та місцевих радах України.

Потужно та вагомо народна опозиція заявила про себе у ході липневого 1989 р. страйку шахтарів. Характерними рисами та особливостями подальшого протистояння були гостра та динамічна ескалація боротьби за реальну владу на місцях; трансформування опозиційних настроїв громадськості у чисельні акції громадянської непокори/протест у формі мітингів, страйків, демонстрацій, тощо; прогресуюча політизація та масовість цих дій; регіональна нерівномірність політичної активності народної опозиції; домінування національно-демократичних ідей та гасел у діяльності опозиційних сил Західної України, та соціальних – у східному регіоні; прогресуюча самоорганізація опозиційних структур; різновекторні за напрямом та різноманітні за формою намагання офіційної влади заблокувати.

7. Сучасна багатопартійність веде свій родовід з доби перебудови. У своєму розвитку вона пройшла три етапи: I етап – “зародження” (середина 1988 – лютий 1990 р.); II етап – “утвердження” (березень 1990 р. – серпень 1991 р.); III етап – “становлення” (з серпня 1991 р.). Уже на початковому етапі процесу формування багатопартійності чітко визначилися два комплекси гострих проблем – ідеологічний (несприйняття широкими колами громадськості механічно запозичених популярних на Заході ідей та політичних концепцій; домінування у партійній пропаганді та політичній практиці критики та популізму; відсутність у програмних документах новостворених партій реальних планів, програм виходу з кризи та механізмів їх реалізації) і організаційний (формування значної кількості партій навколо лідера, а не на ідеологічній платформі; невизначеність соціальної бази; нечисленність партійних

лав; гострий дефіцит кваліфікованих кадрів для розгортання розбудови партійних структур; локальність партійного впливу).

Особливостями процесу формування вітчизняної багатопартійності в цей період були: домінування національних аспектів у програмних документах та практичній діяльності більшості новостворених партій; помітний вплив регіонального фактора на утворення багатопартійного спектру (націонал-демократи переважали у Західній Україні, партії лівої орієнтації – у східній частині республіки); передумання виходу багатопартійності на державний рівень етапові її становлення, періоду повноцінної розбудови вертикальних і горизонтальних структур, формування власної соціальної бази тощо.

Однак попри всі зазначені “дитячі хвороби” початкового етапу вітчизняної багатопартійності, вона все-таки суттєво позитивно вплинула на трансформаційні процеси у суспільстві: по-перше, на зміну політичному монополізмові однієї партії прийшов політичний плюралізм, політичне багатоголосся; по-друге, оскільки суб’єктів політичної дії стало більше, то політичне життя країни стало більш динамічним, поступово втрачаючи кризові ознаки застою попередньої доби; по-третє, зростаюча конкуренція на політичній арені дедалі більше почала стимулювати думку і дію новостворених партійних структур у пошуках шляхів виходу з кризи; по-четверте, навіть початкове політичне структурування українського суспільства дало можливість різним його сегментам – соціальним групам, верствам, етнічним та іншим спільностям більш повно та диференційовано через широкий спектр партійних структур не лише заявляти, а й активно обстоювати власні інтереси.

8. Надзвичайно актуальний для сьогодення досвід практичного здійснення масштабних суспільно-політичних трансформацій доби перебудови в СРСР в цілому та Україні зокрема переконливо свідчить, що зміст, характер, механізм та динаміку протікання реформаційного процесу по суті визначали/визначають два взаємопов’язаних ключових фактори – конкуренція правлячої та опозиційної еліт і ступінь мобілізованості рядових громадян, їх залучення до політичного життя. За цих обставин налагодження цивілізованого діалогу між елітою та народом, забезпечення оптимального балансу між конкуренцією еліт та політичною активністю основної маси населення є основною умовою успіху суспільного реформування.

Доба перебудови залишила нам непросту спадщину у різних сферах суспільного життя, яка й донині накладає свій відбиток на протікання суспільних процесів. З одного боку, саме у той час з'явилися нові явища та процеси, відбулась ціла низка кардинальних зрушень, які, по суті, розчистили будівельний майданчик для вітчизняного державотворення, дозволили мобілізувати сили та ресурси, відкрили нові перспективи та шляхи суспільного розвитку. Мова йде в першу чергу про руйнацію політичної монополії КПРС, усунення диктату союзного центру, закладення юридичних підвалин національного суверенітету, початок формування нової політичної структури суспільства, наповнення гасла народовладдя реальним змістом, появу на політичній арені цілої плеяди демократичних лідерів, розгортання розбудови громадянського суспільства, утвердження політичного плюралізму, різке зростання ступеня реального включення у політичне життя широких народних мас, поглиблення процесу національного відродження.

Водночас ціла низка сучасних суспільних проблем та негараздів веде свій родовід саме з доби перебудови. Наприкінці 80-х – на початку 90-х р.р. в Україні склався типовий (навіть класичний) для перехідних суспільств комплекс протиріч та конфліктів, який у політологічній літературі дістав назву “**кризового синдрому модернізації**”. Горбачовська перебудова стала своєрідним родоначальником та каталізатором цілої низки взаємопов'язаних та взаємообумовлених криз політичного розвитку, що складають суть та зміст згаданого синдрому:

- непослідовність, половинчастість офіційного курсу доби перебудови стимулювали прогресуючий розвиток **кризи проникнення** (невідповідність реальним обставинам, проголошених вищими органами державної влади пріоритетних напрямків розвитку; загальне зниження ефективності та дієвості політичного регулювання);
- помітне ускладнення економічної ситуації, негнучка соціальна політика зумовили **кризу розподілу** (різке зниження рівня матеріального добробуту, порушення принципів соціальної рівності та соціальної справедливості на фоні якісної зміни стандартів і способів споживання та зростання соціальних очікувань громадян);

- динамічне наростання суспільних проблем та конфліктів, які офіційна влада часто-густо не лише не розв'язувала, а й ще більше загострювала своїми діями, призвело до **кризи легітимності** (ослаблення народної підтримки офіційної влади, розчарування значної частини населення у пануючій політичній системі);
- компроміс між колишньою правлячою елітою та націонал-демократами, що був укладений на фініші перебудови, зумовив поступове згасання і згортання політичної активності широких кіл громадськості та динамічне наростання **кризи участі** (прогресуюче відчуження народу від політичного життя);
- розчарування громадян у старих ідеалах, орієнтирах та цінностях, тривалий і болісний пошук нових, які б дозволили в нових обставинах визначити їм власне місце у суспільстві, характер зв'язків з державою, зумовили наростання **кризи ідентичності** (втрата стабільних основ політичної культури).

На нинішньому етапі висока конфліктність соціальних і політичних процесів в умовах модернізації диктує необхідність вироблення послідовної та адекватної умовам стратегії й виваженої тактики. Готових рецептів та моделей тут бути не може. За цих обставин лише синтез світового та вітчизняного досвіду реформування суспільства спроектований у майбутне при умові ретельного комплексного врахування стартових умов та потенційних можливостей України дозволить визначити оптимальну траєкторію поступального руху нашої країни на шляху державотворення.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

- Абалкін Л. 14, 200
Абрамян Л. 304
Аверенцов С. 113
Акаєв О. 288
Алін О. (О.Нижник) 177
Амосов М. 97
Андреєва Н. 208
Андрущенко В. 248
Антонюк Т. 120
Арсенич П. 49
Аутеншлюс Б. 7

Б

- Багрянний І. 51
Бадзьо Ю. 15, 175, 176, 183
Бакатін В. 141, 226
Бакланов О. 244, 245
Балицький В. 51
Бандера С. 159, 169
Барладяну В. 69, 71, 219
Барсенков О. 12
Батіг М. 151
Батовкін О. 221
Батурін Ю. 280
Бауман Ю. 177
Бебик В. 240
Безансон А. 9, 280
Березанський Л. 221
Беляєв О. 181
Беляков Г. 8
Бжезинський З. 312, 277
Біалер С. 9
Білокінь С. 49
Білоус А. 11, 165, 182
Білоусов О. 177
Бойко А. 124
Бойко Б. 82
Бойко В. 293
Болдін В. 14, 239

Бондаренко О. 173
Бородатова А. 304
Боффа Д. 12
Брам Х. 9
Братунь Р. 80, 97, 100, 101, 113
Брюховецький В. 46, 76, 82, 84
Будзинський Г. 111
Будник М. 120
Бузгалін О. 207
Бураковський О. 88
Бурбуліс Г. 280, 305, 306
Бурих Ю. 124
Бурлаков В. 142
Бурлачук Ф. 74
Бутенко А. 7, 253
Бухнер Г. 9

В

Валеня І. 242
Варда Є. 88
Варенніков В. 245, 247
Василенко В. 225
Верт Н. 41
Винниченко В. 51
Витович О. 160
Витченко А. 120
Волобуєв О. 7
Волохонович В. 88
Вольський А. 257
Ворожейкіна Т. 261
Воскобійник М. 156
Вошанов П. 258, 260, 306
Врублевський В. 38

Г

Гайгес А. 9
Гайдар Є. 14, 257, 276, 302
Гарань О. 10, 165
Гель І. 111, 117, 119
Глубіш М. 142

Головатий С. 182, 183, 282
Головач М. 221
Голубець М. 83, 242
Гончар О. 45, 98, 113, 130
Гончаров П. 7
Горбатенко В. 11
Горбач Н. 49
Горбачов М. 14, 18, 21, 28–31, 33, 34, 36, 38, 40, 41,
48, 61, 69, 77–79, 99, 112, 113, 115–119, 196, 197, 224,
226, 229, 232, 235, 237–239, 243, 244, 257, 261, 262, 264,
267, 273–275, 278–282, 284–286, 288, 290, 298, 300, 302,
305, 307, 309, 310, 321
Горинь Б. 69, 172, 249
Горинь М. 69, 70, 86, 96, 130, 138, 172, 183, 185, 214, 227,
235, 293
Грабович О. 41
Грачов А. 14, 261, 267
Гребенюк Г. 171
Гречко І. 119
Гринчишин Ю. 142
Гриньов В. 149, 151, 156, 190, 227, 248, 250, 252, 254, 270,
296, 300
Гришко В. 9
Гришко М. 248
Грищук В. 80, 98, 100, 124
Грушевський М. 49, 159
Гуренко С. 236, 237, 241, 243, 245, 250
Гусяк Д. 169

Д

Давидоу М. 8
Деркач І. 170
Доній О. 214, 216
Донців Д. 169
Донченко О. 8
Донченко Ю. 98
Дончик В. 46, 82, 175, 183
Дорогунцов С. 227
Драч І. 39, 45, 74, 82, 83, 84, 86, 89, 96, 125, 150, 175, 183,
214, 242, 318

Є

Євтухов В. 277

Єльцин Б. 14, 224, 246, 247, 257, 258, 259, 274, 279, 280,
281, 284, 285, 286, 287, 288, 300, 302, 305, 309

Єльченко Ю. 50, 75, 116, 219, 220

Ємець О. 149, 150, 215, 233, 242, 251, 252, 282, 291

Єфремов С. 51

Ж

Жалко-Титаренко А. 181

Жуковський А. 12, 130

Жулинський М. 46, 49

Журавський В. 11

З

Заєць І. 178

Засс Р. 49

Звіглянич В. 8

Зубанов В. 124

І

Івасюк В. 227

Івашко В. 52, 65, 101, 125, 127, 148, 153, 155, 200

Ігнатов В. 8

Іоффе Ю. 15

Ісаков В. 14, 264, 281

К

Каземко М. 82

Калінін М. 159

Калинець І. 51, 69

Камінський А. 10, 51

Кандиба І. 169

Карімов І. 287

Карпенко В. 150

Картер Д. 312

Касьян М. 99

Качура Б. 106

Киреев А. 173, 174

Кислий П. 84
Кілеєв С. 177
Кобрин В. 111
Коваль В. 49
Ковальчук О. 221
Коен С. 8
Коломієць Т. 45
Кондратенко В. 88
Кондратьєв Я. 248
Конєв С. 84, 86, 88, 98, 100, 130, 162, 293
Коновалець Є. 159, 169
Корнієнко А. 187
Корнеєв А. 227
Коропецький І. 9
Корчинський Д. 174
Косигін О. 21
Косів М. 83
Костюков А. 260
Котик Б. 142
Коцюба О. 150, 155, 178, 235, 248
Коцюруба І. 231
Кравчук Л. 15, 77, 84, 143, 155, 157, 215, 227, 236, 237,
239, 241, 242, 245, 246, 247, 251, 252, 253, 256, 258,
260, 263, 278, 282, 284, 287, 290, 292, 293, 294, 296,
297, 298, 300, 302, 305, 307, 326
Крамер М. 8
Красівський З. 70, 169
Кремінь В. 11
Криворучко Г. 179
Криштановська О. 12
Крючков В. 226, 244, 247
Крючков Г. 243
Кудрявцев В. 280
Кузнєцов М. 159
Кузьмич Р. 179
Кузьо Т. 12, 184, 193, 236
Кулешов С. 7
Купчинський Р. 9
Курас І. 16
Кургинян С. 7
Куценко М. 130
Кушерець В. 8

Л

- Лаптев І. 262
Левицький М. 82
Ленін В. 55, 159, 160, 211
Лесів Я. 69
Литвин В. 8, 10, 24, 296, 297, 298, 300
Лохвицька Л. 68, 120
Лубківський Р. 291
Лужков Ю. 257
Лук'яненко Л. 15, 70, 71, 87, 89, 149, 171, 172, 183, 227,
235, 251, 296, 300
Лук'янов А. 239, 247, 252
Лукінов І. 200
Лупиніс А. 169, 174
Любачівський М. 112, 114, 119
Ляшко О. 63

М

- Мазепа І. 159
Мазепа Л. 88
Майборода О. 11
Макаренко А. 159
Максимова М. 255
Малинкович В. 298, 300
Маля М. 12
Мандел Е. 9
Маркс К. 206
Марплз Д. 9
Мартиросян В. 100, 101
Масик К. 273
Маслов Д. 12
Масол В. 15, 35, 124, 213, 214, 217
Матвієнко А. 251
Матвієнко В. 154
Матросов О. 159
Матусевич О. 68
Мау В. 13
Медведев В. 36, 197, 262, 264
Меркулов А. 113, 116
Михайлечко Б. 120, 121
Михальченко М. 8, 11, 248, 328

Мігранян А. 224, 303
Мілявський Л. 68
Міхновський М. 169
Мовчан П. 74, 76, 130, 291
Мороз В. 51
Морроу Л. 8
Мстислав (Скрипник) 120, 121
Муха С. 63
Мушкетик Ю. 46, 130

Н

Набока С. 68
Назарбаєв Н. 248, 260, 262, 263, 270, 281, 288
Назаренко А. 124
Найт Е. 9
Нікольський Ю. 174
Ніязов С. 287
Новиченко Л. 46
Носенко А. 176

О

Огієнко І. 51
Оглоблін О. 51
Олійник Б. 15, 46, 55, 74, 99, 101, 205
Оніков Л. 44, 203
Орлов А. 8
Остроущенко С. 227

П

Павличко Д. 45, 46, 55, 74, 75, 76, 84, 86, 89, 101, 130,
149, 150, 175, 183, 235, 252, 291, 293
Павлишин А. 176
Павлов В. 244
Папа Іван-Павло II 118, 119
Пасічник М. 207
Пахаренко В. 49
Пахомов Ю. 8, 200
Петраш-Січко С. 111
Петренко З. 283
Петрук-Полик Г. 82
Печенев В. 196

Пилипчук В. 150
Пимен 115
Підсуха О. 45
Піхоя Р. 13
Плав'юк М. 156
Плачинда С. 74, 76, 177, 179
Плющ І. 15, 149, 257, 277
Плющ Л. 70
Погрібний А. 45
Погребняк Я. 96, 144
Поїзд Д. 84
Полонська-Василенко Н. 51
Полохало В. 188, 240
Попик О. 89, 163
Попов Б. 8
Попович М. 82, 83, 84
Примаков Є. 200
Приходько Г. 168, 174, 175
Прокоп М. 9
Пронін В. 207
Пуго Б. 226, 244

Р

Ракитська Г. 7
Ракитський Б. 7
Ранс Д. 12, 41
Ратушний М. 219, 221
Рижков М. 14, 107, 154
Рилєєв Є. 181
Руденко М. 51, 70
Рудич Ф. 11
Русначенко А. 11
Руцькой О. 258, 259
Рябєєв Л. 106
Рябченко С. 291
Рябчук М. 8

С

Сабаль В. 9
Савченко В. 199
Сандуляк Л. 100, 180

Саунін О. 124
Сахаров А. 102, 113
Сахно Ю. 181
Сверстюк Є. 51, 84
Світлична Н. 70
Світличний І. 51
Секретарюк В. 144
Сеник І. 169
Силаєв І. 257, 273, 274, 282
Сікора В. 49
Скорик Л. 235, 291, 292, 293
Скочок П. 69
Слюсаренко А. 8, 11
Смолянников О. 8
Собчак А. 239, 258, 259
Согрін В. 13
Соколюк З. 9
Соловко Т. 173
Солодовник Л. 50
Солтис М. 119
Сорочик В. 124
Станкевич З. 265
Станкевич С. 258, 259, 265, 280
Стародубцев В. 244
Стернюк В. 119
Стецько Я. 169
Стич В. 198
Стріла М. 161
Стус В. 51, 68
Сугоняко О. 237
Сухінін М. 199

Т

Табурянський Л. 179, 180, 183, 296, 300
Таланчук П. 101
Тальботт С. 8
Танасов С. 199
Танчер В. 11
Танюк Л. 149, 150, 248, 252, 260, 281, 293
Тараненко Л. 75
Тельнюк С. 45

Тереля Й. 111
Терен В. 74
Титаренко А. 62
Тізяков О. 244
Ткаченко В. 11
Ткаченко О. 296
Толочко О. 8
Томенко М. 8, 11, 80
Травкін М. 187
Тютюнник Ю. 51

У

Уїлсон Е. 12, 184, 193, 236
Умалатова С. 262

Ф

Філенко В. 149, 242
Фокін В. 269, 270, 272, 279, 282, 283
Фоменко М. 45

Х

Харт Г. 229
Хасбулатов Р. 282
Хаусман Х. 9
Хвильовий М. 51
Хемен Х. 9
Хмара С. 87, 171, 172, 221, 222, 230, 231, 290, 293
Хоскінг Д. 12
Христюк П. 51
Хрущов М. 21

Ц

Цеков Ю. 175
Циганов А. 143, 144
Цюпа І. 45, 49

Ч

Чемерис В. 49
Челурний А. 282
Червонописький С. 99
Чередниченко Д. 45

Черненко К. 18
Чернишов Є. 173
Черняев А. 14
Черняк В. 80, 87, 88, 98, 100, 101, 124, 175
Чорновіл В. 51, 69, 70, 84, 87, 88, 89, 96, 140, 142, 153,
162, 171, 222, 231, 291, 293, 296, 297, 300
Чубайс А. 187
Чупринка Т. 51

Ш

Шакіна М. 269, 304
Шаповал С. 8
Шаповаленко В. 101
Шахназаров Г. 14, 267, 280
Шахрай С. 280
Швайка М. 83, 175
Шеварднадзе Е. 226
Шевельов Ю. 51
Шевченко В. 45, 101, 124, 146
Шевченко О. 68, 178, 227
Шевченко Т. 66, 99, 160, 332
Шептицький А. 159
Шишкін В. 242
Шовкошитний В. 180
Штепа К. 51
Шубін А. 13
Шумський О. 51
Шухевич Р. 159, 169
Шухевич Ю. 174
Шушкевич С. 284, 287, 300, 302, 305

Щ

Щекочихін Ю. 101
Щербак Ю. 39, 76, 98, 101, 180, 181
Щербина Б. 38
Щербина В. 179, 242
Щербицький В. 24, 26, 38, 40, 49, 56, 60, 63, 64, 76, 79, 97,
124, 200

Ю

Юхновський І. 148, 149, 150, 151, 227, 248, 251, 252, 290,
291, 293, 296, 300

Я

Яброва Т. 207

Явлінський Г. 257, 268, 270, 273

Яворівський В. 76, 80, 83, 84, 86, 89, 98, 100, 101, 124, 130,
146, 150, 175, 183, 248, 251, 252, 259

Язов Д. 226, 244

Якименко А. 53

Яковина М. 142, 143

Яковлев О. 14, 229

Янаєв Г. 226, 244

Ярошинська А. 98, 100, 101, 124

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Абалкин Л.И. Неиспользованный шанс: Полтора года в правительстве. – М.: Политиздат, 1991.
2. Алексеев Ю.М., Кульчицкий С. В., Слюсаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985 – 1999 р.р.). – К.: “ЕксОб”, 2000.
3. Барсенков А.С. Введение в современную российскую историю 1985 – 1991 гг.: Курс лекций. – М.: Аспект-Пресс, 2002.
4. Безансон А. Російська імперія зупиняє перебудову // Сучасність. – 1990. – Ч.7-8. – С. 196-198.
5. Бжезинский З. Советской империи грозит самораспад? // Родина. – 1989. – № 10. – С. 82-83.
6. Бжезинський З. Велика шахівниця. – Львів – Івано-Франківськ, 2000.
7. Білоус А. Багатопартійність в Україні: порівняльний огляд // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 108-119.
8. Білоус А. Політичні об'єднання України. – К.: Україна, 1993.
9. Бойко О.Д. Історія України у ХХ столітті (20-ті – 90-ті роки): Навчальний посібник для студентів. – Ніжин: Стиль, 1994.
10. Бойко О.Д. Україна 1991-1995 р.р.: Тіні минулого чи контури майбутнього? (Нариси з новітньої історії): Навчальний посібник. – К.: Магістр-S, 1996.
11. Бойко О.Д. Історія України : Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Академія, 1999.
12. Бойко О.Д. Україна в 1985 – 1991 р.р.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. – К.: ІПіЕНД, 2002.
13. Бойко О.Д. Історія України : Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Академвидав, 2003.
14. Бурлацкий Ф. М. Русские государи. Эпоха реформации. Никита Смелый. Михаил Блаженный. Борис Крутой. – М.: Фирма „ШАРК”, 1996.
15. Верт Н. История советского государства. 1900-1991: Пер. с фр. – М.: Прогресс: Прогресс-Академия, 1992.
16. Власть и оппозиция. Российский политический процесс ХХ столетия. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1995.

17. Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы: Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. – К.: Фірма “Довіра”, 1993.
18. Гайдар Е.Т. Дни поражений и побед. – М., 1997. – С. 142.
19. Гарань О.В. Убити дракона (з історії Руху та нових партій України). – К.: Либідь, 1993.
20. Гарань О.В. Від створення Руху до багатопартійності. – К.: Видавництво товариства “Знання” України, 1992.
21. Гарань О.В. З історії формування політичного спектра України (літо 1988 – літо 1991 р) // Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 117-145.
22. Геллер М.Я. Российские заметки 1980 – 1990. – М.: Издательство “МИК”, 2001.
23. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. – Одеса: Астропринт, 1997.
24. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1999.
25. Горбачев – Ельцин: 1500 дней политического противостояния. – М., 1992. – С. 437;
26. Горбачев М.С. Августовский путч. – М., 1991.
27. Горбачев М.С. Жизнь и реформы: В 2-х кн. – М.: АО “Издательство «Новости»”, 1995.
28. Горбачев М.С. Размышления о прошлом и будущем. – М.: ТЕРРА, 1998.
29. Горбачев М.С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. – К.: Політвидав України, 1987.
30. Грабович О. Крах Радянського Союзу та незалежність України // Сучасність. – 1992. – № 9. – С. 145-151.
31. Грабовський С., Шкляр Л. Від колонії до незалежної держави: початок шляху // Розбудова держави. – 1996. – № 2.- С. 9-14.
32. Грабовський С., Ставроянні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 462.
33. Грачев А.С. Горбачев. – М.: ВАГРИУС, 2001.
34. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів.] – К.: Генеза, 1996.

35. Деркач А., Веретенников С., Ермолаев А. Бесконечно длящееся настоящее: Украина: четыре года пути. — К.: Либідь, 1995.

36. Дорошевич В. Що ж несе нам „біловезьке розлучення” — долю чи недолю? // Політика і час. — 1994. — № 9. — С. 48.

37. Драма обновления / Сост. и общ. ред. М.И. Мелкумяна. — М.: Прогресс, 1990.

38. Ельцин Б.Н. Исповедь на заданную тему. — Л.: Советский писатель, 1990.

39. Иоффе Ю.Я. Один на один с системой: Воспоминания и размышления бывшего вице-премьер-министра Украины. — Луганск: Лугань, 1995.

40. Исаков В.Б. Расчлененка. Кто и как развалил Советский Союз: Хроника. Документы. — М.: Закон и право, 1998.

41. Исторический опыт и перестройка: Человеческий фактор в социальтно-экономическом развитии СССР / Ин-т истории СССР АН СССР; В.А. Козлов (руководитель) и др.; Отв. ред. Ю.С. Борисов. — М.: Мысль, 1988.

42. Історія України / Під ред. В.А. Смолія. — К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1997.

43. Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В.А. Смолія. — К.: Україна, 1996.

44. Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні. — Мюнхен.: б/в, 1990.

45. Карабанов М. Від всевладдя до краху. — К., 1993. — 75 с.

46. Карпенко В. “Займіть свої місця...” // Вітчизна. — 1991. — № 4. — С. 137-156.

47. Ковтун В.Г. Історія Народного Руху України. — Видання друге, доповнене. — К.: Факт, 1999.

48. Корнієвський О.А., Якушик В.М. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні/ Центр сусп.-політ. досліджень Нац. ун-ту “Києво-Могилянська Акад.”, Фонд сприяння правовим і політ. реформам. — К.: Вид-во громадян. Просвіти “Київ. Братство”, 1997.

49. Кравчук Л.М. Останні дні імперії... Перші роки надії / Запис бесід С. О. Кичигіна. — К.: Видавництво “Довіра”, 1994.

50. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. — К.: “Видавничий центр “Друк”, 1998.

51. Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: "ARC – UKRAINE", 1996.

52. Криштановская О.В. Партийная элита в годы перестройки // Политические процессы в годы перестройки. – Вып.1. – М.: 6/и,1991. – С. 3-33.

53. Кулік В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження. – К.: Центр дослідження громадянського суспільства, 2000.

54. Купчинський Р. В окопах перебудови // Сучасність. – 1987. – Ч.7-8. – С.150-163.

55. Литвин В. Про сучасні українські партії, їхніх прихильників та лідерів // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 62-101.

56. Литвин В. Цивілізоване „шлюбозлучення” чи лабораторія співдружності? // Віче. – 1992. – № 8.

57. Литвин В.М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994.

58. Литвин В.М. Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л.Кравчука. – К.: Издательский Дом “Альтернативы”, 1997.

59. Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991 – 2000 р.р.). – К.: Видавничий центр “Академія”, 2000.

60. Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) – К.: Наукова думка, 2001.

61. Лукьянов А.Переворот мнимый и настоящий (ответы на вопросы, пришедшие в „Матросскую тишину”). – М.,1993. – С.49.

62. Максимова М. От „имперского” Союза к Содружеству независимых государств //Мировая экономика и международные отношения. – 1992. – № 4. – С.11, 14.

63. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991 / Пер. з англ. А.Д. Гриценка, П.С. Насади, З.І.Клещенко, В.П.Павленка. – К.: Мегатайтп, 2000.

64. Марплз Д. Україна за Горбачова // Сучасність. – 1989. – Ч.2. – С. 78-86.

65. Масол В. А. Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе. – К.: Молодь, 1993.

66. Мау В.А. Экономика и власть. Политическая история экономической реформы в России 1985 – 1994. – М.: ДЕЛО Лтд, 1995.

67. Медведев В.А. Прозрение, миф или предательство. К вопросу об идеологии перестройки. – М.: "Евразия +", 1998.

68. Медведев В.А. В команде Горбачева. Взгляд изнутри. – М.: "БЫЛИНА", 1994.

69. Мигранян А. Россия в поисках идентичности (1985-1995). – М.: Международные отношения, 1997.

70. Михальченко М. І. Глухі кути лібералізації та романтичний "біг на місці" (До аналізу розстановки соціальних сил перебудови) // Філософська та соціологічна думка. – 1989. – № 11. – С. 71-74.

71. Михальченко М., Андрущенко В. Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991-1995. – К.: Укр. центр духовної культури, 1996.

72. На пороге кризиса: нарастание застойных явлений в партии и обществе /Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Под ред. В.В.Журавлева. – М.: Политиздат, 1990.

73. Найт Емі В. КГБ і перебудова // Сучасність. – 1989. – Ч.7-8. – С. 145-157.

74. Нешадин А. Российское реформирование: общее и особенное // Власть. – 1997. – № 1. – С. 53-61.

75. Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П. Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000.

76. Олійник Б.І. Два роки в Кремлі. – К.: "СІЛЬСКІ ВІСТІ", 1992.

77. Ольшанский Д.В. Неформалы: групповой портрет в интерьере. – М.: Педагогика, 1990.

78. Оников Л.А. КПСС: анатомия распада. Взгляд изнутри аппарата ЦК. – М.: Республика, 1996.

79. Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи). Матеріали науково-теоретичного семінару. – К.: Інститут історії НАН України, 1996.

80. Перепелкин Л.С., Шкаратан О.И. Экономическая модернизация и национальное возрождение // Общественные науки. – 1991. – № 2. – С. 87-95.

81. Перестройка десять лет спустя (апрель 1985 г. – апрель 1995 г.). – М.: "Апрель – 85", 1995.

82. Перспективи та глухі кути перебудови // Філософська і соціологічна думка. — 1990. — № 1. — С. 3-46.
83. Печенев В.А. Горбачев: к вершинам власти. Из теоретико — мемуарных размышлений. — М.: "Господин Народ", 1991.
84. Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945 — 1991. Издание второе, исправленное и дополненное. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000.
85. Политическая история: Россия — СССР — Российская Федерация: В 2 т. — М., 1996.
86. Попович В.В. Референдум СРСР і політичні орієнтації населення України // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 9. — С. 10-21.
87. Пороський М. Забутий заповіт борцям за Україну: Публіцистичні статті, доповіді, виступи. — Коломия: Видавничо-поліграфічне товариство "Вік", 1996.
88. Путч. Хроника тревожных дней. — М.: Прогресс, 1991.
89. Ракитский Б. В., Ракитская Г. Я. Стратегия и тактика перестройки. — М.: Наука, 1990.
90. Ракитський Б.В., Ракитська Г. Я. Перебудова: теоретична експертиза концепції і практичної політики // Філософська та соціологічна думка. — 1989. — № 10. — 12.
91. Русначенко А.М. Пробудження. Робітничий рух на Україні 1989 — 1993 роках: у 2 кн. — К.: Видавничий дім "КМ Academia", 1995. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990 р.р. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998.
92. Рыжков Н.И. Десять лет великих потрясений. — М.: Ассоциация "Книга. Просвещение. Милосердие", 1996.
93. Слюсаренко А., Томенко М. Спроба класифікації політичних партій України // Політологічні читання. — 1992. — № 1. — С. 102-109.
94. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Нові політичні партії України. Довідник. — К.: Т-во "Знання" УРСР, 1990.
95. Собчак А. Хожение во власть. — Рассказ о рождении парламента. — Л.: «Час пик», 1991.
96. Согрин В.В. 1985 — 1995: реалии и утопии новой России // Отечественная история. — 1995. — № 2. — С. 3-16.
97. Согрин В.В. Политическая история современной России. 1985 — 1994: от Горбачова до Ельцина. — М.: Прогресс — Академия, 1994.

98. Социология перестройки. – М.: Наука, 1990.
99. СССР глазами советологов: Сборник // Сост. и перевод: Ф.Д.Урнов, О.Ю.Урнова – М.: Московский рабочий, 1990.
100. Станкевич З.А. История крушения СССР: Политико-правовые аспекты. – М., 2001; Фроянов И.Г. Погружение в бездну. – М., 2001.
101. Степанков В.Г, Лисов Е.К. Кремлевский заговор. – М.: Изд.-во «Огонек», ОГИЗ, 1992.
102. Студентську революцію зрадили не комуністи, а націонал-демократи // Політика і культура. – 2000. – № 37. – С. 11-13.
103. Табачник Д. Останній із могокан... застою // Независимость – 1990. – 2 октября. – С. 4-5.
104. Толочко О.П. Перебудова як християнська ідея // Філософська та соціологічна думка. – 1991. – № 12. – С. 3-13.
105. Україна багатопартійна. Програмні документи нових партій. – К.: МП “ПАМ’ЯТНИКИ УКРАЇНИ”, 1991.
106. Фроянов И.Г. Погружение в бездну. – М.: Алгоритм, 2001.
107. Харт Г. Россия потрясает мир. Вторая русская революция и ее воздействие на запад / Пер. с англ. Н.Косолапова. – М.: Изд-во “Новости”, 1992.
108. Хоскинг Д. История Советского Союза. 1917 – 1991 / Пер. С англ. П.Куценкова. – Смоленск: Русич, 2000.
109. Чемерис В. Президент: Роман-эссе. – К.: Вид-во СП “СВЕНАС”, 1994.
110. Черняев А.С. Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям. – М.: Издательская группа „Прогрес” – „Культура”, 1993.
111. Шахназаров Г. Х. С вождями и без них. – М.: ВАГРИУС, 2001.
112. Шубин А.В. Истоки перестройки 1978 – 1984 гг.: В 2 т. – М.: б/и, 1997.
113. Яковлев А.Н. Омут памяти. – М.: ВАГРИУС, 2001.
114. Яковлев А.Н. Сумерки. – М., 2003. – С.621.
115. Ямсков А.Н. Тревожное будущее “республик свободных” // Общественные науки. – 1991. – № 4. – С. 89-100.
116. Joukowsky, Arkady. Histoure de l’Ukraine / Pref. D’A.Besancon. – 2.ed. – P. : Aux ed. Du Dauphin, 1993.

117. Kuzio, Taras , Wilson, Andrew. Ukraine: perestroika to independence / Foreword by N. Stone. – Edmonton; Toronto: Canadian in . of Ukrainian studies press, 1994.

118. Marples, David. Ukraine under perestroika: Ecology, economic and worker revolt. – Basin – stoke – Hampshire: Lnd : Macmillan, 1991.

119. Rance, Didier. Catoliques d'Ukraine: Des catacombes ... a la lumiere, – 2. ed. mise a jour. P.: Aide a l' Eglise en Detresse, 1992.

Навчальне видання

Бойко Олександр Дмитрович

НАРИСИ З НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
(1985 – 1991 р.р.)

Навчальний посібник

Редактор *Вдовиченко Валентина Миколаївна*
Коректор *Асташева Марія Василівна*
Комп'ютерна верстка *Полончук Микола Андрійович*
Дизайн обкладинки *Ястребов Андрій Олександрович*

Підписано до друку 05.04.2004. Формат 84×108^{1/32}.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура NewtonС.
Ум.-друк. арк. 18,9. Ум. фарбовідб. 19,32. Обл.-вид. арк. 20,6.
Наклад 1000 прим. Зам. № 478/109.

Видавництво «Кондор»
03057, м. Київ, пров. Польовий, 6.
Тел./факс (044) 456-60-82, 241-83-47.
Свідоцтво про державну реєстрацію:
серія ДК № 1157 від 17.12.2002 р.

Виготовлено у ТОВ «Навчальний друк».
61001, м. Харків, вул. Державінська, 38.
Свідоцтво про державну реєстрацію:
серія ХК №58 від 10.06.2002 р.

БОЙКО
Олександр Дмитрович

Народився у 1958 році.

Закінчив історичний факультет Чернівецького державного університету. Доктор політичних наук.

Досліджує проблеми новітньої історії України.

Автор понад 120 наукових праць.

Серед них більше десятка окремих книг – навчальних посібників та монографій. Зокрема:

“Історія України у XX столітті (20-ті – 90-ті роки).” – Ніжин: Стиль, 1994;

“Україна 1991-1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього?

(Нариси з новітньої історії).” – К.: Магістр-S, 1996; “Історія України”. –

К.: Академія, 1999; “Історія України”. - 2-е видання.

К.: Академія, 2001; “Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку”. – К.: ПІЕНД, 2002. та ін.

У 1997 р. чеське видавництво “Йота” (м. Брно)-видало книгу

“Nejnovější dějiny Ukrajiny” (Новітня історія України),

підготовлену О.Бойком у співавторстві з чеським науковцем - професором В.Гонцем.

2003 р. автор став лауреатом престижної премії

журналу „Сучасність” у номінації суспільно-політичні науки.

ISBN 966-7982-67-X

9 789667 982676